

राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठग्रन्थमाला-३२७

शास्त्रपरिचयग्रन्थमाला-५

संस्कृतसाहित्यशास्त्रप्रवेशिनी (द्वितीयभागः)

प्रधानसम्पादकः

आचार्यः वि. मुरलीधरशर्मा

कुलपतिः

सम्पादकः

आचार्यः जी. एस्. आर्. कृष्णमूर्तिः

रचयिता

डा. सी. हेच्. नागराजु

सहाचार्यः, अनुसन्धानप्रकाशनविभागः

राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्

प्रथमवर्गीयमानितविश्वविद्यालयत्वेन विश्वविद्यालयानुदानायोगेन अनुमोदितः

तिरुपतिः - ५१७ ५०७ (आन्ध्रप्रदेशः)

२०१९

ग्रन्थपरिचयः

सर्वेषु शास्त्रेषु विद्यमानानां सारभूत-विषयाणां सङ्ग्रहात्मकमेव भवति साहित्यं नाम। एतत् साहित्यशास्त्रम् अनेके कवयः आचार्याः स्वीयैः मूल्यवत्तरैः ग्रन्थरत्नैः नित्यं परिपोषयन्तः सन्ति । अस्य शास्त्रस्य समग्रपरिचयार्थं प्रणीतेषु नैकेषु इतिहासग्रन्थेषु बहुविध-वादविवादाः संशयस्थानानि च सन्तीति कारणात् छात्राणाम् अध्ययने महान् क्लेशः सञ्जायते। तमेव क्लेशम् अपाकर्तुं सरलया भाषया निर्विवादेन संवादेन च ऐदम्प्राथम्येन संस्कृतसाहित्यशास्त्रप्रवेशिनी इति नाम्ना अयं ग्रन्थः भवतां सम्मुखीनो वर्तते।

संस्कृतसाहित्यशास्त्रप्रवेशिन्याः द्वितीय-भागे अस्मिन् कतिचन प्रशस्ताः कवयः, 'इतिहासकाव्यपरिचयः, गीतिकाव्यपरिचयः, नीतिसाहित्यपरिचयः, काव्यशास्त्रस्य आचार्याः, काव्यप्रमेयविषयाः' इति शीर्षकाङ्किताः षट् खण्डाः परिकल्पिताः सन्ति। चतुर्थ-पञ्चम-षष्ठ्यखण्डेषु विषयस्य सुखावगमनार्थम् अवान्तर-खण्डाः अपि निर्मिताः। एतेषु षट्सु खण्डेषु पञ्चत्रिंशत् पाठाः संरचिताः।

प्रतिपाठम् आदौ पाठाध्ययनप्रयोजनानि निगदितानि। ततः पाठः उपयुक्तैः मञ्जूषादिभिः संयुक्तः सन् अतीव सरलमनोहरभाषया उपन्यस्तः। पाठान्ते अवधेयांशाः, ततः बहुविधाः अभ्यासाः छात्राणां विषयधारणार्थं सन्निवेशिताः। प्रतिखण्डम् अन्ते अस्य शास्त्रस्य समग्रज्ञानविकासाय नितान्तम् अपेक्षिताः परियोजनाः अपि प्रदत्ताः। अनेन क्रमेण छात्राणाम् अनायासेन अचिरादेव शास्त्रे अस्मिन् महान् अधिकारः सम्पद्येत इति आशास्महे।

राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठग्रन्थमाला - ३२७

शास्त्रपरिचयग्रन्थमाला - ५

संस्कृतसाहित्यशास्त्रप्रवेशिनी (द्वितीयभागः)

प्रधानसम्पादकः

आचार्यः वि.मुरलीधरशर्मा

कुलपतिः

सम्पादकः

आचार्यः जी.एस्.आर्.कृष्णमूर्तिः

रचयिता

डा.सीहेच्.नागराजु

सहाचार्यः, अनुसन्धानप्रकाशनविभागः

राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्

प्रथमवर्गीयमानितविश्वविद्यालयत्वेन विश्वविद्यालयानुदानायोगेन अनुमोदितः

तिरुपतिः - ५१७ ५०७ (आन्ध्रप्रदेशः)

२०१९

संस्कृतसाहित्यशास्त्रप्रवेशिनी (द्वितीयभागः)

रचयिता : डा.सीहेच्.नागराजु
सहाचार्यः, अनुसन्धानप्रकाशनविभागः

प्रकाशनवर्षम् : २०१९
मुद्रितप्रतिकृतयः : १०००
ISBN : 978-81-942756-2-6

© राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्, तिरुपतिः, आन्ध्रप्रदेशः

प्रकाशकः : कुलसचिवः
राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्, तिरुपतिः

मूल्यम् : ₹ १४०/-

मुद्रकः : प्रजाशक्ति प्रिन्टर्स एण्ड पब्लिशर्स प्रैवेट लिमिटेड,
तिरुपतिः

टङ्कणं सज्जीकरणञ्च : रागि वेङ्कटाचारी, अतिथ्यध्यापकः,
अनुसन्धानप्रकाशनविभागः, रा.सं.विद्यापीठम्, तिरुपतिः

Rashtriya Sanskrit Vidyapeetha Publication Series - 327

Sastra Parichaya Publication Series - 5

SAMSKṚTA-SĀHITYA-ŚĀSTRA-PRAVEŚINĪ

(PART - II)

General Editor

Prof. V. Muralidhara Sharma

Vice-Chancellor

Editor

Prof. G. S. R. Krishnamurthy

Author

Dr. Ch. Nagaraju

Asst. Professor, Dept. of Research and Publications

RASHTRIYA SANSKRIT VIDYAPEETHA

Graded by UGC as Category - I Deemed to be University

Tirupati - 517507, Andhra Pradesh

2019

SAMSKṚTA-SĀHITYA-ŚĀSTRA-PRAVEŚINĪ (PART - II)

**Author : Dr.Ch.Nagaraju, Asst. Professor,
Dept. of Research and Publications,
R.S.Vidyapeetha, Tirupati**

Year of Publication : 2019

Printed Copies : 1000

ISBN : 978-81-942756-2-6

© Rashtriya Sanskrit Vidyapeetha, Tirupati, Andhra Pradesh

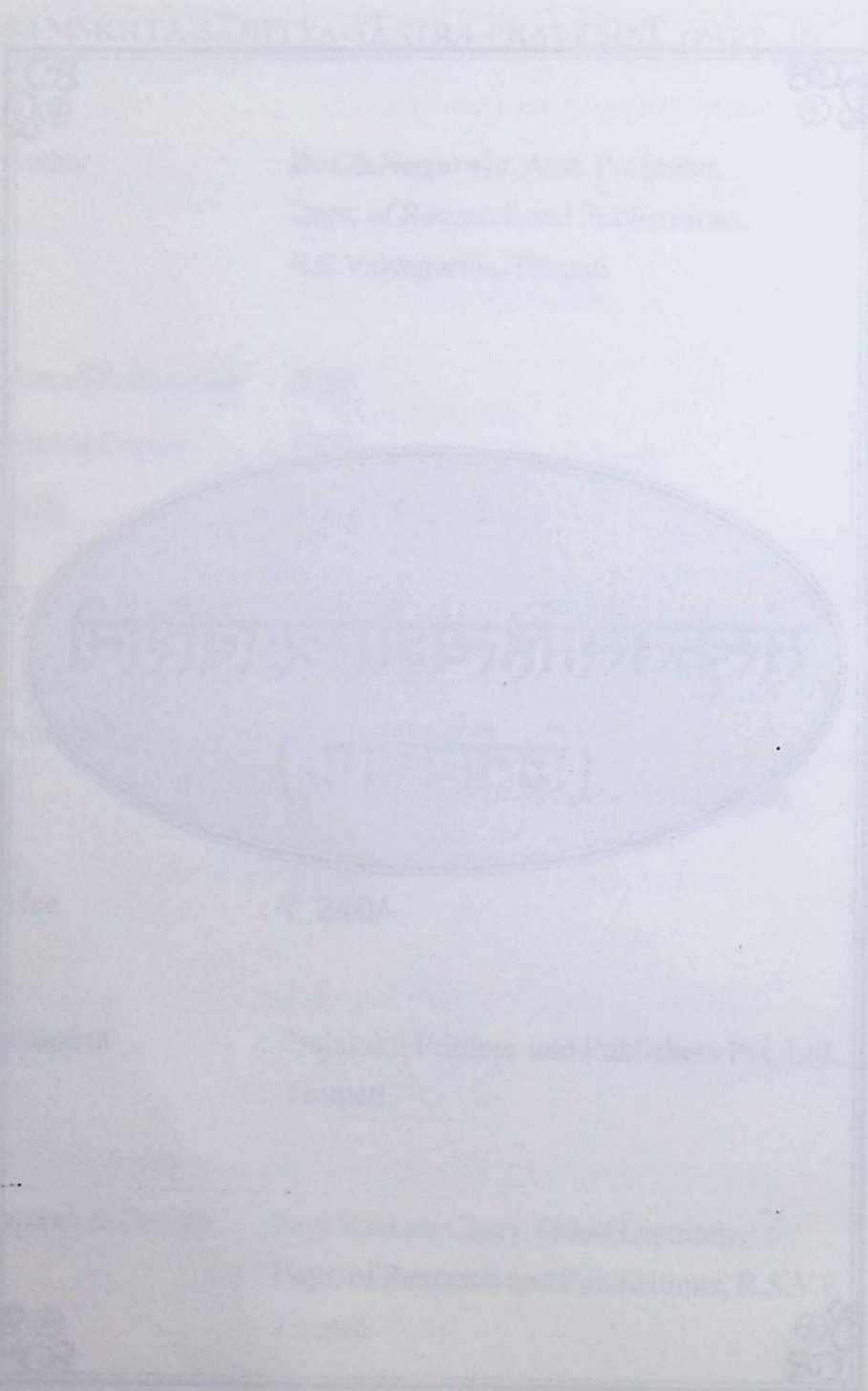
**Publisher : REGISTRAR
Rashtriya Sanskrit Vidyapeetha, Tirupati**

Price : ₹ 240/-

**Printed at : Prajasakti Printers and Publishers Pvt. Ltd.,
Tirupati**

**Typeset & Design : Ragi Venkata Chary, Guest Lecturer,
Dept. of Research and Publications, R.S.V.P.
Tirupati**

संस्कृतसाहित्यशास्त्रप्रवेशिनी
(द्वितीयभागः)

आचार्यः वि.मुरलीधरशर्मा
कुलपतिः

राष्ट्रीयसंस्कृतविद्यापीठम्

(मानितविश्वविद्यालयः)

तिरुपति: - ५१७५०७ (आं.प्र.)

Office: Ph.: 0877-2287680

Fax : 2287838

Residence: Ph.: 0877-2287826

Fax : 2286349

प्रवेशिनीमुद्दिश्य किञ्चित् . . .

बहोः कालतः विद्याध्ययनप्रारम्भदशायां संस्कृतशिक्षणसरणिरासीत् मौखिक्येव। प्रारम्भे शब्दधातुकोशानां कण्ठस्थीकरणम्, ततः पञ्चकाव्यपाठनम्, ततश्च शास्त्राणां प्रारम्भिकग्रन्थानां लघुसिद्धान्तकौमुदी-तर्कसङ्ग्रहादीनाम् अध्यापनमिति क्रमः प्रायः समग्रदेशे प्रवर्तते स्म। प्रारम्भस्तर एव संस्कृतभाषायाः मूलभूतांशानाम् अध्यापनेन शास्त्रप्रवेशः सम्भवति सुकर इति संस्कृतशालासु शास्त्राध्यापनसरणिरियं प्रावर्तत पुरा।

परमधुना संस्कृतशिक्षणसरणिरन्यादृश्येव। शालासु छात्राः षष्ठकक्ष्यातः दशम-कक्ष्यापर्यन्तं संस्कृतं भाषात्वेन पाठ्यपुस्तकमाध्यमेन अधीत्य शास्त्राध्ययनार्थं प्राच्यकलाशाला-संस्कृतविद्यापीठादिषु प्रविशन्ति।

शालासु तैरधिगतं संस्कृतज्ञानम् अत्यल्पमेव। विद्यापीठादिषु ततादृशान् अल्पसंस्कृतज्ञानं छात्रान् विनैव शास्त्रपरिचयं शास्त्रमध्याप्यते। तादृशच्छात्राः शालास्वधिगतेन अल्पसंस्कृतज्ञानबलेन न जात्वपि शास्त्रमधिगन्तुं पारयन्तीति स्थितिः तत्तच्छास्त्राध्यापकानाम् अनुभवैकवेद्या।

शास्त्राध्यापने सर्वत्र परिदृश्यमाना विलक्षणस्थितिरेवम् उपमीयेत। तरणकौशल-मधिगन्तुकामं प्रारम्भे तरणविषयकसिद्धान्तम् अध्याप्य तरणाभ्यासार्थं समुद्रे पातयामश्चेत् भवति यादृशी स्थितिस्तस्य तादृश्येव स्थितिरस्य सामान्य-

संस्कृतज्ञानवतः छात्रस्य शास्त्राध्ययनस्य। तरणविषयकसिद्धान्ताध्यापनात्परं तरणाभ्यासः तरणतडागे (Swimming Pool) करणीयः, न जात्वपि समुद्रे। तरणतडागे तरणाभ्यासः जलनिमज्जनजनितप्राणभयोत्पादकत्वाभावात् तरणानन्दजनकत्वाच्च सुकरः तरणप्रेरकश्च। तथैव अल्पसंस्कृत-ज्ञानवतश्छात्रस्य शास्त्राध्यापनात्पूर्वं सरलरीत्या शास्त्रपरिचयः कार्यः, न तु शास्त्रं साक्षादध्यापनीयम्। अल्पविद्यापरिग्रहाणां सङ्क्षेपरुचीनाञ्च संस्कृतच्छात्राणां शास्त्राध्यापने अवश्यं फलदेति हेतोः सरणिरियमेव शरणीकरणीया। नान्या गतिर्विद्यते अयनाय।

अतः पूर्वोक्तां देशव्यापिनीं संस्कृतशास्त्राध्ययनपरिस्थितिं सम्यगाकलय्य संस्कृतशास्त्र-प्रवेशिनीग्रन्थमालायाः प्रकाशनं विद्यापीठेन प्रारब्धम्। तन्मालायामयं संस्कृतसाहित्य-शास्त्रप्रवेशिनीग्रन्थः अन्यतमं पुष्पम्।

एतन्मालायां ग्रथितास्समेऽपि शास्त्रप्रवेशिनीग्रन्थाः “यया रीत्या अस्मन्मनः सौकर्येण विषयान् गृह्णाति, चिरं स्मरति च तया विशिष्टरीत्या सन्ति प्रणीताः।” ग्रन्थस्यास्य वैशिष्ट्यानि इत्थं सन्ति।

(१) प्रयोजननिर्देशः - प्रत्येकमपि पाठस्य प्रारम्भे पाठाध्ययनसमाप्तेः परं छात्रः यद्यज्ज्ञास्यति तत्सर्वं पूर्वमेव प्रयोजननाम्ना निर्दिश्यते। अनेन सः आत्मना अधिगमिष्यमाणं विषयमुद्दिश्य पूर्वमेव ज्ञास्यति। अनेन तन्मनः तत्पाठ्यविषयमेव केन्द्रीकृत्य प्रवर्तिष्यते।

(२) सारणीचित्रादिमाध्यमेन पाठ्यांशप्रस्तुतिः - पाठाश्च सारणी-चित्रादिमाध्यमेन प्रस्तुताः, यद्दर्शनेन सारणीचित्रगताः पाठ्यांशाः चित्ररूपेण मनःपटले मुद्रितास्सन्तः चिरं स्मर्यन्ते। विभज्य अवगमनं संयोज्य च अवगमनमिति रीतिरत्र समाश्रिता। अनया पाठ्यांशावगमनं भवति सुकरम्।

(३) विषयविभाजनम् - सम्पूर्णविषयस्य अपेक्षया खण्डशः विषयस्य अवगमनं स्मरणञ्च सुकरं भवतीति हेतोः विषयस्सर्वोऽपि खण्डशः विभक्तः

क्रमशश्च प्रस्तुतः। नत्वत्र विषयस्सर्वोऽपि सामग्र्येण सातत्येन च निर्दिष्टः।

(४) अवधेयांशाः - प्रत्येकं पाठस्य अन्ते प्रस्तुताः अवधेयांशाः छात्रं न केवलं पाठ्यांशं पुनः स्मारयति अपि तु विस्तृतांशं सङ्क्षिप्य मनसि धर्तुञ्च अभ्यासयति।

(५) अभ्यासाः - प्रत्येकस्मिन् पाठे प्रस्तुताः विविधाभ्यासाः छात्राणां विषयावबोधन-स्मरण-विश्लेषणादिबौद्धिकशक्तीः मूल्याङ्कयन्ति।

(६) परियोजना - परियोजना तु अधीतविषयस्य विस्तृताध्ययनार्थम् अन्वेषणार्थं स्थलान्तरेषु नूतनस्थलेषु वा तत्प्रयोगपरीक्षणार्थं च छात्रान् प्रेरयति।

(७) वर्णरञ्जनम् - पाठेषु प्रधानाः अंशाः सर्वेऽपि पेटिकासु वर्णरञ्जिताः विहिताः सन्ति। उदाहरणार्थम् - (महत्त्वात् भारवत्त्वाच्च महाभारतमुच्यते)।

एवंविधानेन ते विषयाः छात्रमनःपटले चित्ररूपेण अङ्किताः भूत्वा चिरं स्मर्यन्ते।

(८) भाषा - प्रायः सन्धिसमासरहितत्वात् भाषा सरला सुखबोद्ध्या च वाक्य-रचनारीतिश्च मातृभाषावाक्यसरणिमनुसरति। सरणिरियं शीघ्रविषयावगमने सारल्यं वितनोति।

इत्थमत्र पूर्वोक्तविधया समग्रविषयनिरूपणं शिक्षामनोविज्ञानसिद्धान्तान् आश्रित्य प्रवर्तत इति हेतोः भागद्वयोपेता संस्कृतसाहित्यशास्त्रप्रवेशिनीयं नितरां वैज्ञानिकी, मनोवैज्ञानिकी च। अत एवेयं छात्रसमाकर्षिणी शास्त्राध्ययनप्रेरिणी च भविष्यतीति मे द्रढीयान् विश्वासः।

ग्रन्थरचयिता डा.सीहेच्.नागराजु मत्सूचनामनु प्रत्येकमप्यंशं मनुक्तं सावधानम् अनुपालयन् ग्रन्थमेनं सुष्ठु प्राणैषीत्। नन्वयं नाम्ना वयसा च युवा परं वैदुष्येण, अध्ययनाध्यापननिष्ठया नितरां प्रौढो विदुषां वशंवदश्च। प्रारम्भिकछात्राणां सुखबोधाय शास्त्रपरिचायकग्रन्थाः समारच्याः येन ते तत्तच्छास्त्रे सलीलं प्रवेशं

प्रेरणां च लभेरन्निति मत्सङ्कल्पममुं रचयितायं सफलयतीति हेमः परमामोदः।
एतद्वन्धरप्रणयनेन रचयितुरस्य उद्देशस्सकलोऽपि परिपूर्णो भवत्वित्याशासे।

सम्पादकीयं समालिखन् नैकशास्त्रनदीष्णाः, साहित्यशास्त्रमर्मज्ञाः,
उत्तमकाव्यप्रणयिनः, वाग्मिनां प्राग्रहराः, परिशोधकपरिवृद्धाः दिगन्तव्याप्तयशसां
नैकशास्त्रनदीष्णानां श्रीमतां कोम्पेल्ल रामसूर्यनारायणमहाभागानां शिष्योत्तमाः,
आचार्य. गुळ्ळपल्लि श्रीरामकृष्णमूर्ति महोदयाः। तत्सम्पादकीयं ग्रन्थपरिचयं सुष्ठु
प्रास्तौत्। तेभ्यो मदीयं कार्तज्ञयमाविष्क्रियते।

संस्कृतसाहित्यशास्त्रप्रवेशिनीयम् आभारतं प्रतिष्ठितासु संस्कृतशिक्षणसंस्थासु
आदर्शसाहित्यशास्त्रपाठ्यपुस्तकरूपेण सुप्रथिता भविष्यतीत्यत्र न मे कोऽपि
शङ्कालेशः।

भगवान् सप्ताचलाधीशः पद्मावतीजानिः एतच्छास्त्रप्रवेशिनीपरम्परां प्रकामं
प्रथितयशस्कां विदधात्विति तच्चरणपङ्कजयोः प्रणमन् विरमामि।

साहित्यशास्त्रतत्त्वार्थसुखबोधनसिद्धये ।

प्रवेशिनीयं प्राणायि छात्राणां हर्षवर्षिणी ॥

विदुषां वशंवदः

मुरलीधरः

(वि. मुरलीधरशर्मा)

(कुलपतिः)

स्वस्तिश्रीविकारि-कार्तिक-पूर्णिमा

१२.११.२०१९

ॐ ॐ ॐ

सम्पादकीयम्

॥ वाणीं भजत गैर्वाणीम् ॥

विश्वविख्यातं राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम् अखिलाण्डकोटिब्रह्माण्डनायकस्य श्रीवेङ्कटाचलाधीशस्य चरणकमले तदपारकरुणाकटाक्षैः दिने दिने परिवर्धमानं सत् सर्वतोमुखविकासशीलं भवति। शास्त्रसमुत्कर्षकेन्द्रमिति परिगणितमिदं तद्वारा पारम्परीण-शास्त्राणां रक्षणद्वारा तत्तच्छास्त्राणां प्रचारप्रसारय सान्द्रमुद्रिकाः निर्माय अन्तर्जालेऽपि स्थापयितुं प्रयासं करोति। दुर्लभवेदशाखानां पाठानपि वेदपाठिनां स्वरवर्णोच्चारणपूर्वकं ध्वन्यङ्कनं कृत्वा वेदानपि संरक्षति। प्रायः षड्भ्यः दशकेभ्यः कार्यरतमिदम् अस्मिन् समये विशेषतः शास्त्राणां सरलीकरणे काव्यानां सुगमव्याख्यानिर्माणे च अग्रे सरति।

फलतः मान्यानां कुलपतीनां मार्गदर्शने गतवर्षात् मीमांसा-व्याकरण-वेदान्त-साहित्य-शास्त्रेषु 'शास्त्रप्रवेशिनी' नाम्ना सरलतया ग्रन्थानां लेखनं प्रवर्तते। विशेषतः साहित्यशास्त्रे लक्ष्याणां काव्यनाटकादीनां लक्षणानां रसादिसिद्धान्तानां शिष्टव्यावहारिकशैल्या कालिदासादिकाव्यनाटककर्तृणां मम्मटादिलक्षणकाराणां संक्षिप्तपरिचयपूर्वकं सामान्यतया 'संस्कृत-साहित्यशास्त्रप्रवेशिनी' इति ग्रन्थः गते वर्षे प्रकाशितः। स च ग्रन्थः समग्रभारते पाठ्यांशत्वेन निर्धारयितुं नैकाः संस्थाः उत्सुकाः सन्ति। अधुना केचन विद्वांसः स्वपाठनसमये अयं ग्रन्थः अत्यन्तम् उपयुज्यते इति स्वकीयम् अभिप्रायं प्रकटितवन्तः। छात्राः अपि एतद्वन्थेन लाभान्विताः भवन्तीति अनुभवसिद्धम्।

तत्प्रोत्साहेन 'संस्कृतसाहित्यशास्त्रप्रवेशिनी - द्वितीयभागः' अपि निर्मितः। अत्रापि प्रथमभागे इव लेखकानां परिचयः, ग्रन्थानां स्वरूपम्, प्रतिपादितानाम्

अंशानां विवरणम्, स्मरणीयानां विषयाणां क्रोडीकरणम्, लघुप्रश्नीकरणम्, निबन्धप्रश्नानां समावेशनम्, भाषाधिगमाय वाक्यनिर्माणकौशलाय अभ्यासादिकं च समायोजितम्।

सम्पूर्णपाठस्य पाठ्यांशाभ्यासपठनसमनन्तरमेव छात्राः अध्यापकाश्च सुगमतया जानन्तीति मनसि दृढः विश्वासः जागर्ति।

संस्कृतसाहित्यशास्त्रप्रवेशिनी-प्रथमभागे ये विषयाः न प्रतिपादिताः, द्वितीयभागे अस्मिन् तत्क्रमे एव नूतनाः अंशाः समायोजिताः। तत्सर्वमपि विषयानुक्रमणिकायां दर्शितम्। अत्र षट् खण्डाः सन्ति।

प्रथमखण्डे - अश्वघोष-भट्टि-कुमारदासानां परिचयपूर्वकं तदीयकाव्यानां सारांशाः विवृताः। अस्य खण्डस्य अध्ययनेन बौद्धकवीनाम्, शास्त्रकवीनाम्, विदेशे संस्कृतकवीनां च प्रतीकरूपेण ज्ञानं भवति। अहो संस्कृतसाहित्यं समग्रतया अन्यधर्मावलम्बिनः शास्त्र-पण्डितान् विदेशवासिनः समाकर्षति यत् तानपि काव्यलेखने प्रेरयतीति भावना समायाति पाठकानां मानसेषु।

द्वितीयखण्डे - संस्कृतकाव्यप्रणयनं न केवलं वेदपुराणेतिहाससम्बद्धमेव, ऐतिहासिकतथ्यान् अपि संसूच्य विशालं जातमिति लक्ष्यं कृत्वा - पद्मगुप्तस्य, बिल्हणस्य, कल्हणस्य च काव्यानां परिचयं विधाय काव्यप्रणयनम् इतिहासविषयेऽपि जागरूकमिति अंशं पाठकाः जानन्तु इति प्रतिपादितम्।

तृतीयखण्डे - साहित्यप्रस्थाने गीतिकाव्यपरिचयाय जयदेवस्य गीतगोविन्दस्य परिचयेन सह प्रमुखदाक्षिणात्यानां वाग्गेयकाराणाम् अर्थात् गीतिकाराणां षण्णां परिचयः दर्शितः। तत्र सङ्गीतत्रिमूर्तीनां त्यागराज-मुत्तुस्वामि-श्यामाशास्त्रिणां संस्कृतसङ्गीतविषये विवरणं दत्तम्। तथैव अन्नमाचार्य-नारायणतीर्थ-सदाशिवब्रह्मेन्द्रसरस्वतीमहाकवीनां परिचयः कृतः। तेषु त्रयः श्यामाशास्त्रि-

नारायणतीर्थ-सदाशिवब्रह्मेन्द्रसरस्वतीनामानः संस्कृते गीतिकाव्यानि रचितवन्तः। किन्तु संस्कृतसाहित्येतिहासे तेषां कृतीनां विषये तथा उल्लेखः नास्ति। अन्येषाञ्च प्रादेशिकभाषायां गीतिकाव्यान्यपि सन्ति।

चतुर्थखण्डः नीतिसाहित्यपरिचयाय उपकल्पितः। तत्र प्रथमे 'अ' विभागे नीति-साहित्यकाराः, भर्तृहरिः, चाणक्यः, कामन्दकश्च परिचायिताः। भर्तृहरि-चाणक्ययोः प्रसिद्धयोः चाणक्यनीतिः, भर्तृहरिनीतिः इति सामान्यतया सर्वविदितः परिचयः अत्र प्रतिपादितः। कामन्दकनीतिः व्याख्याग्रन्थेषु एव प्रसिद्धः। तथापि कामान्दकनीतिसूत्राणां संग्रहः अपि उपलभ्यते। कामन्दकः आन्ध्रदेशीयः इति प्रसिद्धिः। एतेषां विषये ग्रन्थ-ग्रन्थकाराणां परिचयः विहितः।

तस्मिन्नेव क्रमे द्वितीये 'आ' विभागे नीतिकथाग्रन्थाः यथा - गुणाढ्यस्य बृहत्कथा, विष्णुशर्मणः पञ्चतन्त्रम्, नारायणपण्डितस्य हितोपदेशः संक्षिप्ततया संगृहीताः।

पञ्चमखण्डः त्रिधा विभक्तः। ध्वनिवादिवर्गः प्रथमः। ध्वनिविरोधिवर्गः द्वितीयः। प्रकीर्णवर्गः तृतीयः। साहित्यशास्त्रपरिवेशे आनन्दवर्धनस्य ध्वनिसिद्धान्तस्य समागमेन महत् प्रभञ्जनम् आगतम्। तेन पूर्वसिद्धान्तानां सामञ्जस्यपूर्वकं समन्वयः सञ्जातः। ध्वनिवादं मध्येमणिन्यायेन स्वीकृत्य साहित्यशास्त्रप्रवेशिनी-प्रथमभागे पूर्वाचार्याणां रुद्रटपर्यन्तं परिचयः कृतः। द्वितीयभागे पुनः ध्वनिवादस्य प्रमुखान् आचार्यान् उद्दिश्य आनन्दवर्धनात् क्षेमेन्द्रपर्यन्तं तत्कृतीनां विश्लेषणपूर्वकम् आचार्याणां जीवनचरितादि संक्षेपेण विवृतम्। अत्र समयक्रमः तथा न गणितः।

द्वितीये वर्गे ध्वनिविरोधिषु कुन्तकः, धनञ्जयः, महिमभट्टः, भोजराजः, मुकुलभट्टश्च उल्लिखिताः। तेषां जीवनचरितं ग्रन्थाश्च विवेचिताः। प्रकीर्णवर्गे तृतीये राजशेखरः, रूपगोस्वामी इति आचार्यद्वयम् उद्दिश्य पाठौ प्रकल्पितौ।

एतेन समग्रस्य पञ्चमखण्डस्य अध्ययनेन ध्वनिप्रस्थानानन्तरं समागतः साहित्यशास्त्रस्य प्रस्थानक्रमः पाठकैः ज्ञातः भवति। प्रथमभागे साहित्यशास्त्रस्य षट् सम्प्रदायाः अष्टौ प्रस्थानान्यपि प्रतिपादितानि। तत्क्रमे अयं खण्डः अनुवर्तते।

साहित्यशास्त्रस्य प्रतिपाद्यानां विषये प्रथमभागे केचन अंशाः चर्चिताः। तस्मिन्नेव क्रमे द्वितीयभागस्य षष्ठ्यखण्डे अपि अवशिष्टानां साहित्यशास्त्रप्रमेयाणां चर्चा अत्र कृता वर्तते। शब्दार्थविषये ज्ञानमावश्यकम्, शब्दस्य अर्थस्य च मध्ये कश्चन व्यापारः भवति। अनेनैव व्यापारेण अर्थाः आयान्ति। अयं व्यापारः चतुर्धा भिन्नः। यथा - १.अभिधाव्यापारः, २.तात्पर्यव्यापारः, ३.लक्षणाव्यापारः, ४.व्यञ्जनाव्यापारः च इति। पदस्य अर्थस्य बोधनाय अभिधाव्यापारः, वाक्यस्य अर्थस्य ज्ञानाय तात्पर्यव्यापारः, तात्पर्यार्थरूपवाक्यार्थस्य बाधे लक्षणाव्यापारः, लक्षणायाः स्वीकारे प्रयोजनावगमने व्यञ्जनाव्यापारः क्रमेण काव्यास्वादने उपयुक्ताः भवन्ति। व्यञ्जनाव्यापारः न केवलं लक्षणाप्रयोजनाय सीमितः, अपि तु वस्तुनः अलङ्कारस्य रसस्य च ज्ञानाय उपयुक्तो भवतीति साहित्यशास्त्रस्य रहस्यम्।

काव्यस्य लेखने विमर्शने आस्वादने च एतेषां व्यापाराणाम् आवश्यकता वर्तते इति निश्चितमेव। चतुर्णामपि व्यापाराणां ज्ञाता एव साहित्यशास्त्रज्ञो भवति।

विमर्शने गुणदोषज्ञानम् आवश्यकम्। काव्यगुणाः के भवन्ति? काव्यदोषाः के भवन्ति? इति विचारे तेषां लक्षणान्यपि उदाहरणपुरःसरं साहित्यशास्त्रे विचारितानि। तदनु काव्यशोभाकराः अलङ्काराः अपि विशदीकृताः। तेषु शब्दालङ्कारः यमकम्, अनुप्रासः इत्यादिः वर्तते। तेषां भेदान् काव्यपरिशीलनेन पाठकाः जानन्ति। अर्थालङ्काराणामपि संख्या अधिका वर्तते। तेऽपि काव्यानुशीलनेनैव ज्ञातव्याः।

एवं साहित्यशास्त्रप्रवेशिनी-ग्रन्थद्वयमपि सरलतया सुगमतया ललित-
संस्कृतभाषया पाठकानां मनः आकर्षति इत्यस्ति विश्वासः मनसि।

ग्रन्थद्वयमपि स्वीयपरिशीलनेन आचार्याणां सहयोगेन परामर्शेन च आयुष्मान्
डा.चन्दनालनागराजुनामधेयः शोधप्रकाशनविभागे सहायकाचार्यः लिखितवान्
इति सः धन्यधन्यः। टङ्कनादिकार्येषु विशेषपरिश्रमं कृतवान् चिरञ्जीवी रागि
वेङ्कटाचार्यः शोधप्रकाशनविभागे अतिथ्यध्यापकः धन्यवादार्हः। अत्र नितरां सहयोगं
कृतवते चिरञ्जीविने सूरै रामतिरुमलरेड्डिनामकाय शोधच्छात्राय जीवने
सर्वाङ्गीणविकासाय आशिषः प्रदीयन्ते।

ग्रन्थद्वयस्य रूपकल्पनायाम्, अभ्यासानां निर्माणे, विषयप्रतिपादने, सम्पादने
च यदि गुणाः सन्ति ते मदुरोरेव। दोषाः सन्ति यदि बुधाः संसूचयन्तु येन
अग्रिमप्रकाशने परिमार्जनं कर्तुं शक्नोमि।

सुधीपाठकविधेयः

आचार्य.जी.एस्.आर्.कृष्णमूर्तिः
(सम्पादकः)

स्वस्तिश्रीविकारि-कार्तिक-पूर्णमा

१२.११.२०१९

ग्रन्थप्रशस्तिः

ऐतिह्यमूला विदुषां प्रवृत्तिः शास्त्रसंसदि ।
 तदाधारपथाधीना छात्राणां धीरनुत्तमा ॥
 भावमेनं पुरस्कृत्य व्यरचि ग्रन्थ एषकः ।
 इहार्थसरलत्वार्थमुपाया बहवः श्रिताः ॥
 गैर्वाण्याः साहितीशास्त्रप्रवेशिन्या हितम्भरौ ।
 भागाविमौ च द्वौ क्लृप्तौ सुखार्थप्रत्ययङ्कुरौ ॥
 पाठैरष्टोत्तरैः षष्ट्या निबद्धौ नियतावधी ।
 मयर्षिकव्याचार्याणां चरित्रपरिचायकौ ॥
 एनयोरुभयोः श्रद्धावद्भिरध्यायकर्मणा ।
 आप्यते संविदत्यर्थं तत्रोद्दिष्टपथङ्गमैः ॥

पुरोवाक्

अनवरतं ज्ञानविज्ञानपरम्परासु नित्यं गवेषणकर्मणि तत्पराणां मेधाविनां विमर्शकानां सम्मर्शिनां च भारतस्य पुण्यभूमौ न क्वापि अभावो वर्तते। वराहमिहिर-भास्कराचार्य-पाणिन्यादीनाम् आचार्याणां पुण्यमेधार्णवात् समुद्भूतैः नैकविधैः अमृततुल्यैः शास्त्रैः वाङ्मयमिदं साम्प्रतमपि परिपुष्यते। वस्तुतः ज्ञानं वा विज्ञानं वा तदेवासीत् यत्तेषाम् आर्षविद्याप्रणाल्या निजाचार-विचारविधिषु सर्वथा अभिप्रकाशितम्। अतोऽस्मत्पूर्वजेषु तेषु वयं सदा आधमर्ण्येण कृतज्ञताम् आविष्कुर्याम।

भारतीयपारम्परिकविद्यासु कलासु च गच्छता कालेन वयं सारल्यम् अतितमाम् अभिकाङ्क्षामः। भाषाक्षेत्रे वा कलाक्षेत्रे वा विज्ञानस्य नैकेषु प्रकारेषु वा प्राशस्त्येन वयं सारल्यं सम्पादयितुं नवीनग्रन्थानां प्रक्रियाणां च निर्माणे तत्पराः वर्तामहे। मातृभाषासु नैकविधप्रान्तीयभाषासु च कालविपर्ययेण प्राचीनं वाङ्मयं साम्प्रतिकाः अध्येतुं महान्तं क्लममनुभवन्ति। तत्र निदानं किमिति यदि पर्यवक्ष्येत तत्रास्माकं समाधानमपि सुप्रापमेव। नात्र मे वाचमातितनिषामि।

गीर्वाणवाङ्मयजगति विद्यमानाः लक्ष्यग्रन्थाः लक्षणग्रन्थाः वा स्वावस्थायां सर्वेऽपि नितान्तम् उपकारिणः इत्यत्र संस्कृतविदुषः न कस्यापि मतिर्विप्रतिपद्येत। साम्प्रतं संस्कृतक्षेत्रे केचन वैदुष्यमीप्सवः, केचन सारल्यमीप्सवः अन्ये च सारल्येन वैदुष्यमीप्सवः एवं त्रिप्रकारकाः जनाः उपलक्ष्यन्ते। वैदुष्यमीप्सूनां श्रमोपार्जयद्विद्यानां प्राचीना एव ग्रन्थाः अध्ययनायालन्तराम्। परन्तु सारल्यमीप्सूनां तथैव सारल्येन वैदुष्यमीप्सूनाम्

अध्ययनाय प्राचीनपास्मरीणग्रन्थानां सरलतासम्पादनमेकं महत्कार्यं विपश्चिदां पुरतोऽवास्थायि।

तन्महाकर्मणः परिपूर्यते साम्प्रतमस्मद्विद्यापीठेन महामान्यानां कुलपतीनामाध्ययवे प्राचीनकाव्यानां सरलव्याख्यातिः एवं शास्त्रेतिहासग्रन्थानां विना विलम्बवादं विना च तर्ककार्कश्यं पूर्वं प्रामाणिकैः ऐतिहासिकैः निष्कर्षबुद्ध्या प्रमतानां निश्चितार्थानाम् एकत्र ग्रन्थे सङ्क्षिप्तिरिति कार्यद्वयं सामोदमभ्युपपत्य निरुह्यते। तदध्यवसायसरणावेव वेद-वेदान्त-साहित्य-व्याकरण-मीमांसादिशास्त्रेषु केचन ग्रन्थाः निरमीयन्त, केचन निर्मीयमाणाः, केचन निर्मास्यन्ते च।

साहित्यशास्त्रेतिहासस्य सरलतासम्पादनविधौ कांश्चिदंशानुपादाय गतहायने संस्कृतसाहित्यशास्त्रप्रवेशिनीनाम्नो ग्रन्थस्य प्रथमभागः समपद्यत। साम्प्रतं कैश्चिदंशैः भवदुपकण्ठं द्वितीयभागः सम्पद्यमान इति मे मानसं मोदतेतराम्।

कुलपतीनां श्रीमद्वैदुषीवर्चसां मुरलीधरशर्ममहाभागानां प्रत्यक्षमार्गनिर्देशने तदीयसंकल्पनया एव ग्रन्थस्यास्य सर्वाङ्गीणा आकृतिर्निरचीयत। अतस्तेभ्यो महद्भ्यो धन्यवादाः भूयांसः समर्प्यन्ते।

मदीयगुरुचरणानां साहित्यलक्ष्मीवर्धिष्णूनाम् अन्वर्थविद्यापीठकालिदास-स्तुतीनां श्रीमतां गुळपल्लि श्रीरामकृष्णमूर्तिमहाभागानां सम्पादकीये भागद्वितययुतस्य ग्रन्थस्यास्य गुणोत्कर्षः प्रावर्धीति मनसा तानहमभिवन्दे।

एवमियं कृतज्ञताप्रतिपत्तिर्मे छन्दोवचसापि प्रवर्तते।

॥ कृतज्ञतासमर्पणम् ॥

कौलपत्यविभूत्या यः समवर्ती समानयम् ।
एधयंस्तोषयंस्तैस्तैर्हेतुभिः सुखमेधते ॥

सर्वतोमुखकल्याणभावभासुरमानसः ।
कुलसाचिव्यलक्ष्मीकः शोभते कालिदासवत् ।

भद्रया मुद्रणाकृत्या निजवैदग्ध्यरोचिषा ।
भ्राजिष्णुरेधतां नित्यमाचारी वेङ्कटोत्तरः ॥

दोषोत्सर्गपुरस्कारिवर्णविन्यासचातुरीम् ।
आवहन् विन्दताद्रामः शश्वत्सारस्वतं महः ॥

अनुल्लिखितनामानो येऽन्ये मे हितमीप्सवः ।
सुहृदः समधर्माणः स्मर्यन्तेऽजस्रमात्मनि ॥

विबुधाश्रवः

नागराजः

डा. कीहेच. नागराजु

स्वस्तिश्रीविकारि-कार्तिक-पूर्णिमा

१२.११.२०१९

अध्यापकानां कृते निवेदनम्

- ☛ तत्तत्पाठस्य अध्यापनकाले शिक्षकः अतीव रोचकेन उपोद्धातेन पाठस्य विषयपरिचयं कारयतु।
- ☛ पाठेषु विद्यमानानां कठिनपदानां सम्यक् विवरणं कृत्वा तस्य पदस्य प्रयोगेण कतिचित् स्वीयवाक्यानि अपि वाचयतु।
- ☛ पाठानाम् अन्ते प्रदत्तानाम् अभ्यासानाम् विषये छात्रैः सह अध्यापकः संवादं करोतु।
- ☛ अपेक्षितस्थलेषु नूतनान् अभ्यासान् अपि परिकल्प्य छात्राणां जिज्ञासां वर्धयतु।
- ☛ परियोजनानां विषये छात्रेभ्यः सम्यक् परिचयं दत्त्वा, तत्र सूचितविषयाणां संग्रहार्थम् अपेक्षितसामग्रीविषयेऽपि समाचारं ददातु।

छात्राणां कृते सूचनाः

- ☛ अध्यापकस्य मार्गदर्शने छात्राः पाठस्य सर्वानपि विषयान् सम्यक् ज्ञातुं प्रयत्नं कुर्युः।
- ☛ यत्र कुत्रापि ये केचित् संशयाः उत्पन्नाश्चेत् तेषां संशयानां निवारणार्थं विषयविशेषज्ञानां साहाय्यं स्वीकुर्युः।
- ☛ पाठान्ते प्रस्तुतानाम् अभ्यासान्तर्गतप्रश्नानां समाधानं सम्यक् विचिन्त्य श्रद्धया दद्युः।
- ☛ अस्मिन् शास्त्रे समधिकज्ञानं प्राप्तुं सर्वैः छात्रैः सर्वाः अपि परियोजनाः श्रद्धया करणीयाः।

विषयानुक्रमणिका

प्रवेशिनीमुद्दिश्य किञ्चित् ...	- - -	vii
सम्पादकीयम्	- - -	xi
ग्रन्थप्रशस्तिः	- - -	xvi
पुरोवाक्	- - -	xvii
विषयानुक्रमणिका	- - -	xxi

पाठक्रमः	विषयः	पुटसंख्या
----------	-------	-----------

प्रथमखण्डः (कतिचन प्रशस्ताः कवयः)

प्रथमः पाठः	अश्वघोषः	02
द्वितीयः पाठः	भट्टिकविः	08
तृतीयः पाठः	कुमारदासः	13

द्वितीयखण्डः (इतिहासकाव्यपरिचयः)

चतुर्थः पाठः	पद्मगुप्तस्य नवसाहसाङ्कचरितम्	18
पञ्चमः पाठः	बिल्हणस्य विक्रमाङ्कदेवचरितम्	22
षष्ठः पाठः	कल्हणस्य राजतरङ्गिणी	26

पाठक्रमः

विषयः

पुटसंख्या

तृतीयखण्डः
(गीतिकाव्यपरिचयः)

सप्तमः पाठः	जयदेवस्य गीतगोविन्दम्	32
अष्टमः पाठः	केचन प्रमुखाः गीतिकाव्यकर्तारः	37
	(१) त्यागराजः (२) मुत्तुस्वामिदीक्षितः	
	(३) श्यामाशास्त्री (४) अन्नमाचार्यः	
	(५) नारायणतीर्थः (६) सदाशिवब्रह्मेन्द्रसरस्वती	

चतुर्थखण्डः
(नीतिसाहित्यपरिचयः)
(अ) नीतिश्लोकग्रन्थाः

नवमः पाठः	चाणक्यनीतिः	49
दशमः पाठः	कामन्दकनीतिः	55
एकादशः पाठः	भर्तृहरिनीतिः	59

(आ) नीतिकथाग्रन्थाः

द्वादशः पाठः	बृहत्कथा	65
त्रयोदशः पाठः	पञ्चतन्त्रम्	70
चतुर्दशः पाठः	हितोपदेशः	75

पाठक्रमः	विषयः	पुटसंख्या
पञ्चमखण्डः		
(काव्यशास्त्रस्य आचार्याः)		
(अ) ध्वनिवादिवर्गः		
पञ्चदशः पाठः	आनन्दवर्धनः	81
षोडशः पाठः	अभिनवगुप्तः	86
सप्तदशः पाठः	मम्मटः	91
अष्टादशः पाठः	विश्वनाथः	95
नवदशः पाठः	विद्यानाथः	99
विंशः पाठः	अप्पय्यदीक्षितः	102
एकविंशः पाठः	जगन्नाथः	106
द्वाविंशः पाठः	क्षेमेन्द्रः	111
(आ) ध्वनिविरोधिबर्गः		
त्रयोविंशः पाठः	कुन्तकः	117
चतुर्विंशः पाठः	धनञ्जयः महिमभट्टश्च	121
पञ्चविंशः पाठः	भोजराजः मुकुलभट्टश्च	127
(इ) प्रकीर्णवर्गः		
षड्विंशः पाठः	राजशेखरः	133
सप्तविंशः पाठः	रूपगोस्वामी	137

पाठक्रमः

विषयः

पुटसंख्या

षष्ठखण्डः

(काव्यप्रमेयविषयाः)

(अ) शब्दव्यापाराः वाक्यव्यापारश्च

अष्टाविंशः पाठः	अभिधाव्यापारः	143
नवविंशः पाठः	तात्पर्यव्यापारः	148
त्रिंशः पाठः	लक्षणाव्यापारः	154
एकत्रिंशः पाठः	व्यञ्जनाव्यापारः	159

(आ) गुणदोषालङ्काराः

द्वात्रिंशः पाठः	काव्यगुणाः	165
त्रयस्त्रिंशः पाठः	काव्यदोषाः	171
चतुस्त्रिंशः पाठः	शब्दालङ्काराः	175
पञ्चत्रिंशः पाठः	अर्थालङ्काराः	180

परिशिष्टम्

(संस्कृतसाहित्यशास्त्रप्रवेशिन्याः प्रथमद्वितीय-
भागयोः उल्लिखितानां कवीनाम् आचार्याणां च
परिचयमञ्जूषा)

186

प्रथमखण्डः
कतिचन प्रशस्ताः कवयः

अश्वघोषः
भट्टिकविः
कुमारदासः

प्रथमः पाठः

अश्वघोषः

प्रयोजनानि -

- ⇒ अस्य पाठस्य अध्ययनेन बौद्धमतप्रचारे अपि संस्कृतकाव्यानां कीदृशः प्रभावः आसीदिति जानीमः।
- ⇒ महाकविः अश्वघोषः बौद्धः चेदपि काव्यनिर्माणे तस्य असाधारणं वैदुष्यं ज्ञातुं शक्नुमः।
- ⇒ बुद्धचरितमहाकाव्यस्य सौन्दर्यनन्दमहाकाव्यस्य च सङ्क्षिप्तं परिचयं प्राप्नुमः।

पाठारम्भः -

महाकविः अश्वघोषः बौद्धमतस्य प्रचारकत्वेन दर्शनशास्त्रपण्डितरूपेण महाकविरूपेण च लोके सुविख्यातः। अयं महाकविः साकेतपुर (अयोध्यापुर) निवासी। अस्य माता सुवर्णाक्षी। अयं ब्राह्मणकुले जन्म सम्प्राप्य बौद्धमतस्वीकारात्पूर्वं शैवमतानुयायी आसीत्। तथा अयं बाल्ये वेदवेदाङ्गादिशास्त्राणि ब्राह्मणकुलस्य आचारपद्धत्या सम्यगधीतवान्। तदनन्तरं भगवतः बुद्धस्य उपदेशेषु श्रद्धां भक्तिं च सम्प्राप्य बौद्धाचार्यस्य पार्श्वदेवस्य निकटं गत्वा बौद्धमतदीक्षां प्राप्तवान्। अनन्तरं सः पार्श्वदेवस्य शिष्यं पुण्ययशसम् अपि गुरुरूपेण अङ्गीकृत्य तस्य समीपे बौद्धमतसिद्धान्तानाम् अध्ययनं कृतवान्।

अयं महाकविः क्रीस्तुशकस्य प्रथमशताब्द्यां कुषाणराज्यस्य महाराजस्य कनिष्कस्य मैत्रीं सम्प्राप्तवान्। तेन अस्य महाकवेः अपि कालः प्रथमशतके एव इति निश्चितः।

बौद्धमते हीनयानं, महायानमिति शाखाद्वयं प्रसिद्धमस्ति, यद्यपि अयं महाकविः हीनयाने दीक्षां लब्धवान् तथापि महायाने अस्य श्रद्धा महती आसीत्। अतः महायानपरकं मतप्रचारमधिकं कृतवान्।

अश्वघोषः

महाकवेः अश्वघोषस्य नाम्ना बहवः ग्रन्थाः प्रचारे सन्ति। तेषु केचन काव्यग्रन्थाः, केचन दर्शनग्रन्थाः, केचित् च मतप्रचारग्रन्थाः सन्ति। परन्तु एतेषां सर्वेषामपि ग्रन्थानां रचयिता एकः एव अश्वघोषः भवितुं नार्हतीति विमर्शकाः निर्णयन्ति। एतेषु अश्वघोषस्य यथार्थतया चत्वारः काव्यग्रन्थाः सन्ति। ते यथा -

१. बुद्धचरितम्	- २८ सर्गात्मकम् असम्पूर्णं महाकाव्यम्।
२. सौन्दरनन्दम्	- १८ सर्गात्मकं सम्पूर्णं संस्कृतमहाकाव्यम्।
३. शारिपुत्रप्रकरणम्	- नवाङ्कात्मकं रूपकमिदम् अंशशः प्राप्यते।
४. राष्ट्रपालनाटकम्	- चीनभाषायाम् अनुवितं गेयनाटकमिदम्।

एतेषु चतुर्षु ग्रन्थेषु बुद्धचरितं, सौन्दरनन्दम् इति सुप्रसिद्धस्य महाकाव्यद्वयस्य लघुपरिचयं प्राप्नुमः।

बुद्धचरितम् - महाकाव्यमिदम् अष्टाविंशतिसर्गात्मकं सुविशालं वर्तते। परन्तु सम्पूर्णमपि महाकाव्यं संस्कृते नोपलब्धम्। संस्कृते केवलं कतिचन श्लोकाः अथवा आंशिकः कश्चन भागः अस्य काव्यस्य लभ्यते। परन्तु सम्पूर्णस्य अस्य महाकाव्यस्य चीनभाषायां तिब्बतभाषायां च अनुवादः लभ्यते।

अस्मिन् महाकाव्ये सिद्धार्थस्य (सिद्धार्थः इति बुद्धस्य पूर्वतनं नाम) जन्मवृत्तान्तः, राज्यपरित्यागः, तपश्चर्या, तस्य ज्ञानप्राप्तिः, धर्मचक्रप्रवर्तनम्, तस्य महापरिनिर्वाणम् इत्यादयः अनेके विषयाः विस्तरेण सम्यगभिवर्णिताः।

यदि वयं कालिदासं गुप्तकालीनं मन्यामहे तर्हि संस्कृते उपलब्धेषु महाकाव्येषु अश्वघोषस्य बुद्धचरितमेव सर्वप्रथमं महाकाव्यं भवितुमर्हति।

सौन्दरनन्दम् - अष्टादशसर्गात्मकमेतत् महाकाव्यं संस्कृते सम्पूर्णतया उपलब्धम्। अस्मिन् महाकाव्ये गौतमबुद्धस्य द्वितीयमातुः पुत्रस्य नन्दस्य वृत्तान्तः वर्णितः। नन्दः स्वकीयभार्यायां सुन्दर्याम् अत्यन्तमासक्तः संसारवासनापरतन्त्र आसीत्। तदा बुद्धः अनेकप्रकारैः उपायैः नन्दस्य ज्ञानोपदेशं कृत्वा अस्मात् घोरात् संसारकूपात् तस्य उद्धारं कृतवान्।

महाकाव्यमिदम् आदौ शृङ्गाररसभूयिष्ठं चेदपि, अस्य काव्यस्य उत्तरार्धे पूर्णतया दार्शनिकविषयाः मोक्षविद्या च अभिवर्णिताः सन्ति। अतः काव्यमिदं शान्तरसप्रधानं जिज्ञासुजनैः संसेयं वर्तते।

अवधेयांशाः - ७

- बौद्धमतप्रचारकः महापण्डितः अश्वघोषः अयोध्यापुरनिवासी वर्तते। अस्य माता सुवर्णाक्षी।
- क्रीस्तुशकं प्रथमशताब्द्याः कुषाणनरेशस्य कनिष्कस्य अयं समकालीनः आसीत्।
- बुद्धस्य उपदेशेषु श्रद्धया बौद्धाचार्यस्य पाश्चदेवस्य समीपे बौद्धदीक्षाम् अयं स्वीकृतवान्।
- पाश्चदेवस्य शिष्यं पुण्ययशसमपि गुरुरूपेण अङ्गीकृत्य तस्य समीपे बौद्धसिद्धान्तान् अधीतवान्।
- अयं हीनयाने दीक्षां लब्ध्वा अपि महायानस्य प्रचारे अधिकश्रद्धाम् अदर्शयत्।
- अस्य महाकवेः चत्वारः काव्यग्रन्थाः प्रसिद्धाः सन्ति। ते बुद्धचरितम्, सौन्दरनन्दम्, शारिपुत्रप्रकरणम्, राष्ट्रपालनाटकम्।
- बुद्धचरितम्, सौन्दरनन्दं च एतदुभयं महाकाव्यं वर्तते।
- यदि कालिदासं गुप्तकालीनं मन्यामहे तर्हि संस्कृतकाव्यजगति सर्वादिमं महाकाव्यं बुद्धचरितं भवितुमर्हति।
- अष्टाविंशतिसर्गात्मकम् असम्पूर्णं गौतमबुद्धचरित्रपरकं महाकाव्यं वर्तते बुद्धचरितम्।
- बुद्धस्य द्वितीयमातुः पुत्रस्य नन्दस्य वृत्तान्तपरकं महाकाव्यं वर्तते सौन्दरनन्दम्।

अश्वघोषः

अभ्यासाः

(I) एकेन वाक्येन उत्तरं लिखत।

१. महाकविः अश्वघोषः कथं लोके प्रसिद्धः?
२. अश्वघोषस्य कालः कः?
३. बौद्धमते कतिशाखाः सन्ति?
४. राष्ट्रपालनाटकं परिचिनुत ।
५. कालिदासं गुप्तकालीनं मन्यामहे चेत् को वा विशेषः स्यात्?

(II) रिक्तस्थानानि पूरयत।

१. अश्वघोषः _____ पुरनिवासी।
२. पाश्चदेवस्य पुण्ययशाः _____ भवति।
३. सौन्दरनन्दकाव्ये _____ सर्गाः सन्ति।
४. बुद्धस्य पूर्वनाम _____ ।
५. अश्वघोषस्य काव्यग्रन्थाः _____ सन्ति।

(III) समीचीनमुत्तरं चिनुत।

१. अश्वघोषस्य माता का? ()
 (क) हेमाक्षी (ख) कामाक्षी
 (ग) सुवर्णाक्षी (घ) मीनाक्षी
२. अश्वघोषः कस्मिन् कुले जन्म लब्धवान्? ()
 (क) ब्राह्मणकुले (ख) क्षत्रियकुले
 (ग) वैश्यकुले (घ) शूद्रकुले

साहित्यशास्त्रप्रवेशिनी

द्वितीयभागः

३. नन्दस्य भार्या का?

()

- (क) माधुरी (ख) सुन्दरी
(ग) मालिनी (घ) मानिनी

४. सौन्दरनन्दे कः रसः प्रधानः?

()

- (क) करुणरसः (ख) वीररसः
(ग) भयानकरसः (घ) शान्तरसः

५. शारिपुत्रप्रकरणे कति अङ्काः सन्ति?

()

- (क) पञ्चाङ्काः (ख) सप्ताङ्काः
(ग) नवाङ्काः (घ) दशाङ्काः

(IV) परस्परं योग्यं योजयत।

१. पार्श्वदेवस्य शिष्यः - कनिष्कः ()
२. अश्वघोषस्य कालः - २८ सर्गात्मकम् असम्पूर्णं महाकाव्यम् ()
३. बुद्धचरितम् - नन्दः ()
४. गौतमबुद्धस्य द्वितीयमातुः पुत्रः - प्रथमशताब्दी ()
५. कुषाणराज्यस्य महाराजः - पुण्ययशाः ()

(V) एतैः पदैः स्वीयवाक्यानि रचयत।

१. निकटम् -
२. कतिचन -
३. तिब्बतभाषा -
४. द्वितीयमाता -
५. जिज्ञासुः -

अश्वघोषः

(VI) लघुनिबन्धं रचयत।

१. अश्वघोषस्य परिचयं लिखत।
२. बुद्धचरितमहाकाव्यं विशदयत।
३. सौन्दरनन्दमहाकाव्यस्य परिचयं कुरुत।

(VII) विस्तरेण निबन्धं रचयत।

१. महाकवेः अश्वघोषस्य समग्रं परिचयं लिखत।

द्वितीयः पाठः

भट्टिकविः

प्रयोजनानि -

- ⇒ अस्य पाठस्य अध्ययनेन भट्टिकवेः परिचयेन सह तदीयवैदुष्यमपि ज्ञातुं शक्नुमः।
- ⇒ व्याकरणसाहित्यशास्त्रयोः उदाहरणरूपेण रचितस्य भट्टिकाव्यस्य विलक्षणं परिचयमपि प्राप्नुमः।

पाठारम्भः -

क्रीस्तुशके षष्ठशताब्द्याः उत्तरार्धे विद्यमानस्य गूर्जरदेशनरेशस्य श्रीधरसेनस्य आश्रितः तत्र भवान् महाकविः भट्टिः व्याकरणसाहित्यादिषु बहुषु शास्त्रेषु तलस्पर्शि-पाण्डित्यवान् वर्तते। अस्य महाकवेः जीवनविषये जननीजनकविषये अस्माकं कृते कोऽपि समाचारः एतावता न लब्धः।

अनेन महाकविना रचितं रावणवधनामकं एकमेव महाकाव्यं साम्प्रतम् उपलभ्यते। अस्य काव्यस्य रावणवधम् इति मूलनाम्नः अपेक्षया लोके कवेः नाम्ना भट्टिकाव्यम् इत्येव प्रशस्तिः समधिका विद्योतते। अस्मिन् महाकाव्ये श्रीरामचन्द्रस्य पुण्यचरितं रामायणमेव इतिवृत्तं वर्तते। व्याकरणशास्त्रस्य अलङ्कारशास्त्रस्य च उदाहरणरूपेण रचितमिदं महाकाव्यम् अतीव प्रौढं पण्डितैः एव पठितुं योग्यं वर्तते।

आरम्भे भट्टिकविः अस्य काव्यस्य प्रौढताविषये एवमुक्तवान् यथा -

व्याख्यागम्यमिदं काव्यमुत्सवः सुधियामलम् ।

हता दुर्मेधसश्चास्मिन् विद्वत्प्रियतया मया ॥

इदं काव्यं व्याख्यानसहकारेण एव पठितुं शक्यते, काव्यस्य अस्य अध्ययने पण्डितानां महान् आनन्दः जायते। पुनः अपण्डितानाम् अवश्यं क्लेशः जायते।

भट्टिकविः

महाकाव्यमिदं द्वाविंशतिसर्गात्मकं चतुर्विंशत्युत्तरषट्शताधिकैकसहस्रेण (१६२४)
श्लोकैः विलसितं सुविशालकायं वर्तते। काव्यमिदं चतुर्षु काण्डेषु विभक्तमस्ति।

तेषां चतुर्णां काण्डानां परिचयः यथा -

१. प्रकीर्णकाण्डम् - अस्मिन् काण्डे प्रथमतः पञ्चसर्गाः सन्ति। एतेषु रामजन्म-वृत्तान्ताद् आरभ्य सीताहरणपर्यन्तः कथाभागः वर्णितः। अस्मिन् काण्डे व्याकरणशास्त्रस्य कृत्प्रत्ययानाम् उदाहरणानि सर्वत्र दर्शितानि।

२. अधिकारकाण्डम् - अस्मिन् काण्डे षष्ठसर्गादारभ्य नवमसर्गपर्यन्तं चत्वारः सर्गाः सन्ति। एतेषु वालिसंहारः, सुग्रीवराज्याभिषेकः, अशोकवनवर्णनम्, मेघनाथस्य हस्ते हनुमतः निग्रहणम् इत्यादिकः कथाभागः अभिवर्णितः। अस्मिन् काण्डे व्याकरणशास्त्रस्य अधिकारसूत्राणाम् (द्विकर्मक-सर्वनाम-अनभिहित-आत्मनेपदादीनाम्) उदाहरणानि सर्वत्र दर्शितानि सन्ति।

३. प्रसन्नकाण्डम् - अस्मिन् काण्डे दशमसर्गादारभ्य त्रयोदशसर्गपर्यन्तं चत्वारः सर्गाः सन्ति। एतेषु सर्गेषु हनुमता सीतायाः अङ्गुलीयकस्य रामाय दर्शनम्, विभीषणशरणागतिः, सेतुबन्धनिर्माणम् इत्यवधिकः कथाभागः वर्णितः अस्ति। रामायणस्य सुन्दरकाण्डे वर्णिता सर्वापि कथा अस्मिन् प्रसन्नकाण्डे वर्तते इत्यत्र संशयः नास्ति। अस्मिन् काण्डे अलङ्काराणां गुणानां च उदाहरणानि सर्वत्र सम्यक् प्रदत्तानि सन्ति।

४. तिङन्तकाण्डम् - अस्मिन् काण्डे चतुर्दशसर्गादारभ्य द्वाविंशतिसर्गपर्यन्तं नवसर्गाः सन्ति। रामरावणयोः युद्धम्, श्रीरामस्य राज्याभिषेकः इत्यवधिकः कथाभागः अस्मिन् काण्डे अभिवर्णितः। एतेषु नवसु सर्गेषु क्रमशः व्याकरणस्य लिट्-लुङ्-लृट्-लङ्-लट्-लिङ्-लोट्-लृङ्-लुट्-लकाराणाम् उदाहरणानि प्रतिसर्गं पृथक् पृथक् सम्यक् प्रदर्शितानि सन्ति।

संस्कृतवाङ्मये त्रयाणां ग्रन्थानां महती लोकख्यातिः वर्तते। यथा -

अष्टाध्यायी जगन्माता अमरकोशो जगत्पिता ।

भट्टिकाव्यं गणेशश्च त्रयीयं सुखदास्तु वः ॥

महर्षिपाणिनिरचिता अष्टाध्यायी साक्षात् जगतः माता चेत्, अमरसिंहप्रणीतः अमरकोशः जगतः पितृतुल्यः वर्तते। एतदुभयस्य सम्यगध्ययनानन्तरं व्याकरणस्य कोशस्य च प्रयोगस्थानं भट्टिकाव्यं पठ्यते चेदेव संस्कृतजगति निर्विघ्नतया समग्रं पाण्डित्यं प्राप्तुं शक्नुमः।

अवधेयांशाः - ७

- क्रीस्तुशकस्य षष्ठशताब्द्याः उत्तरार्धे गूर्जरनरेशस्य श्रीधरसेनस्य आश्रितः आसीत् महाकविः भट्टिः।
- अयं साहित्यव्याकरणादिशास्त्रेषु महान् विद्वान् आसीत्।
- अनेन महाकविना रचितं एकमेव महाकाव्यं रावणवधनामकं साम्प्रतमुपलभ्यते।
- इदं काव्यं 'रावणवधम्' इति स्वनाम्नः अपेक्षया 'भट्टिकाव्यम्' इति कवेः नाम्ना एव लोके सुप्रसिद्धं वर्तते।
- अस्मिन् काव्ये रामायणमेव मुख्यम् इतिवृत्तम्।
- काव्यमिदं व्याकरणसाहित्यशास्त्रयोः उदाहरणरूपेण रचितम्।
- अस्मिन् महाकाव्ये द्वाविंशतिः (२२) सर्गाः, चतुर्विंशत्युत्तरषोडशशतं (१६२४) श्लोकाश्च सन्ति।
- अस्मिन् काव्ये चत्वारि काण्डानि सन्ति। तानि च यथा -

१. प्रकीर्णकाण्डम्	२. अधिकारकाण्डम्
३. प्रसन्नकाण्डम्	४. तिङन्तकाण्डम्
- अष्टाध्यायी जगन्माता, अमरकोशः जगत्पिता, भट्टिकाव्यं च विघ्नहर्ता गणेशः इति लोकख्यातिः।

भट्टिकविः

अभ्यासाः

(I) एकेन वाक्येन उत्तरं लिखत।

१. भट्टिकविः कस्य नरेशस्य आश्रितः?
२. भट्टिकविः भट्टिकाव्यस्य प्रौढताविषये किमुक्तवान्?
३. संस्कृतवाङ्मये केषां त्रयाणां ग्रन्थानां लोकख्यातिः महती वर्तते?

(II) रिक्तस्थानानि पूरयत।

१. भट्टिकावेः कालः _____ ।
२. भट्टिकाव्यस्य अपरं नाम _____ ।
३. भट्टिकाव्ये _____ सर्गाः सन्ति।
४. भट्टिकविः _____ शास्त्रेषु पण्डितः।

(III) समीचीनमुत्तरं चिनुत।

१. श्रीधरसेनः कस्य देशस्य महाराजः ()
 (क) कलिङ्गदेशस्य (ख) वङ्गदेशस्य
 (ग) गूर्जरदेशस्य (घ) विदर्भदेशस्य
२. भट्टिकाव्ये कस्य चरितम् अभिवर्णितमस्ति? ()
 (क) श्रीरामस्य (ख) श्रीकृष्णस्य
 (ग) बुद्धस्य (घ) चन्द्रगुप्तस्य
३. भट्टिकाव्ये कति श्लोकाः सन्ति? ()
 (क) १२५६ (ख) १७९२
 (ग) १६२४ (घ) १९४६

साहित्यशास्त्रप्रवेशिनी

द्वितीयभागः

४. रावणवधमहाकाव्ये कति काण्डानि सन्ति? ()

- (क) त्रीणि (ख) चत्वारि
(ग) पञ्च (घ) षट्

५. भट्टिकाव्ये गुणालङ्कारोदाहरणानि अस्मिन् काण्डे वर्णितानि । ()

- (क) प्रकीर्णकाण्डे (ख) तिङन्तकाण्डे
(ग) अधिकारकाण्डे (घ) प्रसन्नकाण्डे

(IV) परस्परं योग्यं योजयत।

१. भट्टिकाव्यम्	गूर्जरदेशनरेशः	()
२. श्रीधरसेनः	अष्टाध्यायी	()
३. जगन्माता	गणेशः	()

(V) एतैः पदैः स्वीयवाक्यानि रचयत।

१. दुर्मेधसः (बहुवचनम्) -
२. जगत्पिता -

(VI) लघुनिबन्धं रचयत।

१. भट्टिकावेः परिचयं कुरुत।
२. रावणवधमहाकाव्यस्य वैशिष्ट्यं प्रकटयत।

(VII) विस्तरेण निबन्धं रचयत।

१. भट्टिकावेः रावणवधमहाकाव्यस्य च परिचयं समुपस्थापयत।

तृतीयः पाठः

कुमारदासः

प्रयोजनानि -

- ⇒ अस्य पाठस्य अध्ययनेन महाकवेः कुमारदासस्य पाण्डित्यप्रकर्षं जानीमः।
- ⇒ जानकीहरणमहाकाव्यस्य सङ्क्षिप्तं परिचयमपि इतः वयं प्राप्नुमः।

पाठारम्भः -

सिंहलदेशस्य (श्रीलङ्कादेशस्य) निवासी महाकविः कुमारदासः। अयं कालिदासस्य रघुवंशमहाकाव्येन अत्यन्तं प्रभावितः सन् तस्य काव्यस्य प्रतिस्पर्धितया जानकीहरणनामकम् एकं महाकाव्यं रचितवान्। तस्य कवेः साम्प्रतम् एतदेकमेव महाकाव्यम् उपलभ्यते। अस्य महाकवेः समयः षष्ठशताब्द्याः मध्यकालः इति बहुभिः प्रमाणैः निश्चितः।

जानकीहरणमहाकाव्यं विंशतिसर्गात्मकं श्रीरामचन्द्रस्य चरित्रपरकं वर्तते। सामान्यरूपेण एतेषु विंशतौ सर्गेषु अयोध्यानगरवर्णनं, दशरथप्रशंसनम् इत्यतः आरभ्य रामरावणयुद्धम्, श्रीरामविजयः, श्रीरामराज्याभिषेकपर्यन्तः सर्वोऽपि कथावृत्तान्तः यथाक्रमम् अस्मिन् काव्ये परिपोषितः।

अस्मिन् काव्ये अलङ्काराः अतीव प्रचुरतया परिपोषिताः चेदपि ते अलङ्काराः काव्यस्य सौन्दर्यम् इतोऽधिकतया परिवर्धयन्तः एव शोभन्ते। किरातार्जुनीये इव अस्मिन्नपि काव्ये बन्धप्रयोगः आधिक्येन कृतो वर्तते। यथा गोमूत्रिकाबन्धः, मुरजबन्धः, सर्वतोभद्रबन्धः, एकाक्षरश्लोकाः इत्येवम् अनेकविधाः चित्रप्रयोगाः अस्मिन् काव्ये परिहृश्यन्ते। विशिष्य अष्टादशे सर्गे प्राचुर्येण चित्रप्रयोगाः संलक्ष्यन्ते।

साहित्यशास्त्रप्रवेशिनी

द्वितीयभागः

अस्मिन् महाकाव्ये कविः कुमारदासः अतीव हृदयङ्गमतया भावानां परिपोषणं विहितवान्, तेन पठनसमनन्तरमेव तस्मिन् भावे चित्तस्य लयः सञ्जायते। तादृशेषु श्लोकेषु श्रीरामस्य बाल्यचेष्टानां वर्णनपरकः कश्चन श्लोकः वर्तते। यथा -

न स राम इह क यात इत्यनुयुक्तो वनिताभिरग्रतः।
निजहस्तपुटावृताननो विदधेऽलीकनिलीनमर्भकः ॥

रामः अत्र नास्ति। कुत्र गतवानिति? तत्र महिलाः खेलनसमये पृच्छन्ति। तदा श्रीरामः स्वकीयेन हस्तेन मुखं गोपयित्वा तासां समीपादेव अन्यत्र कुत्रापि निलीनः आसीत्।

अवधेयांशाः - १

- महाकविः कुमारदासः सिंहलदेशस्य (श्रीलङ्कादेशस्य) निवासी।
- अयं षष्ठशताब्द्याः मध्यकाले आसीदिति निर्णयः।
- कालिदासस्य रघुवंशमहाकाव्येन अत्यन्तं प्रभावितः सन् अयं कविः जानकीहरण-महाकाव्यं रचितवान्।
- जानकीहरणमहाकाव्यं विंशतिसर्गात्मकं श्रीरामचन्द्रस्य चरित्रवर्णनपरकं वर्तते।
- अस्मिन् काव्ये अलङ्काराः चित्रप्रयोगाः प्राचुर्येण परिपोषिताः सन्ति।

कुमारदासः

अभ्यासाः

(I) एकेन वाक्येन उत्तरं लिखत।

१. कुमारदासस्य कालः कः?
२. जानकीहरणमहाकाव्ये अलङ्कारप्रयोगः कथं कृतः?

(II) रिक्तस्थानानि पूरयत।

१. कुमारदासः _____ देशस्य निवासी ।
२. जानकीहरणमहाकाव्यं _____ सर्गात्मकम् ।

(III) समीचीनमुत्तरं चिनुत।

१. कुमारदासेन रचितं महाकाव्यं किम्? ()
 (क) मैथिलीहरणम् (ख) सीताहरणम्
 (ग) जानकीहरणम् (घ) वैदेहीहरणम्
२. जानकीहरणमहाकाव्ये कस्य चरित्रं वर्तते? ()
 (क) दिलीपस्य (ख) रघोः
 (ग) अजस्य (घ) श्रीरामस्य

(IV) परस्परं योग्यं योजयत।

१. सिंहलदेशः चित्रप्रयोगाः सन्ति। ()
२. जानकीहरणस्य आष्टादशसर्गे षष्ठशताब्द्याः मध्यकालः ()
३. कुमारदासस्य कालः श्रीलङ्कादेशः ()

(V) एतैः पदैः स्वीयवाक्यानि रचयत।

१. विजयः -
२. राज्याभिषेकः -

३. खेलनम् -

(VI) लघुनिबन्धं रचयत।

१. महाकवेः कुमारदासस्य परिचयं कुरुत ।

२. जानकीहरणमहाकाव्यस्य परिचयं कुरुत ।

(VII) विस्तरेण निबन्धं रचयत।

१. कुमारदासस्य तेन रचितस्य काव्यस्य च परिचयम् उपस्थापयत ।

परियोजना

१. इतिहासे इयता अपरिचितानां कवीनां, तद्वर्चितानां काव्यानां च समग्रं परिचयं प्राप्नुत ।

द्वितीयखण्डः
इतिहासकाव्यपरिचयः

पद्मगुप्तस्य नवसाहसाङ्कचरितम्
बिल्हणस्य विक्रमाङ्कदेवचरितम्
कल्हणस्य राजतरङ्गिणी

चतुर्थः पाठः

पद्मगुप्तस्य नवसाहसाङ्कचरितम्

प्रयोजनानि -

- ⇒ अस्मिन् पाठे महाकवेः पद्मगुप्तस्य परिचयं प्राप्नुमः।
- ⇒ नवसाहसाङ्कचरितमहाकाव्यस्य ऐतिहासिकं स्वरूपं जानीमः।
- ⇒ इतिहासकाव्ययुगे अस्य काव्यस्य प्राशस्त्यमपि ज्ञातुं प्रभवामः।

पाठारम्भः -

महान् शैवमतावलम्बी तत्र भवान् पद्मगुप्तः नवसाहसाङ्कचरितमिति एकेनैव स्वीयकाव्येन काव्यजगति महतीं ख्यातिम् उपार्जितवान्। सः परमारवंशीयस्य वाक्पतिराज-द्वितीयस्य तथैव तस्य अनुजस्य सिन्धुराजस्य च आश्रितः आसीत्। सिन्धुराजः एव स्वकीयप्रतापेन “नवसाहसाङ्कः” इति बिरुदं प्राप्तवान्। अस्यैव चरितं वर्णयन् पद्मगुप्तः नवसाहसाङ्कचरितमिति नाम्ना काव्यम् अरचयत्। अयं काश्मीरदेशवासी आसीत्। अस्य पिता मृगाङ्कदत्तः। दशमशताब्द्याः उत्तरार्धम् एकादशशताब्द्याः पूर्वार्धं च अस्य महाकवेः जीवनकालः भवेदिति ऐतिहासिकानां निश्चयः।

अस्य कवेः परिमलः इति उपनाम अपि लोके सुप्रसिद्धमेव। अस्य एकमेव काव्यं साम्प्रतम् उपलभ्यते। अस्मिन् नवसाहसाङ्कचरितकव्ये अष्टादशसर्गाः सन्ति।

अस्मिन् काव्ये विद्यमानम् इतिवृत्तं साररूपेण इत्थं ज्ञातुं शक्नुमः।

वज्राङ्कुशनामकस्य कस्यचिद् दुष्टस्य दुराचारैः नागजातीयाः अतीव कष्टम् अनुभवन्तः आसन्। तदा नागानां राजा शङ्खपालः युद्धे सिन्धुराजस्य साहाय्यं प्रार्थितवान्। सिन्धुराजः युद्धे वज्राङ्कुशं मारितवान्। तदा शत्रोः विनाशेन अतीव प्रसन्नः नागानां प्रभुः

पद्मगुप्तस्य नवसाहसाङ्कचरितम्

शङ्खपालः स्वकीयपुत्रीं शशिप्रभां सिन्धुराजाय दत्त्वा विवाहं कारितवान्। विवाहानन्तरं शशिप्रभया सह सिन्धुराजस्य विनोदाः विलासाश्च प्राधान्येन परिपोषिताः इति हेतोः अस्मिन् काव्ये शृङ्गारः प्रधानः रसः वर्तते।

अयं महाकविः कालिदासस्य काव्येषु प्रसिद्धां प्रकृतिवर्णनशैलीं यथायथम् अनुकृत्य सफलः जातः। पुनः कालिदासस्य सुकुमारमार्गस्वचामपि अयं कविः निजकाव्ये सम्यक् परिपोष्य अभिनवकालिदासः इति लोके सुस्थिरां कीर्तिं लब्धवान्।

पद्मगुप्तपरिमलः निजकाव्ये कथानायकस्य सिन्धुराजस्य अग्रजं वाक्पतिराजं प्रशंसन् तं प्रति स्वकीयकृतज्ञताम् एवं प्रकटयति। यथा -

सारस्वतीकल्पलतैककन्दं
वन्दामहे वाक्पतिराजदेवम् ।
यस्य प्रसादाद् वयमप्यनन्य-
कवीन्द्रकीर्णे पथि सञ्चरामः ॥

महान्तं सारस्वतोपासकं तं वाक्पतिराजं कविः परिमलः श्रद्धया नमस्करोति। तस्यैव प्रेरणया अयम् एतत्काव्यं लिखित्वा अस्मिन् सुविख्याते कविप्रपञ्चे कविः इति नाम्ना कीर्तिं प्राप्तवान्।

अवधेयांशाः - १

- महाकवेः पद्मगुप्तस्य 'परिमलः' इति उपनाम वर्तते।
- अयं काश्मीरदेशवासी महान् शैवः आसीत्।
- अयं वाक्पतिराजद्वितीयस्य, तस्यैव अनुजस्य सिन्धुराजस्य च आस्थाने आसीत्।
- अस्य पिता मृगाङ्कदत्तः।
- अयं दशमशताब्द्याः उत्तरार्धे एकादशशताब्द्याः पूर्वार्धे च आसीत्।
- सिन्धुराजस्य चरित्रम् अधिकृत्य अनेन नवसाहसाङ्कचरितमिति एकमेव काव्यं रचितम्।

- सिन्धुराजस्य 'नवसाहसाङ्कः' इति लोके प्रशस्तिः वर्तते।
- अस्मिन् काव्ये अष्टादश सर्गाः सन्ति। अस्य काव्यस्य शृङ्गारः प्रधानः रसः।
- कालिदासस्य सुकुमारमार्गरचनां स्वकीयकाव्ये सम्यक् परिपोषितवान् इति कारणात् अयं कविः अभिनवकालिदासः इति कीर्तिम् अलभत।

अभ्यासाः

(I) एकेन वाक्येन उत्तरं लिखत।

१. पद्मगुप्तः कस्य मतस्यावलम्बी आसीत्?
२. पद्मगुप्तस्य कालः कः?
३. अयं कविः कालिदासस्य कां शैलीं यथायथम् अनुकृतवान्?
४. पद्मगुप्तः कयोः महाराजयोः आश्रितः?

(II) रिक्तस्थानानि पूरयत।

१. वाक्पतिराजः सिन्धुराजः च _____ वंशे जातौ ।
२. दुष्टेन वज्राडुशेन _____ कष्टम् अनुभूतवन्तः ।
३. शङ्खपालस्य पुत्री _____ ।
४. पद्मगुप्तः _____ देशवासी ।

(III) समीचीनमुत्तरं चिनुत।

१. सिन्धुराजस्य विरुद्धं किम्? ()
 (क) प्रतापतपनः (ख) रणचण्डः
 (ग) नवसाहसाङ्कः (घ) गूढमन्त्रः
२. पद्मगुप्तस्य उपनाम किम्? ()
 (क) परिमलः (ख) विमलः
 (ग) कुशलः (घ) सरलः

पद्मगुप्तस्य नवसाहसार्कचरितम्

३. नवसाहसार्कचरितमहाकाव्ये प्रधानः रसः कः? ()

(क) हास्यरसः (ख) वीररसः

(ग) शृङ्गाररसः (घ) शान्तरसः

४. पद्मगुप्तस्य पिता कः? ()

(क) सूर्यदत्तः (ख) मृगाङ्कदत्तः

(ग) चन्द्रगुप्तः (घ) सार्वभौमः

(IV) परस्परं योग्यं योजयत।

१. सिन्धुराजस्य अग्रजः पद्मगुप्तः ()

२. नवसाहसार्कः सिन्धुराजपत्नी ()

३. शङ्खपालः वाक्पतिराजद्वितीयः ()

४. अभिनवकालिदासः नागराजः ()

५. शशिप्रभा सिन्धुराजः ()

(V) एतैः पदैः स्वीयवाक्यानि रचयत।

१. विवाहः -

२. सञ्चारः -

३. कवीन्द्रः -

(VI) लघुनिबन्धं रचयत।

१. पद्मगुप्तपरिमलस्य परिचयं लिखत।

२. नवसाहसार्कचरितमहाकाव्यस्य वैभवं प्रकाशयत।

(VII) विस्तरेण निबन्धं रचयत।

१. पद्मगुप्तपरिमलस्य तदीयकाव्यस्य च साहित्यजगति स्थानं विशदयत।

पञ्चमः पाठः

बिल्हणस्य विक्रमाङ्कदेवचरितम्

प्रयोजनानि -

- ⇒ बिल्हणमहाकवेः समृद्धं चरितं वयम् इतो ज्ञातुं शक्नुमः।
- ⇒ विक्रमाङ्कदेवचरितमहाकाव्यस्य ऐतिहासिकं स्वरूपमपि अवगच्छामः।
- ⇒ इतिहासकाव्यजगति अस्य काव्यस्य कवेः च महिमानं जानीमः।

पाठारम्भः -

भारतीयकलानां पारम्परिकशास्त्रीयविद्यानां शास्त्रार्थानां कवितागोष्ठीनां च काश्मीरदेशः मूलस्थानम् आसीत्। सुमहता प्रकृतिसौन्दर्येण विराजितस्य तस्यैव काश्मीरदेशस्य निवासी आसीत् महाकविः बिल्हणः। वस्तुतः बिल्हणस्य पूर्वजाः मध्यप्रदेशनिवासिनः आसन्। परन्तु काश्मीरराजः गोपादित्यः बिल्हणस्य प्रपितामहं **मुक्तिकलशं** मध्यप्रदेशात् काश्मीरदेशम् आनीतवान्। बिल्हणस्य पितामहः **राजकलशः**, तथा पिता **ज्येष्ठकलशः**, माता च **नागदेवी** आसीत्। ज्येष्ठकलशस्य त्रिषु पुत्रेषु बिल्हणः मध्यमः आसीत्।

बिल्हणः बहुषु शास्त्रेषु पुनः कवितानिर्माणे च अतीव विद्वान् सूक्ष्मप्रज्ञावान् च आसीत्। अयं स्वकीयपाण्डित्यस्य प्रदर्शनार्थं पण्डितैः सह शास्त्रार्थकरणार्थं च बहूनि राज्यानि अटित्वा बहुभिः राजभिः सह मिलितवान्। बृन्दावनम्, मथुराम्, कान्यकुब्जम्, प्रयागम्, काशीम्, धाराम्, गूर्जरदेशम्, सोमनाथम् एवमनेकानि राज्यानि सञ्चरन् पण्डितैः सह शास्त्रार्थेषु कवितागोष्ठीषु च वादान् करोति स्म। अन्ततः कल्याणदेशं सम्प्राप्य तत्र चालुक्यवेशनृपतिना विक्रमादित्यषष्ठेन मिलित्वा अतीव प्रसन्नः आसीत्। विक्रमादित्यः बिल्हणस्य पाण्डित्येन नितरां सन्तुष्टः सन् तस्य बहुधा सत्कारं कृतवान्। बिल्हणः अस्यैव राज्ञः चरित्रं पुरस्कृत्य विक्रमाङ्कदेवचरितम् इति नाम्ना काव्यम् अरचयत्। एवम् इतिहासदृष्ट्या बिल्हणस्य कालः एकादशशताब्द्याः उत्तरार्धम् इति विमर्शकानाम् अभिप्रायः।

बिल्हणस्य विक्रमाङ्कदेवचरितम्

महाकवेः बिल्हणस्य त्रयः ग्रन्थाः साम्प्रतम् उपलभ्यन्ते। यथा -

कर्णसुन्दरीनाटिका - अस्यां नाटिकायां चालुक्यनरेशस्य भीमदेवस्य पुत्रस्य कर्णदेवस्य विद्याधरराजकुमार्या सह प्रणयवृत्तान्तः वर्णितः।

चौरपञ्चाशिका - अस्मिन् सुन्दरगीतिकाय्ये कविः कस्यचित् प्रणयिनः प्रणयिन्या सह जातान् संलापान् अवर्णयत्।

विक्रमाङ्कदेवचरितम् - काव्यजगति बिल्हणस्य कीर्तिं चिरस्थायिनीं कर्तुम् एतत् एकमेव काव्यं समर्थं भवति। अस्मिन् काव्ये अष्टादशसर्गाः सन्ति। अत्र चालुक्यवंशमहीपतेः विक्रमाङ्कदेवषष्ठस्य धीरम् उदारञ्च चरितम् अभिवर्णितमस्ति। अस्य काव्यस्य अन्तिमसर्गे कविः स्वकीयवृत्तान्तं समग्रतया वर्णितवान्।

नानाशास्त्रविशारदः काव्यशास्त्रकलानिधिः तत्रभवान् महाकविविल्हणः स्वकीयजन्मभूमेः काश्मीरस्य महोज्ज्वलं चरित्रम् उद्दिश्य अतीव गर्वसमन्वितः आसीत्। तस्य विक्रमाङ्कदेवचरितकाव्ये काश्मीरदेशस्य ख्यातिं बहुधा कीर्तितवान्। तत्र एकं श्लोकं पश्यामः। यथा -

सहोदराः कुङ्कुमकेसराणां भवन्ति नूनं कविताविलासाः ।

न शारदादेशमपास्य दृष्टस्तेषां यदन्यत्र मया प्ररोहः ॥

काश्मीरदेशे सहजतया कुङ्कुमानां केसराणां च विपुलतया उपलब्धिः जायते। एतेषामेव कविताविलासाः सहोदराः भवितुमर्हन्ति। काश्मीरदेशे एव सहजतया काव्यसृष्टिः भवतीति कवेः अभिप्रायः। पुनः काश्मीरदेशं विहाय अन्यत्र कुत्रापि एतादृशसौन्दर्यपेतं काव्यं न मया दृष्टम् इत्यपि कवेः विश्वासः।

अवधेयांशाः - १

- महाकविः बिल्हणः काश्मीरदेशवासी।
- अस्य प्रपितामहः मुक्तिकलशः, पितामहः राजकलशः, तथा पिता ज्येष्ठकलशः, नागदेवी माता च आसीत्।
- ज्येष्ठकलशस्य त्रिषु पुत्रेषु बिल्हणः मध्यमः।

साहित्यशास्त्रप्रवेशिनी

द्वितीयभागः

- अयं विक्रमादित्यस्य आस्थानपण्डितः। अस्यैव महाराजस्य चरित्रम् अधिकृत्य विक्रमाङ्कदेवचरितम् इति काव्यं रचितवान्।
- बिल्हणस्य कालः एकादशशताब्द्याः उत्तरार्धम् इति निश्चितः।
- अस्य महाकवेः कर्णसुन्दरीनाटिका, चौरपञ्चाशिका, विक्रमाङ्कदेवचरितम् इति त्रयः ग्रन्थाः सन्ति।

अभ्यासाः

(I) एकेन वाक्येन उत्तरं लिखत।

१. बिल्हणस्य पूर्वजाः कस्य देशस्य वासिनः आसन् ?
२. शास्त्रार्थकरणाय बिल्हणः कुत्र कुत्र सञ्चारितवान् ?
३. बिल्हणस्य कति ग्रन्थाः सन्ति ?
४. विक्रमाङ्कदेवचरितस्य अन्तिमसर्गे कविः किं वर्णितवान् ?

(II) रिक्तस्थानानि पूरयत।

१. काश्मीरनरेशः गोपादित्यः बिल्हणस्य _____ प्रपितामहं मध्यप्रदेशात् काश्मीरदेशम् आनीतवान् ।
२. विक्रमादित्यः _____ वंशे जातः ।
३. चालुक्यनरेशस्य भीमदेवस्य पुत्रः _____ ।
४. विक्रमाङ्कदेवचरिते _____ सर्गाः सन्ति ।

(III) समीचीनमुत्तरं चिनुत।

१. बिल्हणस्य पितामहः कः ? ()
- (क) राजकलशः (ख) मुक्तिकलशः
- (ग) कम्बुकलशः (घ) स्वर्णकलशः
२. ज्येष्ठकलशस्य त्रिषु पुत्रेषु बिल्हणः कतमः ? ()
- (क) प्रथमः (ख) द्वितीयः
- (ग) मध्यमः (घ) अन्तिमः

बिल्हणस्य विक्रमाङ्कदेवचरितम्

३. विक्रमादित्यस्य देशः कः ? ()

- (क) इन्द्रप्रस्थम् (ख) प्रयागः
(ग) सोमनाथः (घ) कल्याणदेशः

४. बिल्हणस्य कस्मिन् ग्रन्थे पञ्चाशत् श्लोकाः सन्ति ? ()

- (क) कर्णसुन्दरीनाटिका (ख) चौरपञ्चाशिका
(ग) विक्रमाङ्कदेवचरितम् (घ) यत्किमपि न

(IV) परस्परं योग्यं योजयत।

१. बिल्हणस्य पिता	बिल्हणस्य जन्मस्थानम्	()
२. काश्मीरदेशः	विद्याधरराजकुमारी	()
३. बिल्हणस्य कालः	ज्येष्ठकलशः	()
४. कणदिवस्य प्रणयिनी	कुङ्कुमकेसराणां सहोदराः	()
५. कविताविलासाः	११ शताब्द्याः उत्तरार्धम्	()

(V) एतैः पदैः स्वीयवाक्यानि रचयत।

१. काशी -

२. कल्याणम् -

३. सहोदरः -

(VI) लघुनिबन्धं रचयत।

१. बिल्हणस्य परिचयं लिखत ।

२. बिल्हणलिखितं ग्रन्थत्रयम् अधिकृत्य लिखत ।

(VII) विस्तरेण निबन्धं रचयत।

१. बिल्हणस्य तदीयग्रन्थानां च परिचयः उपस्थापनीयः ।

षष्ठः पाठः

कल्हणस्य राजतरङ्गिणी

प्रयोजनानि -

- ⇒ अस्मात् पाठात् राजतरङ्गिणीकाव्यस्य इतिहासयुगे प्राशस्त्यं जानीमः।
- ⇒ महाकवेः कल्हणस्य संक्षिप्तं परिचयं प्राप्नुमः।

पाठारम्भः -

महाकवेः कल्हणस्य जन्म ११०० क्रीस्ताब्द्याः उपान्ते अभवत्। अयं काश्मीरदेशस्य परिहासपुरनिवासी आसीत्। अस्य पिता चणपकः (चम्पकः) काश्मीरनरेशस्य अतीव विश्वसनीयः अनुजीवी आसीत्। ब्राह्मणकुले जातः कल्हणः कुलाचाररीत्या पितृवत् अत्यन्तं शिवभक्तः आसीत्। परन्तु अयं निष्पक्षपातस्वभावी इति हेतोः बौद्धमतस्य गुणान् प्रशंसन् तत्रापि आसक्तः आसीत्।

कल्हणस्य मूलनाम कल्याणः इत्यपि श्रूयते। अयं कस्यापि महाराजस्य आश्रयम् अनङ्गीकृत्य स्वतन्त्रविचारधाराया काश्मीरस्य शुद्धं निष्पाक्षिकम् इतिहासं रचयितुं कृतनिश्चयः आसीत्। काश्मीरस्य प्रायशः सार्धद्विसहस्रस्य (२५००) वर्षाणां सुदीर्घम् इतिहासम् अयम् एकः एव राजतरङ्गिणीनामके स्वीयमहाकाव्ये अतीव प्रामाणिकतया निबद्धवान्। अस्य महाकवेः एतत्काव्यरचनायाम् अलकदत्तः इति कश्चन महाजनः प्रेरकः आसीत्।

इतिहासकाव्येषु अतीव विशालं प्रामाणिकञ्च महाकाव्यं राजतरङ्गिणी एव वर्तते। अस्य काव्यस्य अध्यायविभागः तरङ्गपदेन कृतः। अस्मिन् काव्ये अष्टौ तरङ्गाः सन्ति। तथा ७८२६ श्लोकाः च सन्ति। अष्टसु तरङ्गेषु सर्वाधिकः विशालः ३४४१ श्लोकैः अष्टमतरङ्गः तथा द्वितीयस्तरे विशालः १७३२ श्लोकैः सप्तमतरङ्गः वर्तते। अस्मिन् काव्ये कलियुगस्य आरम्भात् कवेः जीवनकालस्य ११५० वर्षाणां पर्यन्तं काश्मीरदेशस्य समग्रः इतिहासः अभिवर्णितः।

कल्हणस्य राजतरङ्गिणी

अस्य काव्यस्य निर्माणे पूर्वकवीनाम् आचार्याणाञ्च एकादशग्रन्थाः, पुनः नीलमतपुराणम् आहत्य द्वादशग्रन्थाः अतीव प्रधानतया मूलाधाराः आसन्। परन्तु सम्प्रति नीलमतपुराणं विहाय अन्ये केऽपि ग्रन्थाः नोपलभ्यन्ते।

महाकविः कल्हणः निष्पक्षपाततया यथार्थविषयोपन्यासकम् इतिहासकारम् उद्दिश्य एवं प्रशंसां कृतवान्। यथा -

श्लाघ्यः स एव गुणवान् रागद्वेषबहिष्कृतः ।

भूतार्थकथने यस्य स्थेयस्येव सरस्वती ॥

यः रागद्वेषादिकल्मषैः अस्पृष्टः, निर्मलान्तरङ्गः, गुणेषु आदरबुद्धिः भवति तादृशेन महात्मना एव उपनिबद्धः इतिहासः अतीव स्थिरप्रामाणिकः विश्वसनीयः सर्वमान्यश्च भवति इति श्लोकस्य आशयः।

सुदीर्घकालं यावत् महाराजेषु अमात्येषु राजभृत्येषु च परस्परविद्रोहजनकं विधातकञ्च कुकर्मजातं दृष्ट्वा असहमानः मनसि प्रतरामपि खिन्नः कल्हणः परापकारस्य परिणामं विवृण्वन् एवं वदति। यथा -

यो यं परापकरणाय सृजत्युपायं

तेनैव तस्य नियमेन भवेद्विनाशः ।

धूमं प्रसौति नयनान्ध्यकरं यमग्निः

भूत्वाम्बुदः स शमयेत् सलिलैस्तमेव ॥

यः दुर्जनः येन उपायेन इतरेषां हानिं जनयति, तेनैव उपायेन नियततया तस्य विनाशः अवश्यं जायते। यथा अग्निः नेत्रयोः क्लेशकरं धूमम् उत्पादयति, स एव धूमः आकाशे मेघः भूत्वा स्वकीयजलैः तमेव अग्निं प्रशमयति। एवं लोके अपकारस्य उत्तरोत्तरपरिणामः अतीव भयानकः स्यादिति कवेः अयमाशयः भृशं प्रशंसारहः।

अवधेयांशाः - १

- कल्हणः काश्मीरदेशवासी। एकादशशताब्दी अस्य जीवनकालः।
- अस्य पिता चणपकः।

- अस्य मूलनाम कल्याणः इति आसीत्।
- अयं काश्मीरदेशस्य २५०० वर्षाणां सुदीर्घम् इतिहासम् अधिकृत्य राजतरङ्गिण्याः लेखने कल्हणस्य अलकदत्तः इति कश्चन महाजनः प्रेरकः आसीत्।
- अस्मिन् ग्रन्थे अष्टौ तरङ्गाः (८ अध्यायाः) ७८२६ श्लोकाः च सन्ति।
- अष्टसु तरङ्गेषु अष्टमतरङ्गः ३४४१ श्लोकैः विशालः।
- अस्य ग्रन्थस्य लेखने नीलमतपुराणेन सह द्वादशग्रन्थाः प्रामाणिकाः सन्ति।

अभ्यासाः

(I) एकेन वाक्येन उत्तरं लिखत।

१. निष्पक्षपातस्वभावी सन् कल्हणः कस्य मतस्य प्रशंसां कृतवान् ?
२. काश्मीरदेशस्य कति वर्षाणाम् इतिहासं राजतरङ्गिणीकाव्ये निबद्धवान् ?
३. राजतरङ्गिण्यां कति श्लोकैः कतमः तरङ्गः विशालः ?
४. राजतरङ्गिण्याः निर्माणे कति ग्रन्थाः मूलाधाराः आसन् ?

(II) रिक्तस्थानानि पूरयत।

१. कल्हणः काश्मीरदेशस्य _____ पुरनिवासी ।
२. कल्हणस्य मूलनाम _____ ।
३. राजतरङ्गिण्याः सप्तमतरङ्गे _____ श्लोकाः सन्ति ।
४. अग्निः नयनान्धकरं _____ प्रसौति ।

(III) समीचीनमुत्तरं चिनुत।

१. कुलाचाररीत्या कल्हणः पितृवत् । ()
- (क) शिवभक्तः (ख) विष्णुभक्तः
- (ग) ईशभक्तः (घ) देशभक्तः

कल्हणस्य राजतरङ्गिणी

२. कल्हणस्य राजतरङ्गिणीकाव्यनिर्माणे प्रेरकः कः ? ()

(क) सोमदत्तः (ख) यज्ञदत्तः

(ग) देवदत्तः (घ) अलकदत्तः

३. राजतरङ्गिण्याम् अष्टसु तरङ्गेषु कति श्लोकाः सन्ति ? ()

(क) ७८२६ (ख) ८२४१

(ग) ७६३१ (घ) ८१३१

४. राजतरङ्गिण्यां कलियुगस्य आरम्भात् कवेः जीवनकालस्य वर्षपर्यन्तं काश्मीरस्य इतिहासः वर्तते । ()

(क) १२५० (ख) १६५०

(ग) ११५० (घ) १३५०

(IV) परस्परं योग्यं योजयत।

१. कल्हणस्य पिता अधुना लभ्यते ()

२. कल्हणस्य जन्म सलिलैस्तमेव ()

३. राजतरङ्गिण्याम् अध्यायाः चणपकः (चम्पकः) ()

४. नीलमतपुराणम् तरङ्गपदेन सन्ति। ()

५. भूत्वाम्बुदः स शमयेत् ११०० क्रीस्ताब्द्याः उपान्ते ()

(V) एतैः पदैः स्वीयवाक्यानि रचयत।

१. कुलाचारः -

२. तरङ्गाः -

३. गुणवान् -

४. सलिलम् -

५. मेघः -

साहित्यशास्त्रप्रवेशिनी

द्वितीयभागः

(VI) लघुनिबन्धं रचयत।

१. महाकवेः कल्हणस्य परिचयं लिखत ।
२. राजतरङ्गिणीकाव्यस्य महत्त्वं स्पष्टयत ।

(VII) विस्तरेण निबन्धं रचयत।

१. महाकविकल्हणस्य तदीयकाव्यस्य च वृत्तान्तमुद्दिश्य निबन्धं रचयत ।

परियोजना

१. संस्कृतसाहित्ये इतिहासकाव्यानां तद्रचयितृणां च सूचीं निर्माय विषयः विशदीकरणीयः।

तृतीयखण्डः
गीतिकाव्यपरिचयः

जयदेवस्य गीतगोविन्दम्
केचन प्रमुखाः गीतिकाव्यकर्तारः

त्यागराजः
मुत्तुस्वामिदीक्षितः
श्यामाशास्त्री
अन्नमाचार्यः
नारायणतीर्थः
सदाशिवब्रह्मेन्द्रसरस्वती

सप्तमः पाठः

जयदेवस्य गीतगोविन्दम्

प्रयोजनानि -

- ⇒ अस्मिन् पाठे जयदेवमहाकवेः संक्षिप्तः परिचयः उपलभ्यते।
- ⇒ अत्र गीतगोविन्दकाव्यस्य महत्त्वमपि ज्ञायते।
- ⇒ गीतिकाव्यानां माधुर्यं हृदयरञ्जकतां सौन्दर्यमपि सम्यगवगन्तुं प्रयत्नः क्रियते।

पाठारम्भः -

द्वादशशताब्द्याः उत्तरार्धे वङ्गप्रदेशस्य लक्ष्मणसेनमहाराजस्य आस्थानपण्डितः जयदेवः आसीत्। अयं बाल्यादेव आध्यात्मिकभावनापरतन्त्रः आसीत्। अयं वङ्गप्रदेशस्य केदुली (केंदुबिल्व) जनपदस्य वीरभूमग्रामे जन्म लब्धवान्। अस्य पिता भोजदेवः, माता च रामादेवी (राधादेवी)। अस्य पत्नी पद्मावती सङ्गीतनाट्यकलायां सुतरां प्रवीणा आसीत्। जयदेवस्य गीतानां सङ्गीतलयानुगुणम् इयं नृत्यरचनां स्वयमेव अकरोत्।

साहित्यजगति जयदेवमहाकवेः गीतगोविन्दम् एकमेव उपलभ्यमानेषु गीतिकाव्येषु सुप्रसिद्धं गीतिकाव्यं वर्तते। अस्मिन् गीतिकाव्ये द्वादश (१२) सर्गाः, पुनः एते सर्गाः चतुर्विंशतौ (२४) प्रबन्धेषु विभक्ताः सन्ति। अस्मिन् काव्ये सङ्गीतलयानुगुणम् उपनिबद्धानि श्रीकृष्णस्य राधायाश्च प्रणयद्योतकानि सुस्वराणि गीतानि बाहुल्येन विलसन्ति। गीतानां मध्ये श्लोकाः केचन प्रसङ्गस्य परिपोषणे परिपूरणे च सहायकाः वर्तन्ते।

अस्मिन् काव्ये कृष्णेन सह राधायाः, राधया सह कृष्णस्य च परस्परापेक्षितः प्रणयानुबन्धः एव प्रामुख्येन इतिवृत्तरूपेण अभिवर्णितः वर्तते। गोपिकाभिः श्रीकृष्णस्य रासक्रीडावर्णनम्, राधया सह श्रीकृष्णस्य विहाराः इत्यादिकः वृत्तान्तः अत्र सर्वेषां

जयदेवस्य गीतगोविन्दम्

सहृदयपाठकानां मनोमोदकः अभिनन्दनीयः च वर्तते। अस्य काव्यस्य इतिवृत्तं सूचयन्
कविः प्रथमश्लोके एव एवं वदति। यथा -

राधाभाधवयोर्यजन्ति यमुनाकूले रहःकेलयः ।

गीतगोविन्दे प्रत्येकमपि गीतस्य अवसाने जयदेवः स्वीयनामाङ्कितं किमपि पदं
रचितवान्। यथा -

श्रीजयदेवकविरिदं कुरुते मुदम् ।

श्रीजयदेवभणितमिदमुदयति ॥

गीतगोविन्दकाव्यस्य अध्ययने किं वा मुख्यं प्रयोजनं भवितुमर्हति इति कविः
स्वयमेव निर्दिशति। यथा -

यदि हरिस्मरणे सरसं मनो

यदि विलासकलासु कुतूहलम् ।

मधुरकोमलकान्तपदावलीं

शृणु तदा जयदेवसरस्वतीम् ॥

यः विष्णुसेवातत्परः विलासकलासु अभिरक्तः भवति, सः एव गीतगोविन्दकाव्यस्य
मधुरानुभवं प्राप्तुमर्हतीति श्लोकस्यास्य सारांशः।

गीतगोविन्दकाव्ये अत्यन्तं ललितसुकुमारपदानाम् अनुप्रासप्रमुखानाम् अलङ्काराणाम्
आपातमधुरभावानां च अतीव प्रभावपूर्णशैल्या प्रयोगः हृदयङ्गमः दृश्यते। तत्र एकं
काव्यस्य स्थानं पश्यामः। यथा -

चन्दनचर्चितनीलकलेवरपीतवसनवनमाली ।

केलिचलन्मणिकुण्डलमण्डितगण्डयुगस्मितशाली ॥

अत्र ललितसुकुमारपदानि पुनः शब्दालङ्कारश्च प्रामुख्येन दृश्यते। एवं सम्पूर्णं
काव्यमिदं रचनासन्निवेशदृष्ट्या अत्यन्तम् उत्कृष्टं सत् काव्यजगति किमपि विशिष्टं स्थानं
भजते।

अवधेयांशाः - १

- द्वादशशताब्द्याः उत्तरार्धे वङ्गप्रदेशस्य लक्ष्मणसेनमहाराजस्य आस्थानपण्डितः जयदेवः आसीत्।
- अस्य पिता भोजदेवः माता च रामादेवी (राधादेवी)। पत्नी पद्मावती सङ्गीतकलानिपुणा आसीत्।
- जयदेवस्य गीतगोविन्दनामकम् एकमेव गीतिकाव्यं साम्प्रतम् उपलभ्यते।
- अस्मिन् गीतिकाव्ये द्वादशसर्गाः, तत्र चतुर्विंशतिः प्रबन्धाः।
- राधाकृष्णयोः प्रणयवृत्तान्तः एव अत्र प्राधान्येन वर्णितः।
- सर्वेषां गीतानाम् अवसाने जयदेवः स्वीयनामङ्कितं किमपि पदं रचितवान्।

अभ्यासाः**(I) एकेन वाक्येन उत्तरं लिखत।**

१. जयदेवः कुत्र जन्म प्राप्तवान् ?
२. गीतगोविन्दे पत्न्याः पद्मावत्याः कः विशेषः वर्तते ?
३. गीतगोविन्दे प्रत्येकमपि गीतस्य अवसाने कविः किं रचितवान् ?
४. यदि हरिस्मरणे सरसं मनः तर्हि किं करणीयम् ?

(II) रिक्तस्थानानि पूरयत।

१. वङ्गप्रदेशस्य _____ महाराजस्य जयदेवः आस्थानपण्डितः।
२. वङ्गप्रदेशस्य _____ जनपदस्य _____ ग्रामे जयदेवः जन्म प्राप्तवान्।
३. जयदेवस्य गीतानां नृत्यरचनां _____ अकरोत्।
४. यदि _____ कुतूहलम्।

जयदेवस्य गीतगोविन्दम्

(III) समीचीनमुत्तरं चिनुत।

१. जयदेवस्य पिता कः ? ()
 (क) भोजदेवः (ख) राजदेवः
 (ग) हर्षदेवः (घ) गोपदेवः
२. साहित्यप्रपञ्चे जयदेवस्य किं काव्यं सुप्रसिद्धम् ? ()
 (क) प्रीतगोविन्दम् (ख) उदात्तगोविन्दम्
 (ग) गीतगोविन्दम् (घ) स्मितगोविन्दम्
३. गीतगोविन्दकाव्ये कति सर्गाः सन्ति ? ()
 (क) दश (ख) द्वादश
 (ग) एकादश (घ) त्रयोदश

(IV) परस्परं योग्यं योजयत।

१. जयदेवस्य माता लक्ष्मणसेनः ()
 २. वङ्गप्रदेशस्य राजा चतुर्विंशतिः ()
 ३. जयदेवस्य कालः जयदेवसरस्वतीम् ()
 ४. गीतगोविन्दकाव्ये प्रबन्धाः द्वादशशताब्द्याः उत्तरार्धम् ()
 ५. शृणु तदा रामादेवी (राधादेवी) ()

(V) एतैः पदैः स्वीयवाक्यानि रचयत।

१. यमुनातटम् -
 २. कोमलम् -
 ३. मणिकुण्डलम् -
 ४. स्मितम् -

साहित्यशास्त्रप्रवेशिनी

द्वितीयभागः

(VI) लघुनिबन्धं रचयत।

१. जयदेवकवेः परिचयं लिखत ।

२. गीतगोविन्दकाव्यस्य वैशिष्ट्यं विशदयत ।

(VII) विस्तरेण निबन्धं रचयत।

१. जयदेवस्य तदीयगीतिकाव्यस्य च महिमानं मण्डयत ।

अष्टमः पाठः

केचन प्रमुखाः गीतिकाव्यकर्तारः

उपोद्धातः :- भगवतः विषये स्वकीयस्य भक्तिभावस्य प्रकटनार्थं केचन कवयः पद्यगद्यरचनां विना सुमधुरकोमलपदघटितानि गीतानि लिखितवन्तः। एतेषां गीतानां श्रवणेन भक्तजनेषु कञ्चन विलक्षणः महान् आनन्दः जायते। तादृशैः गीतैः दक्षिणभारते केचन कवयः संस्कृते अपि ग्रन्थान् रचितवन्तः। तान् कवीन् वाग्गेयकाराः इति नाम्ना दक्षिणभारते लौकिकजनाः व्यवहरन्ति। केचन प्रमुखाः गीतिकाव्यकर्तारः इति शीर्षाङ्किते प्रस्तुतपाठे वाग्गेयकारेषु प्रसिद्धानां षण्णां महानुभावानां संक्षेपेण परिचयः उपलभ्यते।

प्रयोजनानि -

- ⇒ अस्मात् पाठात् दक्षिणभारते प्रसिद्धानां गीतिकाव्यकाराणां संग्रहेण परिचयं प्राप्नुमः।
- ⇒ तैः रचितानां गीतानां श्रवणेन हृदयरञ्जकता मधुरता च कीदृशी जायते इत्यपि किञ्चित् जानीमः।
- ⇒ गीतयुक्तानां काव्यानां लोके जनादरः प्रभावश्च कीदृशः इत्यपि चिन्तयामः।

पाठारम्भः -

१. त्यागराजः

कर्णाटकसङ्गीतपरम्परायाम् अतीवसुप्रसिद्धेषु सङ्गीतत्रिमूर्तिषु त्यागराजस्वामी प्रथमः। (त्यागराजः, मुत्तुस्वामिदीक्षितः, श्यामाशास्त्री इति एते त्रयः अपि कर्णाटकसङ्गीतप्रपञ्चे त्रिमूर्तयः इति नाम्ना सुविख्याताः)।

अयं १७६७ तमे वर्षे आन्ध्रप्रदेशस्य प्रकाशजनपदे कम्भमण्डले काकलनामके ग्रामे प्रसिद्धब्राह्मणपरिवारे जन्म लब्धवान्। अस्य माता सीताम्बा, पिता च रामब्रह्मा वर्तते।

साहित्यशास्त्रप्रवेशिनी

द्वितीयभागः

बाल्यकालादेव श्रीरामचन्द्रस्य आराधकः सन् अयं जयदेवस्य पुरन्दरदासस्य च गीतानि पूजासमये महता भक्तिभावेन आलपन् आसीत्। अस्य सङ्गीते अभिरुचिं ज्ञात्वा पिता रामब्रह्मा तञ्जावूरुमहाराजस्य आस्थानपण्डितस्य सुप्रसिद्धसङ्गीतविदुषः श्रीमतः शोण्ठि वेङ्कटरमणय्यमहाशयस्य सन्निधौ एनं सङ्गीतम् अध्यापितवान्। तिरुवय्यूरुस्थिते पञ्चनदीश्वरालये नारदमहर्षेः उपासनां कुर्वतः अस्य समीपे स्वयं नारदमहर्षिः एव आगत्य स्वरार्णवनामकं सुदुर्लभं सङ्गीतशास्त्रग्रन्थम् अस्मै दत्तवान्। तस्य ग्रन्थस्य अध्ययनेन सङ्गीतशास्त्रे सुविपुलं गहनं पाण्डित्यं सम्प्राप्य चतुर्विंशतिसहस्रं (२४,०००) शास्त्रीयभक्तिगीतानि महता प्रतिभाप्रकर्षेण हृदयङ्गमया च शैल्या रचितवान्। १८४७ तमे वर्षे अयं मृत्युं प्राप्तः।

२. मुत्तुस्वामिदीक्षितः

अयं कर्णाटकसङ्गीतत्रिमूर्तिषु द्वितीयः वर्तते। अयं १७७५ तमे वर्षे तमिलनाडुराज्यस्य तिरुवारूरुग्रामे जन्म लब्धवान्। अस्य माता सुब्बलक्ष्मी अम्बालु, पिता च रामस्वामिदीक्षितः। अयं कर्णाटकशास्त्रीयसङ्गीतेन सह उत्तरभारते प्रसिद्धं हिन्दुस्तानीशास्त्रीयसङ्गीतमपि सुष्ठु जानाति स्म। अस्य संस्कृतव्याकरणज्योतिषवास्तुशास्त्रेषु सुमहान् अभिनिवेशः आसीत्।

सङ्गीतजगति अस्य महानुभावस्य त्रिशतसम्मिताः कृतयः भवेयुः
इति सङ्गीतज्ञानाम् अभिप्रायः।

अयं भगवन्नामस्मरणेनैव १८३५ तमे वर्षे पाञ्चभौतिकं शरीरं त्यक्तवान्।

३. श्यामाशास्त्री

अयं कर्णाटकसङ्गीतत्रिमूर्तिषु तृतीयः वर्तते। अयं तमिलनाडुराज्यस्य तञ्जावूरुजनपदस्थिते तिरुवारूरुग्रामे १७६३ तमे वर्षे जन्म लब्धवान्। अस्य बाल्यनाम वेङ्कटसुब्रह्मण्यः, अस्य पितुर्नाम विश्वनाथ अय्यर्। अयं स्वर्णकामाक्षीदेव्याः उपासकः। संस्कृतशास्त्रेषु अतीव प्रवीणः

केचन प्रमुखाः गीतिकाव्यकर्तारः

अयं महाशयः संस्कृते कामाक्षीदेव्याः स्तुतिपरकाणि गीतानि बहूनि रचितवान्। परन्तु साम्प्रतं विंशतिसम्मितानि गीतान्येव उपलभ्यन्ते। एतानि गीतानि सङ्गीतजगति अतीव प्रसिद्धानि सहृदयश्रोतृणाम् नितरां मनोहराणि च सन्ति।

सुप्रसिद्धसङ्गीतपण्डितः सुब्बरायशास्त्री अस्यैव महानुभावस्य पुत्रः। अस्य आनन्दभैरवीरागः अतीवप्रियतमः इति तस्य गीतानां श्रवणेन श्रोतारः निश्चिन्वन्ति। अयं १८२७ तमे वर्षे निधनं प्राप्तवान्।

४. ताल्लपाक अन्नमाचार्यः

आन्ध्रप्रदेशराज्ये कडपजनपदे राजम्पेटमण्डले ताल्लपाकग्रामे १४०८ तमे वर्षे अन्नमाचार्यः जन्म लब्धवान्। अस्य माता लक्कामम्बा, पिता च नारायणसूरिः। अयं बाल्यादेव वेङ्कटेश्वरस्वामिनि भक्तितत्परः आसीत्। स्वकीये षोडशे वर्षे वेङ्कटेश्वरस्य पुण्यक्षेत्रं तिरुमलस्थानं गच्छद्भिः कैश्चित् भक्तजनैः मिलित्वा अयमपि पादचारेण तत्र गतवान्। तिरुमलगमनवेलायाम् अयं भक्तिपारवश्येन वेङ्कटेश्वरस्य स्तुतिपरकाणि अतीवमनोहराणि गीतानि गायति स्म। तानि गीतानि सामान्यजनेषु वेङ्कटेश्वरभक्तिं प्रचारयन्ति बहुधा प्रसिद्धानि जातानि। अयं स्वकीयजीवनकाले भक्तिभावभरितानि द्वात्रिंशत्सहस्राणि (३२) कीर्तनानि आन्ध्रभाषायां संस्कृतभाषायां च रचितवान्। एतेषु गीतेषु अधुना कतिचिदेव गीतानि उपलभ्यन्ते।

अल्पैरेव कोमलमृदुपदैः अनल्पभक्तिभावबन्धुरानि गीतानि रचितवानिति कारणादेव अयं पदकवितापितामहः, हरिसङ्कीर्तनाचार्यः, द्राविडागमसार्वभौमः इत्यादीनि बहूनि बिरुदानि जनसमाजे लब्धवान्।

समाजे मनुष्येषु भेदः मा भवतु इति, सर्वे वयं तस्य परमेश्वरस्य पुत्राः इति सत्यं प्रबोधयन् १५०२ तमे वर्षे परमपदं प्राप्तवान्।

५. नारायणतीर्थः

आन्ध्रप्रदेशस्य गुण्डूरुजनपदे मङ्गलगिरिमण्डले काजनामकग्रामे १६५० तमे वर्षे नारायणतीर्थः जन्म लब्धवान्। अस्य बाल्यनाम गोविन्दशास्त्री इत्यासीत्। अस्य माता पार्वतम्मा, पिता च गङ्गाधरः। अयं बाल्यादेव सङ्गीतसाहित्यकलासु अत्यन्तम् अभिरुचिं दर्शयति स्म। वासुदेवशास्त्रिणां समीपे साहित्यव्याकरणादिशास्त्राणि अधीतवान्।

अयं बहून् ग्रन्थान् रचितवान्। तत्र श्रीकृष्णलीलातरङ्गिणीति गीतिकाव्यमेकं नारायणतीर्थस्य अतीव सुप्रसिद्धं वर्तते। अस्मिन् गीतिकाव्ये द्वादशतरङ्गाः (१२ अध्यायाः) सन्ति। एतेषु तरङ्गेषु द्विपञ्चाशदुत्तरशतं (१५२) कृष्णभक्तिपरकाणि मनोहराणि गीतानि सन्ति।

१७४५ तमे वर्षे अयं निधनं गतः।

६. सदाशिवब्रह्मेन्द्रसरस्वती

सदाशिवब्रह्मेन्द्रस्य बाल्यनाम शिवरामकृष्णः इत्यासीत्। अयं तमिलनाडुराज्यस्य कुम्भकोणप्रान्ते जन्म लब्धवान्। अस्य माता पार्वतम्मा, पिता च मोक्षसुन्दरावथानी। अस्य कामकोटिपीठाधिपतिः परमशिवेन्द्रसरस्वतीस्वामी गुरुः आसीत्।

अद्वैतवेदान्ते न्यायशास्त्रे च महान् पण्डितः अयं पञ्चदशाधिकान् शास्त्रीयग्रन्थानपि रचितवान्। कर्णाटकसङ्गीते अयं बहूनि गीतानि रचितवान्। परन्तु साम्प्रतम् अल्पानि एव गीतानि उपलभ्यन्ते। तानि श्रोतॄणां हृदयङ्गमानि तत्त्वचिन्तनभरितानि च विलसन्ति।

अयं सप्तदश-अष्टादशशतकयोः मध्यमर्ती आसीत्।

केचन प्रमुखाः गीतिकायकर्तारः

अवधेयांशः - ७

त्यागराजः -

- कर्णाटकसङ्गीतपरम्परायां त्रिमूर्तिषु त्यागराजः प्रथमः।
- अयं १७६७ तमे वर्षे आन्ध्रप्रदेशस्य प्रकाशजनपदे कम्भमण्डले काकर्लनामके ग्रामे जन्म लब्धवान्।
- अस्य पिता रामब्रह्मा, माता च सीताम्बा।
- अस्य सङ्गीतगुरुः शोण्ठि वेङ्कटरमणय्यमहाशयः।
- स्वरार्णवनामकं सङ्गीतशास्त्रग्रन्थं स्वयं नारदः अस्मै दत्तवान्।
- अयं प्रायशः चतुर्विंशतिसहस्रं भक्तिसङ्गीतगीतानि रचितवान्।
- १८४७ तमे वर्षे अस्य महानुभावस्य निधनं जातम्।

मुत्तुस्वामिदीक्षितः -

- अयं कर्णाटकशास्त्रीय-सङ्गीतपरम्परायां द्वितीयः वर्तते।
- अयं १७७५ तमे वर्षे तमिलनाडुराज्यस्य तिरुवारूरुप्रदेशे जन्म लब्धवान्।
- अस्य माता सुब्बलक्ष्मी अम्बालू, पिता च रामस्वामिदीक्षितः।
- अयं कर्णाटकसङ्गीतेन सह उत्तरभारतस्य हिन्दुस्तानी-सङ्गीतमपि जानाति।
- सङ्गीतप्रपञ्चे अस्य प्रायः त्रिशतं ग्रन्थाः भवेयुः इति सङ्गीतज्ञानाम् अभिप्रायः।
- अयं १८३५ तमे वर्षे निधनं प्राप्तवान्।

श्यामाशास्त्री -

- अयं तमिलनाडुराज्यस्य तञ्जावूरु-जनपदे तिरुवारूरु-ग्रामे १७६३ तमे वर्षे जन्म लब्धवान्।
- अस्य बाल्यनाम वेङ्कटसुब्रह्मण्यः।
- अस्य पिता विश्वनाथ अय्यर्।
- अयं बहूनि गीतानि रचितवान् चेदपि साम्प्रतं विंशतिः गीतानि एव उपलभ्यन्ते।
- अयं संगीतत्रिमूर्तिषु तृतीयः।

- सुप्रसिद्धः संगीतपण्डितः सुब्बरायशास्त्री अस्य एव पुत्रः।
- अस्य आनन्दभैरवीरागः अतीव प्रियतमः।
- अयं १८२७ तमे वर्षे निधनं प्राप्तवान्।

ताल्लपाक अन्नमाचार्यः -

- आन्ध्रप्रदेशराज्यस्य कडप-जनपदे राजम्पेट-मण्डले ताल्लपाकग्रामे १४०८ तमे वर्षे जन्म लब्धवान्।
- अस्य माता लक्कमाम्बा पिता च नारायणसूरिः।
- अयं वेङ्कटेश्वरस्य परमभक्तः सन् तस्यैव भक्त्या द्वात्रिंशत् (३२) सहस्राणि कीर्तनानि (गीतानि) रचितवान्।
- अस्य पदकवितापितामहः, हरिसंकीर्तनाचार्यः, द्राविडागमसार्वभौमः इत्यादीनि बहूनि विरुदनामानि सन्ति।
- १५०२ तमे वर्षे अयं परमपदं प्राप्तवान्।

नारायणतीर्थः -

- आन्ध्रप्रदेशस्य गुण्टूर-जनपदे मङ्गलगिरि-मण्डले काजग्रामे १६५० तमे वर्षे अयं जन्म लब्धवान्।
- अस्य बाल्यनाम गोविन्दशास्त्री इति।
- अस्य माता पार्वतम्मा, पिता च गङ्गाधरः।
- अस्य गुरुः वासुदेवशास्त्री।
- अयं श्रीकृष्णलीलातरङ्गिणी इति नाम्ना एकं गीतिकाव्यं रचितवान्।
- अस्मिन् काव्ये द्वादशतरङ्गाः, १५२ गीतानि च सन्ति।
- १७४५ तमे वर्षे अयं शरीरत्यागं कृतवान्।

सदाशिवब्रह्मेन्द्रसरस्वती -

- अस्य बाल्यनाम शिवरामकृष्णः।
- अयं तमिलनाडुराज्यस्य कुम्भकोणम् इत्यस्मिन् प्रदेशे जन्म लब्धवान्।

केचन प्रमुखाः गीतिकाव्यकर्तारः

- अस्य माता पार्वतम्मा, पिता च मोक्षसुन्दरावधानी।
- अस्य गुरुः परमशिवेन्द्रसरस्वती स्वामी।
- अयं पञ्चदशाधिकान् शास्त्रीयग्रन्थान् रचितवान्।
- अयं सप्तदश-अष्टादशशतकयोः मध्यवर्ती आसीत्।

अभ्यासाः

(I) एकेन वाक्येन उत्तरं लिखत।

१. त्यागराजस्वामी कुत्र जन्म लब्धवान् ?
२. मुत्तुस्वामिदीक्षितस्य सङ्गीतजगति कति कृतयः सन्ति ?
३. श्यामाशास्त्री कदा निधनं प्राप्तवान् ?
४. अन्नमाचार्यस्य कति विरुदानि सन्ति ?
५. नारायणतीर्थस्य जन्मस्थानं किम् ?
६. सदाशिवब्रह्मेन्द्रस्य गुरुः कः ?
७. सदाशिवब्रह्मेन्द्रस्य कालः कः ?

(II) रिक्तस्थानानि पूरयत।

१. त्यागराजः कर्णाटकसङ्गीतत्रिमूर्तिषु _____ ।
२. त्यागराजस्य गुरुः _____ ।
३. मुत्तुस्वामिदीक्षितस्य पिता _____ ।
४. श्यामाशास्त्रिणः _____ इति बाल्यनाम ।
५. सुब्बरायशास्त्री _____ पुत्रः ।
६. अन्नमाचार्यः _____ तमे वर्षे जन्म लब्धवान् ।
७. नारायणतीर्थस्य माता _____ ।
८. सदाशिवब्रह्मेन्द्रस्य पिता _____ ।

(III) समीचीनमुत्तरं चिनुत।

१. त्यागराजाय नारदमहर्षिः कं ग्रन्थं दत्तवान् ? ()

(क) स्वरार्णवम् (ख) भावार्णवम्

(ग) रसार्णवम् (घ) लयार्णवम्

२. त्यागराजः कति शास्त्रीयभक्तिगीतानि रचितवान् ? ()

(क) १,००० (ख) १२,०००

(ग) २०,००० (घ) २४,०००

३. मुत्तुस्वामिदीक्षितस्य माता का ? ()

(क) कनकलक्ष्मी अय्यर् (ख) सुब्बलक्ष्मी अय्यर्

(ग) मोक्षलक्ष्मी अय्यर् (घ) गजलक्ष्मी अय्यर्

४. श्यामाशास्त्री संस्कृते कस्याः देव्याः स्तुतिगीतानि बहूनि रचितवान् ? ()

(क) स्वर्णकामाक्षीदेव्याः (ख) लेपाक्षीदेव्याः

(ग) मीनाक्षीदेव्याः (घ) पङ्कजाक्षीदेव्याः

५. अन्नमाचार्यस्य पिता कः ? ()

(क) चिन्नयसूरिः (ख) बालसूरिः

(ग) श्रीरामसूरिः (घ) नारायणसूरिः

६. नारायणतीर्थस्य श्रीकृष्णलीलातरङ्गिणीग्रन्थे कति तरङ्गाः सन्ति ? ()

(क) दश (ख) द्वादश

(ग) चतुर्दश (घ) षोडश

७. सदाशिवब्रह्मेन्द्रस्य कालः कः ? ()

(क) १२ शताब्दी (ख) १८ शताब्दी

(ग) ९ शताब्दी (घ) १५ शताब्दी

केचन प्रमुखाः गीतिकाव्यकर्तारः

(IV) परस्परं योग्यं योजयत।

१. शोण्ठि वेङ्कटरमणय्यः	अन्नमाचार्यः	()
२. मुत्तुस्वामिदीक्षितः	गोविन्दशास्त्री	()
३. श्यामाशास्त्रिणः पिता	पार्वतम्मा	()
४. पदकवितापितामहः	शिवरामकृष्णः	()
५. नारायणतीर्थस्य बाल्यनाम	त्यागराजस्य सङ्गीतगुरुः	()
६. सदाशिवब्रह्मेन्द्रस्य माता	विश्वनाथ अय्यर्	()
७. सदाशिवब्रह्मेन्द्रस्य बाल्यनाम	सङ्गीतत्रिमूर्तिषु द्वितीयः	()

(V) एतैः पदैः स्वीयवाक्यानि रचयत।

१. पितामहः -
२. स्वरः -
३. लीला -
४. पीठाधिपतिः -
५. हिन्दुस्तानीयसङ्गीतम् -
६. स्वर्णम् -

(VI) लघुनिबन्धं रचयत।

१. त्यागराजस्वामिनः सङ्गीतजगति महत्त्वं ख्यापयत ।
२. मुत्तुस्वामिदीक्षितस्य लघुपरिचयं कुरुत ।
३. श्यामाशास्त्रिणः कर्णाटकसङ्गीतजगति प्रसिद्धिं द्योतयत ।
४. अन्नमाचार्यम् उद्दिश्य लघुनिबन्धं रचयत ।
५. नारायणतीर्थस्य वैयक्तिकं परिचयं प्रदत्त ।
६. सदाशिवब्रह्मेन्द्रस्य सङ्गीतप्रपञ्चे योगदानं स्पष्टयत ।

(VII) विस्तरेण निबन्धं रचयत।

१. कर्णाटकसङ्गीते त्रिमूर्तीनां भव्यम् इतिहासं निबध्नीत ।
२. अन्नमाचार्यस्य नारायणतीर्थस्य सदाशिवब्रह्मेन्द्रस्य च सङ्गीतजगति प्रतिष्ठां श्लाघयत ।

परियोजना

१. इतिहासे गीतिकाव्यकर्तृणां तेषां काव्यानां च समग्रं वृत्तान्तं जानीत ।

चतुर्थखण्डः
(अ) नीतिश्लोकग्रन्थाः

चाणक्यनीतिः
कामन्दकनीतिः
भर्तृहरिनीतिः

उपोद्धातः

संघजीविनां मनुष्याणां सामाजिक-बौद्धिक-व्यावहारिक-मानसिकस्तरेषु सर्वतोमुखेन नैतिकमूल्यानाम् अभिवर्धनाय, समाजस्य सर्वेषु क्षेत्रेषु श्रेयोमार्गप्रतिष्ठापनाय, व्यक्तिः प्रपञ्चपर्यन्तं सर्वत्र सुख-शान्ति-समृद्धिविवर्धने दुःखद्वेषदारिद्र्यनिर्मूलने च सर्वेषां कर्तव्यानि अकर्तव्यानि च बोधयितुम् अस्माकं पूर्वजाः नीतिशास्त्रनिपुणाः महर्षयः आचार्याः अस्मासु शाश्वतहितबुद्ध्या नीतिग्रन्थान् अरचयन्।

नीतिग्रन्थकर्तारः समाजे धार्मिक-नैतिकमूल्यानां नितान्तं शीघ्रेण सुलभरीत्या च प्रचाराय प्रसाराय च बहुविधैः उपायैः ग्रन्थान् प्रणीतवन्तः। तेषु केचन श्लोकात्मकाः ग्रन्थाः, केचन कथात्मकाः ग्रन्थाः च सन्ति। कथाग्रन्थेषु अपि मध्ये मध्ये अपेक्षितस्थानेषु श्लोकाः अपि उल्लिखिताः।

नीतिसाहित्यपरिचयनामके अस्मिन् चतुर्थखण्डे (अ) नीतिश्लोकग्रन्थाः, (आ) नीतिकथाग्रन्थाः इति द्वौ विभागौ परिकल्पितौ। तत्र प्रथमविभागे त्रयाणां श्लोकात्मकानां नीतिग्रन्थानां परिचयः वर्तते। एवं द्वितीयविभागे त्रयाणां कथात्मकानां नीतिग्रन्थानां परिचयः उपस्थापितः।

नवमः पाठः

चाणक्यनीतिः

प्रयोजनानि -

- ⇒ अस्मिन् पाठे राजनीतिनिपुणस्य अतीव सूक्ष्मप्रज्ञावतः आचार्यस्य चाणक्यस्य परिचयं प्राप्नुमः।
- ⇒ चाणक्येन रचितस्य नीतिशास्त्रस्य प्रस्तुतकाले अपि महत्त्वं जानीमः।

पाठारम्भः -

इतिहासे आचार्यचाणक्यः असाधारणसङ्कल्पबलेन नन्दवंशस्य समूलं नाशनं कृत्वा मगधसाम्राज्यस्य सिंहासने स्वकीयशिष्यं चन्द्रगुप्तमौर्यं चक्रवर्तिस्थाने प्रतिष्ठापितवान् इतीयं विष्णुपुराणे भागवतपुराणे कथासरित्सागरे च उल्लिखिता सुप्रसिद्धा च कथा वर्तते।

आचार्यचाणक्यस्य कौटिल्यः, विष्णुगुप्तः इति नामद्वयेन सह त्रीणि नामानि इतिहासे अतीव प्राचुर्येण श्रूयन्ते। एतेषां त्रयाणां नाम्नां पृष्ठभूमौ कानिचित् कारणानि सन्ति। यथा -

चाणक्यः - “चणकस्य अपत्यं पुमान्” इति व्युत्पत्तिवाक्येन चाणक्यस्य पिता चणकः इति कारणात् अस्य इदं नाम आगतम्।

कौटिल्यः - “कुटिलस्य गोत्रापत्यं पुमान्” इति व्युत्पत्तिवाक्येन कुटिलस्य वंशे जातः इति कारणात् आचार्यचाणक्यस्य कौटिल्यः इति वा कौटिल्यः इति वा नाम आगतम्।

राजनीतिविषये अतीव कुटिलेषु मन्त्राङ्गव्यवहारेषु निपुणः इति कारणादपि चाणक्यस्य कौटिल्यः इति नाम स्यादिति केचन सम्भावयन्ति।

विष्णुगुप्तः - चाणक्यस्य बाल्यकाले पित्रा चणकेन कृतं नाम अस्य विष्णुगुप्तः एव इति इतिहासे केषांचित् प्रामाणिकानाम् अभिप्रायः वर्तते।

चाणक्यस्य स्थितिकालः क्रीस्तुपूर्व ३७५ तमात् वर्षादारभ्य २८३ तमस्य वर्षस्य अन्त्ये स्यात्। अयं बाल्यदशां पाटलीपुत्रनगरे यापयित्वा कौमारदशायां तक्षशिलाविश्वविद्यालयं सम्प्राप्य तत्र वेदान् पठितवान्। वेदैः सह राजनीतिशास्त्रं, भौतिकशास्त्रं, मनोविज्ञानशास्त्रमपि सुनिश्चिततया तत्रैव अधीतवान्। तस्मिन् विश्वविद्यालये सर्वेषु अपि छात्रेषु चाणक्यः अतीव प्रतिभावान् विलक्षणसूक्ष्मबुद्धिसम्पन्नश्च आसीत्। सः अल्पेन कालेन अतीव गहनतया शास्त्राणि अधीत्य महान् योग्यः छात्रः इति कीर्तिम् आचार्येषु सम्पाद्य कालान्तरे तस्मिन्नेव विश्वविद्यालये अर्थशास्त्रविभागे आचार्यत्वेन नियुक्तः। पश्चात् सः तस्य विभागस्य अध्यक्षोऽपि सञ्जातः।

दुष्टानां क्रूरबुद्धीनां व्यसनपराणां नन्दानां विनाशार्थं चाणक्यः स्वशिष्यं चन्द्रगुप्तं युद्धकलायां राजनीतौ च महान्तं निपुणं कृतवान्। चाणक्यस्य सहकारेण चन्द्रगुप्तः युद्धे नन्दान् पराजित्य समग्रस्य अखण्डभारतस्य चक्रवर्ती सञ्जातः। तदा चन्द्रगुप्तस्य आस्थाने चाणक्यः महामन्त्री आसीत्। अन्ते सः महामन्त्रिपदवीम् अपि त्यक्त्वा अतीव निराडम्बरं वानप्रस्थजीवनं यापितवान्।

यस्मिन् राष्ट्रे राजा वा मन्त्री वा निराडम्बरतया निःस्वार्थतया च कुटीरेषु निवसति, तस्मिन् राष्ट्रे प्रजाः समृद्धेन ऐश्वर्येण सुखेन शान्त्या च भवनेषु निवसन्ति। यस्मिन् राष्ट्रे राजा मन्त्री वा समुन्नतेषु विलासपूर्णेष्ु प्रासादेषु निवसति, सः प्रजानां सुखदुःखम् अज्ञात्वा अन्यायं करोति। तदा प्रजाः निर्धनाः दीनाः भूत्वा कष्टम् अनुभवन्ति इति आचार्यचाणक्यस्य आदर्शपूर्णः सर्वैरपि आचरणीयः सिद्धान्तः वर्तते।

चाणक्यस्य नीतिः श्लोकरूपेण सूत्ररूपेण अपि सम्प्रति समुपलभ्यते। चाणक्यनीतिदर्पणः इति नाम्ना श्लोकात्मकः ग्रन्थः, चाणक्यनीतिसूत्राणि इति नाम्ना सूत्रात्मकः ग्रन्थः अपि समुपलभ्यते। एतस्मिन् ग्रन्थद्वये अपि दण्डनीतिः, राज्यस्थिरता, मन्त्राङ्गनिश्चयः, राजनैतिकस्वभावः, व्यवहारविज्ञानम् इत्यादिषु बहुषु विषयेषु विचारं कृत्वा आचार्यः अत्यन्तं दूरदर्शितां, सूक्षाप्रज्ञां च दर्शितवान्। तत्र कतिचित् सूत्राणि यथा

चाणक्यनीतिः

१. यः संसदि परदोषं शंसति स स्वदोषबहुत्वमेव प्रख्यापयति।

यः जनः जनसमूहे अन्यस्य कस्यचित् दोषारोपं करोति चेत्, सः स्वकीयदोषान् बहून् एव तत्र प्रकटयति इत्यर्थः।

२. अनन्तरप्रकृतिः शत्रुः।

राज्यस्य सीमाप्रदेशे विद्यमानस्य राज्यस्य राजा शत्रुः भवति।

३. हेतुतः शत्रुमित्रे भविष्यतः।

राजनीतौ कारणवशाद् एव शत्रुः मित्रमपि भवितुमर्हति, मित्रं शत्रुरपि भवेत्।

४. चक्षुर्हि शरीरिणां नेता।

मनुष्याणां नेत्रमेव नायकः।

५. यमनुजीवेत् तं नापवदेत्।

यं जनम् आश्रित्य जीवामः, तस्य जनस्य निन्दा वा अपकारो वा न करणीयः।

आचार्यचाणक्यः स्वकीयां नीतिं श्लोकरूपेण अपि उपदिष्टवान् यथा -

यथा चतुर्भिः कनकं परीक्ष्यते

निघर्षणच्छेदनतापताडनैः।

तथा चतुर्भिः पुरुषः परीक्ष्यते

त्यागेन शीलेन गुणेन कर्मणा॥

यथा सुवर्णं घर्षणेन छेदनेन सन्तापनेन ताडनेन इति एभिः चतुर्भिः उपायैः सम्यक् प्रकाशते। तथैव मनुष्यः दानेन, प्रवर्तनेन, गुणेन, कर्मणा एतैः चतुर्भिः उपायैः नितरां शोभते। यथोचितव्यवहारेण सर्वत्र कीर्तिं प्रीतिं च लभते इति सारांशः।

अन्तस्सारविहीनानामुपदेशो न जायते।

मलयाचलसंसर्गात् न वेणुश्चन्दनायते॥

यस्य विषयावगमनशक्तिः वा योग्यता वा नास्ति, तस्य कृते उपदेशः निरर्थकः जायते। यथा मलयपर्वतप्रान्तेषु विद्यमानः वंशवृक्षः चन्दनवृक्षत्वेन परिणतिं प्राप्तुं नार्हति।

आचार्येण चाणक्येन अर्थशास्त्रम् इति नाम्ना राजधर्मप्रधानं विश्वप्रख्यातं
ग्रन्थरत्नमपि रचितं वर्तते।

अवधेयांशाः - १

- चाणक्यस्य इतिवृत्तं विष्णुपुराणे, भागवतपुराणे कथासरित्सागरे च उल्लिखितम्।
- चाणक्यस्य विष्णुगुप्तः कौटिल्यः इति अपरं नामद्वयमपि वर्तते।
- चाणक्यस्य कालः क्रि.पू. ३७५-२८३ वर्षाणाम् अभ्यन्तरे आसीत्।
- अयं तक्षशिला-विश्वविद्यालयस्य अर्थशास्त्रविभागे आचार्यः आसीत्।
- नन्दवंशस्य विनाशं कृत्वा अयं स्वकीयशिष्यं चन्द्रगुप्तमौर्यं मगधसाम्राज्यसिंहासने प्रतिष्ठापितवान्।
- चन्द्रगुप्तस्य आस्थाने चाणक्यः महामन्त्री आसीत्।
- चाणक्यस्य चाणक्य-नीतिसूत्राणि इति नाम्ना सूत्रात्मकः ग्रन्थः, चाणक्य-नीतिदर्पणः इति नाम्ना श्लोकात्मकः ग्रन्थः अपि लोकप्रचारे वर्तते।

अभ्यासाः

(I) एकेन वाक्येन उत्तरं लिखत।

१. मगधसाम्राज्यसिंहासने चाणक्यः कं प्रतिष्ठापितवान् ?
२. आचार्यचाणक्यस्य विष्णुगुप्तः इति नाम कथम् आगतम् ?
३. आचार्यः चाणक्यः कस्मिन् विश्वविद्यालये कस्मिन् पदे च नियुक्तः ?
४. अनन्तरप्रकृतिः शत्रुः इत्यस्य सूत्रस्य कः अर्थः ?
५. अन्तस्सारविहीनानाम् इत्यादिश्लोकस्य विवरणं कुरुत ।
६. चाणक्यस्य कालः कः ?

चाणक्यनीतिः

(II) रिक्तस्थानानि पूरयत।

१. चाणक्यः _____ वंशस्य विनाशकः ।
२. _____ अपत्यं पुमान् इति व्युत्पत्तिवाक्येन चाणक्यः इति नाम आगतम् ।
३. अयम् आचार्यचाणक्यः _____ नगरे वाल्यदशां यापितवान् ।
४. तक्षशिलाविश्वविद्यालये _____ विभागे चाणक्यः आचार्यपदवीम् अलंकृतवान् ।
५. चन्द्रगुप्तस्य आस्थाने चाणक्यः _____ आसीत् ।

(III) समीचीनमुत्तरं चिनुत।

१. चन्द्रगुप्तस्य माता का ? ()
 (क) धरा (ख) मुरा
 (ग) मीरा (घ) तारा
२. कुटलस्य गोत्रापत्यं पुमान् कः ? ()
 (क) कुटल्यः (ख) कोटिल्यः
 (ग) कौटिल्यः (घ) कौटल्यः
३. चाणक्यस्य सहकारेण समग्रस्य अखण्डभारतस्य चक्रवर्ती कः आसीत् ? ()
 (क) चन्द्रगुप्तः (ख) विष्णुगुप्तः
 (ग) समुद्रगुप्तः (घ) शौर्यगुप्तः
४. चाणक्यस्य श्लोकात्मकः नीतिग्रन्थः कः ? ()
 (क) चाणक्यसूक्तिसुधा (ख) चाणक्यनीतिकल्पतरुः
 (ग) चाणक्यनीतिवल्लरी (घ) चाणक्यनीतिदर्पणः
५. शरीरिणां नेता कः ? ()
 (क) मुखम् (ख) कर्णः
 (ग) चक्षुः (घ) जिह्वा

साहित्यशास्त्रप्रवेशिनी

द्वितीयभागः

(IV) परस्परं योग्यं योजयत।

१. कुटिलेषु मन्त्राङ्गव्यवहारेषु निपुणः	अर्थशास्त्रम्	()
२. चाणक्यनीतिसूत्राणि	तं नापवदेत्	()
३. यमनुजीवेत्	कौटिल्यः	()
४. तथा चतुर्भिः पुरुषः परीक्ष्यते	सूत्रात्मकः नीतिग्रन्थः	()
५. राजनीतिप्रधानं ग्रन्थरत्नम्	त्यागेन शीलेन गुणेन कर्मणा	()

(V) एतैः पदैः स्वीयवाक्यानि रचयत।

१. परदोषः -
२. शत्रुः -
३. चक्षुः -
४. अनुजीवी -
५. अपवादः -

(VI) लघुनिबन्धं रचयत।

१. आचार्यचाणक्यस्य महिमानं मण्डयत ।
२. चाणक्यनीतिसूत्राणां विचारं कुरुत ।
३. चाणक्यनीतिदर्पणस्य विचारं कुरुत ।

(VII) विस्तरेण निबन्धं रचयत।

१. चाणक्यस्य तदीयनीतिशास्त्रग्रन्थद्वयस्य वैशिष्ट्यं प्रतिपादयत ।

दशमः पाठः

कामन्दकीयनीतिः

प्रयोजनानि -

- ⇒ अस्मात् पाठात् वयं राजनीतिपरकस्य कामन्दकीयनीतिसारग्रन्थस्य यथोचितं परिचयं प्राप्नुमः।
- ⇒ नीतिकारस्य कामन्दकस्य विषये अपि कञ्चित् समाचारं प्राप्नुमः।

पाठारम्भः -

इतिहासे आचार्यचाणक्यस्य अनुयायिरूपेण तस्य अर्थशास्त्रगतसिद्धान्तानां समर्थकरूपेण आचार्यः कामन्दकः सुप्रसिद्धः। अस्य आचार्यस्य कामन्दकिः, कामन्दकः इति इकारान्तम् अकारान्तं च नाम प्रयोगेषु दृश्यते।

अस्य आचार्यस्य जीवनकालः जन्मप्रदेशः इत्यादिविषयेषु विचारकाणां बहवो मतभेदाः श्रूयन्ते। कामन्दकीयनीतिसारः इति नाम्ना अस्य एकः एव राजनीतिपरकः ग्रन्थः साम्प्रतम् उपलभ्यते। अस्य ग्रन्थस्य रचनाकालविषयेऽपि केचन चतुर्थशतमानम् इति, अन्ये सप्तमशतमानम् इति विभिन्नानि मतानि प्रकटयन्ति।

कामन्दकीयनीतिसारः आचार्यचाणक्येन रचितस्य अर्थशास्त्रग्रन्थस्य नीतिदर्पणग्रन्थस्य च सारसङ्ग्रहरूपः वर्तते। अस्मिन् ग्रन्थे विंशतिः सर्गाः (२० अध्यायाः), तेषु सर्गेषु षट्त्रिंशत् (३६) प्रकरणानि, तेषु प्रकरणेषु प्रायशः सार्धैकशतोत्तरसहस्रं (११५०) परिमिताः श्लोकाश्च सन्ति।

अस्मिन् ग्रन्थे आन्वीक्षिकी, त्रयी, वार्ता, दण्डनीतिः, राजदोषाः, राजगुणाः, राज्यप्रकृतिविचारः, विदेशनीतिः, शत्रुराज्य-मित्रराज्य-तटस्थराज्यैस्सह व्यवहारः, सन्धिः, विग्रहः, युद्धम्, साम-दान-भेद-दण्डोपायाः, राजदूतयोजना, गुप्तचरव्यवस्था, राजकर्तव्यानि, सेनाबलविचारः इत्यादयः राज्याङ्गपरकाः बहवः विषयाः विस्तरेण अत्यन्तं सुलभशैल्या च

चर्चिताः सन्ति। उदाहरणार्थं कतिचित् श्लोकान् पश्यामः।

ग्रन्थस्य प्रारम्भे एव आचार्यः कामन्दकः चाणक्यस्य स्तुतिम् एवं करोति यथा-

नीतिशास्त्रामृतं धीमान् अर्थशास्त्रमहोदधेः।

समुदग्रे नमस्तस्मै विष्णुगुप्ताय वेधसे॥

यः अतीव सूक्ष्मप्रज्ञाशाली दूरदर्शी आचार्यचाणक्यः अर्थशास्त्ररूपात् समुद्रात् नीतिशास्त्ररूपम् अमृतं सम्पाद्य सर्वेभ्यः वितीर्णवान्। तस्मै विद्वत्प्रवराय विष्णुगुप्ताय नमस्कारः इति अस्य श्लोकस्य भावः।

यदि न स्यान्नरपतिः सम्यङ्नेता ततः प्रजा।

अकर्णधारा बलवद्विप्लवेतेह नौरिव॥

यथा काचन नौका नौकाचालकेन विना महतीं विपत्तिं प्राप्नोति, तथा प्रजाः अपि नरपतिं विना वा सद्गुणोपेतं कमपि नेतारं विना वा अतीव दुःखमयीम् उपद्रवस्थितिं प्राप्नुवन्ति।

आत्मानं प्रथमं राजा विनयेनोपपादयेत्।

ततोऽमात्यांस्ततो भृत्यांस्ततः पुत्रांस्ततः प्रजाः॥

आदौ राजा स्वयमेव विनयी नीतिमान् च भवेत्। अनन्तरं मन्त्रिणः तदनन्तरं सेवकान् ततः परं पुत्रान् तदुपरि पौरजानपदान् च विनययुक्ते नीतिमार्गे प्रवर्तयेत्।

उद्वेजयति तीक्ष्णेन मृदुना परिभूयते।

दण्डेन नृपतिस्तस्माद् युक्तदण्डः प्रशस्यते॥

यः राजा अल्पदोषिणे जनाय यदि कठोरं दण्डं प्रयच्छति चेत् सः निन्दितो भवति। महापराधिने जनाय यदि अल्पं दण्डं नियमयति चेत् तदा दोषप्रवृत्तिः समाजे वर्धते। पुनः प्रजानाम् अविश्वासात् राजा अपमानितो भवति। अतः राजा सर्वदा अपि अपराधानुगुणम् उचितं समर्थञ्च दण्डमेव प्रयोजयेत्।

दयामास्थाय परमां धर्मादविचलन्नृपः।

पीडितानामनाथानां कुर्यादश्रुप्रमार्जनम्॥

कामन्दकनीतिः

राजा धर्ममार्गे अत्यन्तं स्थिरबुद्धिः भूत्वा महत्या करुणया आर्द्रहृदयः सन्
रोगादिभिः पीडितानाम् अनाथानां दीनानां च दुःखनिवारणेन तेषां स्वयं नाथः रक्षको
भूत्वा अश्रूणि प्रमार्जयेत्।

नृपस्य ते हि सुहृदस्त एव गुरवो मताः।

य एनमुत्पथगतं वारयन्त्यनिवारिताः॥

ये अपमार्गगतं नरपतिं साधुमार्गे धैर्येण पुनः निवर्तयन्ति, वस्तुतः ते एव नृपस्य
गुरवः मित्राणि अथवा बान्धवाः इति ज्ञातव्याः।

अवधेयांशाः - १

- कामन्दकः चाणक्यस्य भक्तः अनुयायी च आसीत्।
- कामन्दकीयनीतिसारः इति एकः एव अस्य नीतिशास्त्रग्रन्थः साम्प्रतम् उपलभ्यते।
- अस्मिन् ग्रन्थे विंशतिः सर्गाः ६३ प्रकरणानि ११५० श्लोकाः च सन्ति।
- राजनीतिशास्त्रस्य सर्वे विषयाः अत्र चर्चिताः।
- कौटिल्यार्थशास्त्रस्य चाणक्यनीतिशास्त्रस्य च अयं सङ्ग्रहात्मकः ग्रन्थः वर्तते।

अभ्यासाः

(I) एकेन वाक्येन उत्तरं लिखत।

१. इतिहासे कामन्दकः केन रूपेण प्रसिद्धः ?
२. कामन्दकीयनीतिसारः कस्य कस्य सारसंग्रहात्मकः ग्रन्थः ?
३. चाणक्यस्तुतिपरकं श्लोकं विवृणुत ।

(II) रिक्तस्थानानि पूरयत।

१. कामन्दकीयनीतिसारे _____ श्लोकाः सन्ति ।
२. अकर्णधारा बलवद्विप्लवतेह _____ इव ।
३. पीडितानाम् अनाथानां कुर्यात् _____ ।

साहित्यशास्त्रप्रवेशिनी

(III) समीचीनमुत्तरं चिनुत।

१. कामन्दकः कस्य अनुयायी वर्तते ? ()

(क) चाणक्यस्य (ख) सुमन्त्रस्य

(ग) भर्तृहरेः (घ) कैयटस्य

२. कामन्दकीयनीतिदर्पणे कति सर्गाः सन्ति ? ()

(क) १४ (ख) १६

(ग) १८ (घ) २०

(IV) परस्परं योग्यं योजयत।

१. कामन्दकीयनीतिसारे सर्गाः वारयन्त्यनिवारिताः ()

२. आत्मानं प्रथमं राजा कामन्दकः ()

३. अर्थशास्त्रस्य समर्थकः विनयेनोपपादयेत् ()

४. य एनमुत्पथगतम् विंशतिः ()

(V) एतैः पदैः स्वीयवाक्यानि रचयत।

१. नौका -

२. पुत्रः -

३. दण्डः -

४. अनाथः -

५. उत्पथगतः -

(VI) लघुनिबन्धं रचयत।

१. कामन्दकस्य तदीयग्रन्थस्य च परिचयं लिखत ।

२. 'दयामास्थाय' इत्यादिश्लोकस्य विवरणं कुरुत ।

(VII) विस्तरेण निबन्धं रचयत।

१. कामन्दकीयनीतिः इत्यस्य प्रस्तुतपाठस्य सारांशं लिखत ।

एकादशः पाठः

भर्तृहरिनीतिः

प्रयोजनानि -

- ⇒ अनेन पाठेन लोके अतीव विख्यातस्य आचार्यस्य भर्तृहरेः नीतिशतकपरिचयं प्राप्नुमः।
- ⇒ आचार्यस्य भर्तृहरेः अपि वैयक्तिकं समाचारं जानीमः।

पाठारम्भः -

महाप्रज्ञाशाली, दार्शनिकः, नीतिशास्त्रनिपुणः, महावैयाकरणः आचार्यः भर्तृहरिः स्वीयरचितेन नीतिशतकेन लोके सर्वेषां हृदयेषु स्थिरां प्रतिष्ठां प्राप्तवान् इत्यत्र न कोऽपि संशयः। अयं विक्रमशकप्रवर्तकस्य महाराजस्य विक्रमादित्यस्य अग्रजः इति सर्वविदित एव। विक्रमशकम् आङ्गलकालमानात् ५६ वर्षाणां पूर्वतनमिति ज्ञातमेव। विक्रमशकारम्भः विक्रमादित्यस्य वार्धक्यकाले निश्चितः। भर्तृहरिः अस्य महाराजस्य अग्रजः इति हेतोः अस्मादपि किञ्चित् पूर्वतनः इति निश्चितः। एवं बहुभिरपि प्रमाणैः भर्तृहरिः क्रीस्तुपूर्वं ५५० तमे काले अस्मिन् लोके जीवितः आसीदिति वक्तुं शक्यते।

अयं उज्जयिनीराज्यस्य राजा आसीत्। अस्य पितुर्नाम चन्द्रसेनः, पत्न्याः नाम पिङ्गला इति।

आचार्यः भर्तृहरिः स्वकीयं महान्तं लोकानुभवं तथा च निजसूक्ष्मप्रज्ञाबलं च विनियुज्य सर्वेषां जनानां शाश्वतहिताय विवेकज्ञानवर्धनाय च नीतिशतकम्, शृङ्गारशतकम्, वैराग्यशतकमिति शतकत्रयम्, व्याकरणशास्त्रस्य दार्शनिकग्रन्थं वाक्यपदीयमपि रचितवान्।

भर्तृहरिः शतकसाहित्यस्य आदिमः प्रवर्तकः इति इतिहासे प्रसिद्ध एव। अयम् आचार्यः नीतिशतके स्वीयानुभवेन सह लोकव्यवहाररीतिं च परिशील्य सुतरां मनोहरान्

साहित्यशास्त्रप्रवेशिनी

रसभावपूर्णान् शतं श्लोकान् सरलया गत्या सम्यक् रचितवान्। अस्मिन् नीतिशतके श्लोकाः दशसु पद्धतिषु (दशसु अध्यायेषु) विषयानुरूपतया विभक्ताः सन्ति। ताः पद्धतयः यथा -

१. मूर्खपद्धतिः	६. सुजनपद्धतिः
२. विद्वत्पद्धतिः	७. परोपकारपद्धतिः
३. मानशौर्यपद्धतिः	८. धैर्यपद्धतिः
४. अर्थपद्धतिः	९. दैवपद्धतिः
५. दुर्जनपद्धतिः	१०. कर्मपद्धतिः

अस्मिन् नीतिशतके विद्यमानान् कतिपयश्लोकान् वयं विचारयामः यथा -

जाड्यं धियो हरति सिञ्चति वाचि सत्यम्
मानोन्नतिं दिशति पापमपाकरोति।
चेतः प्रसादयति विक्षु तनोति कीर्तिं
सत्संगतिः कथय किं न करोति पुंसाम्॥

अस्मिन् श्लोके सत्पुरुषाणां सांगत्यस्य सत्प्रभावं महिमानं च कविः प्रशंसति। सत्पुरुषाणां सहवासः अस्माकं बुद्धिगतस्य अज्ञानस्य नाशं करोति। अस्माकं वचनेषु सत्यमेव वासयति। जीवने अभिमानस्य औन्नत्यं ज्ञापयति। पापाचरणात् वारयति। हृदयमतीव प्रसन्नं करोति। दशदिशासु अस्माकं कीर्तिं प्रवर्धयति च। एवं सत्पुरुषसाङ्गत्येन वयम् अनेकानि प्रयोजनानि अखण्डं च मङ्गलं प्राप्नुमः। ईदृशं सत्सांगत्यं मनुष्याणां जीवने इतोऽपि किं किं हितं न कुर्यात्? इति कविः अस्मान् पृच्छति।

वने रणे शत्रुजलाग्निमध्ये
महाण्वि पर्वतमस्तके वा।
सुप्तं प्रमत्तं विषमस्थितं वा
रक्षन्ति पुण्यानि पुराकृतानि॥

अस्मिन् श्लोके कविः मनुष्यकृतानां सत्कर्मणां पुण्यफलस्य प्रशंसां करोति। इह लोके कश्चन सदाचारी जनः सः वने वा युद्धे वा शत्रुसमूहे वा वर्षादिना जलविप्लवे वा अग्निदहनसमये वा यत्र कुत्रापि वा सुप्तो वा अजागरूको वा विषमावस्थास्थितो वा यथा

भर्तृहरिनीतिः

कथञ्चिद्वा स्यात् यदि सः सत्कार्याणि करोति चेत् तैः सत्कार्यैः उपार्जितं पुण्यफलम् अवश्यं तं रक्षति एव।

सम्पत्सु महतां चित्तं भवेदुत्पलकोमलम्।
आपत्सु च महाशैलशिलासङ्घातकर्कशम्॥

अस्मिन् श्लोके कविः महापुरुषाणां हृदयस्वभावं वर्णयति। सुखसमयेषु उत्सवेषु वा महापुरुषाणां हृदयं पद्मपुष्पवत् अतीव सुकुमारं भवति। परन्तु कष्टकाले तेषामेव हृदयं महापर्वतस्य शिलजालवत् अतीव कठोरं निष्ठुरं च भवति। पारेस्थितीनाम् अनुगुणतया सत्पुरुषाणां मनस्थितिः भवतीति श्लोकस्य आशयः।

अवधेयांशाः - १

- भर्तृहरिः विक्रमादित्य-महाराजस्य अग्रजः।
- अस्य क्री.पू. ५५० तमे वर्षे जीवनयात्रा आसीदिति निश्चयः।
- उज्जयिनीराज्यस्य अयं राजा आसीत्।
- भर्तृहरिः शतकसाहित्यस्य प्रथमः प्रवर्तकः।
- अयं नीतिशतकं, शृङ्गारशतकं, वैराग्यशतकं च इति शतकत्रयं रचितवान्।
- नीतिशतके दशपद्धतयः सन्ति।
- वाक्यपदीयमिति नाम्ना व्याकरणशास्त्रग्रन्थः अनेन एव रचितः।

अभ्यासाः

(1) एकेन वाक्येन उत्तरं लिखत।

१. केन कारणेन भर्तृहरिः लोके सर्वेषां हृदयेषु स्थिरप्रतिष्ठां प्राप्तवान् ?
२. भर्तृहरिः 'शतकत्रयम्' 'वाक्यपदीयं' च किमर्थं रचितवान् ?
३. नीतिशतके श्लोकाः कति पद्धतिषु सन्ति ?

साहित्यशास्त्रप्रवेशिनी

द्वितीयभागः

(II) रिक्तस्थानानि पूरयत।

१. भर्तृहरिः _____ महाराजस्य अग्रजः ।
 २. अयं _____ राज्यस्य राजा ।
 ३. _____ कथय किं न करोति पुंसाम् ।

(III) समीचीनमुत्तरं चिनुत।

१. भर्तृहरेः जनकः कः ? ()
 (क) चन्द्रसेनः (ख) सूर्यसेनः
 (ग) इन्द्रसेनः (घ) विष्वक्सेनः
 २. भर्तृहरेः पत्नी का ? ()
 (क) ऊर्मिला (ख) पिङ्गला
 (ग) सुशीला (घ) मङ्गला
 ३. सुप्तं प्रमत्तं विषमस्थितं वा कानि रक्षन्ति ? ()
 (क) पुराकृतानि पापानि (ख) पश्चात् कृतानि पुण्यानि
 (ग) पश्चात् कृतानि पापानि (घ) पुराकृतानि पुण्यानि

(IV) परस्परं योग्यं योजयत।

१. भर्तृहरेः कालः दशपद्धतयः सन्ति ()
 २. नीतिशतके भवेदुत्पलकोमलम् ()
 ३. सम्पत्सु महतां चित्तम् उज्जयिनीराज्यस्य राजा ()
 ४. भर्तृहरिः क्री.पू. ५५० ()

(V) एतैः पदैः स्वीयवाक्यानि रचयत।

१. जाड्यम् -
 २. मानोन्नतिः -

भर्तृहरिनीतिः

३. महार्णवः -

४. उत्पलम् -

(VI) लघुनिबन्धं रचयत।

१. आचार्यस्य भर्तृहरेः परिचयं लिखत ।

२. नीतिशतकग्रन्थस्य महनीयतां प्रकटयत ।

(VII) विस्तरेण निबन्धं रचयत।

१. भर्तृहरेः तदीयनीतिशतकस्य च वैशिष्ट्यं निरूपयत ।

परियोजना

१. इतिहासे विद्यमानानि नीतिकाव्यानि परिशील्य, तेभ्यः विशिष्टान् सुभाषितश्लोकान् सङ्कलयत ।

चतुर्थखण्डः
(आ) नीतिकथाग्रन्थाः

बृहत्कथा
पञ्चतन्त्रम्
हितोपदेशः

द्वादशः पाठः

बृहत्कथा

प्रयोजनानि -

- ⇒ अस्मिन् पाठे कथानां माध्यमेन नीतिविषयानाम् उपस्थापनस्य स्वरूपं जानीमः।
- ⇒ बृहत्कथानामकस्य ग्रन्थस्य परिचयं प्राप्नुमः।
- ⇒ अस्यैव ग्रन्थस्य अनुवादग्रन्थानां कथासरित्सागरादीनां च विषये समाचारं विन्दामः।

पाठारम्भः -

भारतवर्षस्य प्राचीनसंस्कृतिसभ्यतानां समाजव्यवहाराणां लोकरीतीनां च एकत्र यदि सङ्ग्रहं कुर्मः चेत् सः बृहत्कथानामकः ग्रन्थः भवितुमर्हति। प्राचीनलोककथानां सङ्ग्रहात्मकः इतिहासे अयं सर्वप्रथमः ग्रन्थो वर्तते। अस्य ग्रन्थस्य लेखकः महाकविः गुणाढ्यः। अयं कथासाहित्ये सर्वप्रथमः महामान्यः पण्डितो वर्तते। अयं तृतीयचतुर्थ-शतमानयोः मध्यकालिकः आसीत्।

बृहत्कथां गुणाढ्यः संस्कृते न लिखितवान्। अयम् एनं ग्रन्थं पैशाचिकभाषायां लिखितवान्। संस्कृते महाविद्वान् गुणाढ्यः संस्कृतं त्यक्त्वा बृहत्कथायाः पैशाचिकभाषायां लेखनस्य काचन लोककथा श्रूयते। यथा -

शातवाहनमहाराजः एकदा स्वीयधर्मपत्न्या सह जलविहारं कुर्वन् आसीत्। राज्ञी संस्कृते अतीव विदुषी। तदा सः राज्ञीम् असकृत् जलेन सिञ्चति स्म। तदा जलताडनेन पीडिता राज्ञी महाराजं प्रति ‘मोदकैस्ताडय’ (मा उदकैः ताडय। उदकैः = जलेन, मा ताडय = ताडनं मास्तु इति अस्य वाक्यस्य अर्थः।) इति उक्तवती। संस्कृतस्य अनभिज्ञः राजा एतद्वाक्यं श्रुत्वा तत्र मोदकशब्दं गृहीत्वा राज्ञी मधुरैः लड्डुकैः ताडयतु इति मां वदतीति अवगत्य भटान् लड्डूकानि आनेतुम् उक्तवान्। तदा राजा भटैः आनीतैः मोदकैः राज्ञीं ताडयितुम् उद्युक्तः। तदा राज्ञी “भवान् संस्कृतं न जानाति इति हेतोः मम वाक्यस्य आशयं न ज्ञातवान्” इत्युक्त्वा राजानम् अपमानितवती।

धर्मपत्न्या अपमानितः महता दुःखेन राजा आस्थानस्य विद्वत्सभागतान् पण्डितान् एवमुक्तवान्। भवत्सु माम् अचिरेण कालेन संस्कृतमध्यापयितुं, संस्कृते विद्वांसमपि कर्तुं को वा शक्नोति इति राजा पण्डितानां पुरतः कञ्चित् शपथम् उपस्थापितवान्।

तदा गुणाढ्यः अहं षट्सु वर्षेषु भवन्तं संस्कृतपण्डितं करिष्यामीति उक्तवान्। परन्तु तस्यामेव सभायां शर्ववर्मा इति अन्यः पण्डितः षण्मासेषु एव अहं राजानं संस्कृतपण्डितं करिष्यामीति प्रतिज्ञां कृतवान्। तया प्रतिज्ञया क्रुद्धः गुणाढ्यः शर्ववर्माणं प्रत्येवम् उक्तवान्, यदि भवान् षण्मासेषु राजानं संस्कृतपण्डितं करिष्यति चेत् तदा अहं संस्कृतं त्यक्त्वा पैशाचिकभाषायामेव व्यवहरिष्यामीति।

शर्ववर्मा पूर्वोक्तप्रकारेण राजानं षण्मासेषु एव संस्कृतभाषणे कुशलं पण्डितञ्च कृतवान्। तेन गुणाढ्यः स्वीयशपथप्रकारेण संस्कृतव्यवहारं, राजास्थानमपि त्यक्त्वा अरण्येषु वसन् पैशाचिकभाषायां लक्षाधिकश्लोकविशालां लोककथाप्रधानां बृहत्कथां लिखितवान्। साम्प्रतं पैशाचिकभाषायां लिखितायाः बृहत्कथायाः मूलमातृकाः नोपलभ्यन्ते। अस्याः बृहत्कथायाः संक्षेपेण संस्कृते अनुवादग्रन्थाः त्रयः लभ्यन्ते। ते यथा -

१. बृहत्कथाश्लोकसङ्ग्रहः

२. बृहत्कथामञ्जरी

३. कथासरित्सागरः

१. बृहत्कथाश्लोकसङ्ग्रहः - क्रीस्तुशकं चतुर्थशतमाने नेपालवासिना बुधस्वामि नामकेन पण्डितेन बृहत्कथायाः संस्कृते काव्यशैल्या अनुवादः कृतः। तथा संस्कृते अनूदितस्य तस्य ग्रन्थस्य बृहत्कथाश्लोकसङ्ग्रहः इति नाम वर्तते। बृहत्कथायाः सर्वादिमः अनुवादग्रन्थः अयमेव। अस्मिन् ग्रन्थे अष्टाविंशतिः (२८) सर्गाः, एकत्रिंशदुत्तर-सार्धचतुस्सहस्रं (४५३१) श्लोकाः सन्ति।

२. बृहत्कथामञ्जरी - काश्मीरनिवासिना महाकविना क्षेमेन्द्रेण ११ शतमाने बृहत्कथायाः संस्कृते अतीव संक्षेपेण अनुवादग्रन्थः रचितः। तस्यैव ग्रन्थस्य नाम बृहत्कथामञ्जरीति। अस्मिन् ग्रन्थे अष्टादश (१८) लम्बकाः तथा प्रायः सप्तसहस्रं (७०००) श्लोकाश्च सन्ति।

बृहत्कथा

३. कथासरित्सागरः - क्षेमेन्द्रस्य बृहत्कथामञ्जरीनामकस्य ग्रन्थस्य लेखनानन्तरं प्रायशः ३५ वर्षेभ्यः परं तस्यैव काश्मीरस्य पण्डितेन सोमदेवेन बृहत्कथायाः संस्कृते अनुवादग्रन्थः कथासरित्सागरः इति नाम्ना रचितः। अयं ग्रन्थः कथानां विस्तरशः प्रतिपादनेन मधुरमञ्जुलकाव्यवर्णनैः च अतीव विशालः संस्कृतपाठकानां हृदये प्रसिद्धश्च वर्तते। बृहत्कथायाः त्रिषु अनुवादग्रन्थेषु अयमेव ग्रन्थः संस्कृतजगति महती कीर्तिं सम्प्राप्य बहुलप्रचारितो जातः। अस्मिन् ग्रन्थे अष्टादश (१८) लम्बकाः, तेषु लम्बकेषु पुनः चतुर्विंशत्युत्तरैकशतं (१२४) तरङ्गाः, एवम् एतेषु तरङ्गेषु अष्टाशीत्युत्तर-त्रिंशताधिकैकविंशतिसहस्रं (२१,३८८) श्लोकाः सन्ति।

अवधेयांशाः - १

- बृहत्कथाग्रन्थस्य लेखकः महाकविः गुणाढ्यः।
- अयं क्री.श. ३-४ शतकयोः मध्यकालिकः आसीत्।
- एतं ग्रन्थं पैशाचिकभाषायाम् अयं रचितवान्।
- बृहत्कथायाः बृहत्कथाश्लोकसंग्रहः, बृहत्कथामञ्जरी, कथासरित्सागरः इति त्रयः संस्कृते अनुवादग्रन्थाः सन्ति।
- बृहत्कथा-श्लोकसंग्रहस्य लेखकः बुधस्वामी।
- बृहत्कथामञ्जर्याः लेखकः क्षेमेन्द्रः।
- कथासरित्सागरस्य लेखकः सोमदेवः।

अभ्यासाः

- (1) एकेन वाक्येन उत्तरं लिखत।
१. प्राचीनलोककथानां संग्रहात्मकः ग्रन्थः कः ?
२. गुणाढ्यः बृहत्कथाग्रन्थं कस्यां भाषायां लिखितवान् ?
३. महाराजम्प्रति राज्ञी किमुक्तवती ?
४. महाराजाय संस्कृतं षण्मासेषु कः पाठितवान् ?

साहित्यशास्त्रप्रवेशिनी

द्वितीयभागः

५. बृहत्कथायाः संग्रहात्मकग्रन्थाः त्रयः के ?

६. गुणाढ्यस्य कालः कः ?

(II) रिक्तस्थानानि पूरयत।

१. गुणाढ्यः कथासाहित्ये _____ पण्डितः वर्तते ।

२. अयं बृहत्कथां _____ भाषायां न रचितवान् ।

३. महाराजम्प्रति राज्ञी _____ उक्तवती ।

४. बृहत्कथाश्लोकसंग्रहस्य कर्ता _____ ।

५. बृहत्कथामञ्जर्यां _____ लम्बकाः सन्ति ।

(III) समीचीनमुत्तरं चिनुत।

१. बृहत्कथासंग्रहग्रन्थेषु बहुलप्रचारितः ग्रन्थः कः ? ()

(क) बृहत्कथाश्लोकसंग्रहः (ख) बृहत्कथामञ्जरी

(ग) कथासरित्सागरः (घ) एतेषु न कश्चन

२. बृहत्कथाश्लोकसंग्रहे कति सर्गाः सन्ति ? ()

(क) २८ (ख) २९

(ग) ३० (घ) २७

३. बृहत्कथामञ्जर्याः लेखकः कः ? ()

(क) धर्मेन्द्रः (ख) नृपेन्द्रः

(ग) महेन्द्रः (घ) क्षेमेन्द्रः

४. कथासरित्सागरे कति तरङ्गाः सन्ति ? ()

(क) १३६ (ख) १२९

(ग) १२४ (घ) १५१

५. षट्सु वर्षेषु महाराजं संस्कृतं पाठयितुं कः उक्तवान् ? ()

(क) धनाढ्यः (ख) धर्माढ्यः

(ग) नयाढ्यः (घ) गुणाढ्यः

बृहत्कथा

(IV) परस्परं योग्यं योजयत।

१. शातवाहनमहाराजः	काव्यशैल्या अनूदितः	()
२. शर्ववर्मा	७,००० श्लोकाः	()
३. बृहत्कथामञ्जरी	महाराजस्य संस्कृतशिक्षकः	()
४. बृहत्कथाश्लोकसंग्रहः	सोमदेवः	()
५. कथासरित्सागरः	गुणाढ्यस्य पोषकः	()

(V) एतैः पदैः स्वीयवाक्यानि रचयत।

१. उदकम् -
२. मोदकम् -
३. सरित् -
४. मञ्जरी -
५. संग्रहः -

(VI) लघुनिबन्धं रचयत।

१. गुणाढ्यः बृहत्कथां पैशाचिकभाषायां किमर्थं रचितवान् ?
२. बृहत्कथायाः त्रयाणां संग्रहग्रन्थानां लघुपरिचयं कुरुत ।

(VII) विस्तरेण निबन्धं रचयत।

१. बृहत्कथाग्रन्थस्य विस्तरेण परिचयं कुरुत ।

त्रयोदशः पाठः

पञ्चतन्त्रम्

प्रयोजनानि -

- ⇒ अस्मिन् पाठे कथासाहित्यप्रपञ्चे अत्यन्तं लोकप्रियस्य “पञ्चतन्त्रम्” इति कथाग्रन्थस्य सम्यक् परिचयः समुपकल्पितो वर्तते।
- ⇒ कथासाहित्ये एतस्य ग्रन्थस्य वैशिष्ट्यं किमित्यपि जानीमः।
- ⇒ सुकुमारबुद्धीनां बालानां व्यवहारज्ञानाय सूक्ष्मचिन्तनशक्तिसंवर्धनाय च अस्य ग्रन्थस्य उपकारकत्वमपि सम्यक् विचारयामः।

पाठारम्भः -

लौकिकप्रपञ्चे सामान्यजनानां मनोविनोदनेन हितबोधनेन राजनीतिविज्ञानप्रदानेन च यदि एकः कथाग्रन्थः महतीं कीर्तिं लब्धः यत्, प्रायशः सर्वासु अपि प्रपञ्चभाषासु अस्य ग्रन्थस्य अनुवादः सम्पन्नः लोकप्रियोऽपि जातः, सः ग्रन्थः पञ्चतन्त्रम्।

लोकप्रियस्य ग्रन्थस्य अस्य लेखकः वर्तते विष्णुशर्मा। विष्णुशर्मणः जन्म-काल-देशविषयेषु, पञ्चतन्त्रग्रन्थस्य लेखनकालविषयेऽपि विमर्शकानां बहवः मतभेदाः दृश्यन्ते। तथापि क्रीस्तुशकं तृतीयशतमानं पञ्चतन्त्रस्य रचनाकालः इति बहूनां विमर्शकानाम् अभिप्रायः। साम्प्रतं यः पञ्चतन्त्रग्रन्थः उपलभ्यते सोऽपि पञ्चतन्त्रस्य मूलभागः नास्ति। कालक्रमेण अस्मिन् ग्रन्थे बहूनि पाठपरिवर्तनानि प्रक्षेपाः अपि परिलक्ष्यन्ते।

विष्णुशर्मणा पञ्चतन्त्रग्रन्थस्य लेखनावसरः कथं सम्प्राप्तः इत्येनं विषयं कविः स्वयमेव प्रथमकथायाम् एवं वदति। यथा -

महिलारोप्यनगरे अमरशक्तिनामकः राजा आसीत्। तस्य त्रयः पुत्राः अत्यन्तं मन्दबुद्धयः लोकव्यवहारशून्याः आसन्। तदा राजा विष्णुशर्मणम् आहूय त्रयाणां पुत्राणां विद्याबोधनेन सह नीतिशास्त्रेषु राजतन्त्रेषु च कुशलान् करोतु इति विज्ञापितवान्।

पञ्चतन्त्रम्

महाराजस्य विज्ञापनम् अङ्गीकृत्य विष्णुशर्मा सुखेन सरलरीत्या च मन्दबुद्धीन् त्रीन् तान् राजकुमारान् राजनीतिशास्त्रे लोकव्यवहारेषु च प्रवीणान् कर्तुं पञ्चतन्त्रनामकम् एतं ग्रन्थं रचयित्वा पाठितवान्। एतेन पञ्चतन्त्रग्रन्थस्य अस्य पठनेन सुकुमारमतयः बालाः अपि अल्पपरिश्रमेण नीतिकुशलाः लोकव्यवहाराभिज्ञाः सञ्जायन्ते इति निश्चयः जातः॥

सम्प्रति उपलभ्यमाने पञ्चतन्त्रग्रन्थे गद्यभागः अधिकः। गद्यभागे कथायाः सारांशकथनार्थम्, विषयस्य सत्यतानिर्णयार्थं निष्कर्षकथनार्थं च पद्यानि किञ्चिदल्पतया एव प्रयुक्तानि। गद्यभागः सहजसुन्दरशैल्या धाराप्रवाहरूपेण सहृदयानाम् अध्ययने अतीव प्रीतिं रुचिं च जनयति। पद्यान्यपि गद्यभागे मालायां रत्नानि इव अतीव मनोज्ञानि बुद्धिप्रेरकाणि च विलसन्ति। अस्य ग्रन्थस्य लेखने मुख्यम् आधारस्रोतः बृहत्कथा एव वर्तते। बृहत्कथया सह अन्यकविरचितानि पद्यान्यपि यथास्थानं विनिवेशितानि।

पञ्चतन्त्रग्रन्थे पञ्चतन्त्राणि (तन्त्रम् इति अत्र अध्यायस्य नाम) सन्ति। तेषां पञ्च तन्त्राणां क्रमशः परिचयो यथा -

१. मित्रभेदः - अस्मिन् तन्त्रे परस्परं प्रीतचित्तानां विश्वस्तानां मित्राणां मैत्रीविनाशस्य कारणानि कानि भवितुमर्हन्तीति विचारार्थं २२ कथाः रचिताः सन्ति।

२. मित्रसम्प्राप्तिः - अस्मिन् तन्त्रे गुणवतां सदा हितचिन्तकानां मित्राणां लाभेन कीदृशानि प्रयोजनानि भवितुमर्हन्तीति विचारार्थं ६ कथाः उपकल्पिताः सन्ति।

३. काकोलूकीयम् - अस्मिन् तन्त्रे काकः उलूकः च सहजवैरिणौ भवतः। यथा मार्जालः शुनकः च। एवं सहजशत्रूणां मध्ये यदि केनापि कारणेन मैत्री सञ्जाता चेत् तर्हि तस्याः मैत्र्याः अन्तिमपरिणामः कीदृशः भयङ्करः भवतीति बोधनार्थं १६ कथाः परिकल्पिताः सन्ति।

४. लब्धप्रणाशम् - अस्मिन् तन्त्रे मूर्खस्य विवेकज्ञानहीनस्य यदि कश्चन सुखदः अवकाशः लब्धः चेत्, यदि तस्य हस्ते किञ्चिदमूल्यं वस्तु भवति चेदपि सः स्वीयेन अज्ञानेन कथं प्रणष्टः भ्रष्टः जायते इति विचारार्थं ११ कथाः व्यवस्थापिताः सन्ति।

५. अपरीक्षितकारकम् - अस्मिन् तन्त्रे विषयस्य सर्वाङ्गीणं तत्त्वं समाचारं च अज्ञात्वा त्वस्या आवेगेन अज्ञानेन वा कार्याणि कृत्वा वैफल्यं प्राप्तवतां जनानां विचारार्थं १४ कथाः उपस्थापिताः वर्तन्ते।

एवं क्रमेण पञ्चसु तन्त्रेषु विद्यमानाभिः नवषष्टिपरिमिताभिः (६९) कथाभिः सह षट् (६) मूलकथाः अपि योजयामः चेत् सम्पूर्णपञ्चतन्त्रे आहत्य (७५) पञ्चसप्ततिः कथाः सन्ति। एवं पद्यानि प्रायः (११००) एकादशशतमितानि सन्ति।

पञ्चतन्त्रस्य प्रसिद्धौ कारणं किमिति चेत् अस्मिन् ग्रन्थे मनुष्यपात्रैः सह तत्तदुपयुक्तस्थानेषु स्वभावानुसारं पशूनां पक्षिणां च पात्राणि परिकल्पितानि सन्ति। पशुपक्षिपात्राणि मनुष्यवदेव भाषणं कुर्वन्ति। सुखं दुःखं च अनुभवन्ति। कष्टसमयेषु ततः आत्मरक्षणार्थं युक्तियुक्तान् उपायान् अपि चिन्तयन्ति। तेन मनुष्यपात्रैः सह एतानि पात्राण्यपि पाठकानां मनसि अत्यन्तं दृढप्रभावं हितबोधं च जनयन्ति।

अवधेयांशाः - १

- पञ्चतन्त्रकथा-ग्रन्थलेखकः विष्णुशर्मा।
- तृतीयशतमाने पञ्चतन्त्रस्य लेखनमासीदिति केचन वदन्ति।
- पञ्चतन्त्रे पञ्चविधानि तन्त्राणि सन्ति।
- तानि मित्रभेदः, मित्रसम्प्राप्तिः, काकोलूकीयम्, लब्धप्राणाशमद, अपरीक्षितकारकं च इति।
- अस्मिन् ग्रन्थे पञ्चसप्ततिः (७५) कथाः, प्रायः ११०० श्लोकाः च सन्ति।
- अयं ग्रन्थः प्रायशः प्रपञ्चे सर्वासु भाषासु अनूदितः।

पञ्चतन्त्रम्

अभ्यासाः

(I) एकेन वाक्येन उत्तरं लिखत।

१. कः ग्रन्थः प्रायशः सर्वासु प्रपञ्चभाषासु अनूदितः ?
२. पञ्चतन्त्रस्य रचनाकालः कः ?
३. पञ्चतन्त्रग्रन्थस्य मुख्यम् आधारस्रोतः किम् ?

(II) रिक्तस्थानानि पूरयत।

१. पञ्चतन्त्रस्य कर्ता _____ ।
२. महिलारोप्यनगरे _____ नामकः राजा आसीत् ।
३. पञ्चतन्त्रे पद्यभागापेक्षया गद्यभागः _____ ।
४. पद्यानि गद्यभागे मालायां _____ इव विलसन्ति ।

(III) समीचीनमुत्तरं चिनुत।

१. पञ्चतन्त्रे कति तन्त्राणि (अध्यायाः) सन्ति ? ()
 (क) सप्त (ख) त्रीणि
 (ग) नव (घ) पञ्च
२. पञ्चतन्त्रे चतुर्थतन्त्रस्य नाम किम् ? ()
 (क) मित्रसम्प्राप्तिः (ख) अपरीक्षितकारकम्
 (ग) लब्धप्रणाशम् (घ) मित्रभेदः
३. सम्पूर्णपञ्चतन्त्रे कति कथाः सन्ति ? ()
 (क) ७५ (ख) ८५
 (ग) ९५ (घ) १०५

साहित्यशास्त्रप्रवेशिनी

द्वितीयभागः

४. पञ्चतन्त्रे कति पद्यानि सन्ति ?

()

(क) १०००

(ख) ११००

(ग) ११२०

(घ) १२४०

(IV) परस्परं योग्यं योजयत।

१. अमरशक्तिमहाराजस्य

तृतीयशतमानम्

()

२. पञ्चतन्त्रस्य रचनाकालः

२२ कथाः सन्ति ।

()

३. मित्रभेदे कथाः

त्रयः पुत्राः सन्ति ।

()

४. पञ्चतन्त्रस्य मूलकथाः

षट् सन्ति ।

()

(V) एतैः पदैः स्वीयवाक्यानि रचयत।

१. विच्छेदः -

२. काकः -

३. विनाशः -

(VI) लघुनिबन्धं रचयत।

१. विष्णुशर्मणः पञ्चतन्त्रस्य रचनार्थं कथम् अवसरः सम्प्राप्तः ?

२. पञ्चतन्त्रग्रन्थे विद्यमानानां पञ्चानां तन्त्राणां परिचयं कुरुत ।

(VII) विस्तरेण निबन्धं रचयत।

१. पञ्चतन्त्रग्रन्थस्य सर्वाङ्गीणं परिचयम् उपस्थापयत ।

चतुर्दशः पाठः

हितोपदेशः

प्रयोजनानि -

- ⇒ अनेन पाठेन हितोपदेशनामकस्य कथाग्रन्थस्य परिचयं प्राप्नुमः।
- ⇒ अस्य ग्रन्थस्य कर्तुः नारायणपण्डितस्य परिचयमपि प्राप्नुमः।
- ⇒ अत्यन्तसरलशैल्या लघुकथाभिः नीतिबोधे समीचीनव्यक्तित्वनिर्माणे च हितोपदेशस्य महत्त्वमपि जानीमः।

पाठारम्भः -

हितोपदेशः इति नाम्ना प्रसिद्धः अयं ग्रन्थः पञ्चतन्त्रस्य आधारेणैव विरचितः। अस्य ग्रन्थस्य रचयिता नारायणपण्डितः वर्तते। अयं वङ्गप्रदेशमहाराजस्य धवलचन्द्रस्य आश्रितः आसीत्। अस्य कवेः कालः, पुनः हितोपदेशग्रन्थस्य रचनाकालः अपि एकादशशतमानं स्यादिति इतिहासे प्रमाणानि दृश्यन्ते।

हितोपदेशः पञ्चतन्त्रात् अपेक्षया लघुकायः ग्रन्थः। शब्दप्रयोगदृष्ट्या अपि पञ्चतन्त्रस्य अपेक्षया अयम् अतीव सरलः सुखेन बोधगम्यः च। अस्मिन् ग्रन्थे गद्यभागः अल्पः, पद्यभागः अधिकः वर्तते। पद्यानि अन्यकविरचितानि, कामन्दकनीतिसारात् गृहीतानि च अत्र सङ्कलितानि।

अस्मिन् ग्रन्थे चत्वारः विभागाः सन्ति। ते यथा -

१. मित्रलाभः
२. सुहृद्भेदः
३. विग्रहः
४. सन्धिः

एतेषु चतुर्षु विभागेषु आहत्य एकत्रिंशत् (३१) कथाः सन्ति। एवम् एताभिः कथाभिः मूलकथाः चतस्रः योजिताः चेत् आहत्य अस्मिन् ग्रन्थे त्रिचत्वारिंशत् (४३) कथाः वर्तन्ते। सम्पूर्णग्रन्थे षड्विंशत्युत्तरसप्तशतम् (७२६) श्लोकाः सन्ति। कथानिर्वहणे पञ्चतन्त्रस्य शैली एव अस्मिन् ग्रन्थे दृश्यते। त्रिचत्वारिंशति (४३) कथासु पञ्चविंशतिः (२५) कथाः साक्षात् पञ्चतन्त्रादेव अत्र गृहीताः सन्ति।

अस्मिन्नपि कथाग्रन्थे मनुष्यपात्रैः सह पशुपक्षिणां पात्राण्यपि अतीव मनोहरतया चित्रितानि सन्ति। सर्वासां कथानां मुख्यम् उद्देश्यं पाठकेषु व्यवहारज्ञानं प्रति, व्यक्तित्वनिर्माणं प्रति जागरूकतां वर्धयितुमेव वर्तते। अस्य उद्देश्यस्य परिपूरणे मनुष्यपात्राणाम् अपेक्षया पशुपक्षिपात्राण्येव सुतरां समर्थानि युक्तानि च सन्ति। अस्य ग्रन्थस्य कथोपस्थापनसारत्वं परिज्ञाय एव संस्कृतभाषणस्य प्राथमिकच्छात्राणाम् उपयोगाय एताः कथाः पाठ्यग्रन्थेषु प्रस्तुताः सन्ति। हितोपदेशस्य प्रान्तीयभाषासु राष्ट्रियभाषासु च अनुवादग्रन्थाः अनुकरणग्रन्थाः च बहवः दृश्यन्ते।

अवधेयांशः - ¶

- हितोपदेशस्य लेखकः नारायणपण्डितः।
- अयं वङ्गमहाराजस्य धवलचन्द्रस्य आश्रितः।
- अस्य कवेः कालः एकादशशतमानम्।
- हितोपदेशग्रन्थे मित्रलाभः, सुहृद्भेदः, विग्रहः, सन्धिः च इति चत्वारः विभागाः सन्ति।
- अत्र ४३ कथाः अभिवर्णिताः, ७२६ श्लोकाः च सन्ति।
- अस्मिन् ग्रन्थे पञ्चविंशतिः कथाः पञ्चतन्त्रादेव गृहीताः।

हितोपदेशः

अभ्यासाः

(I) एकेन वाक्येन उत्तरं लिखत।

१. हितोपदेशस्य आधारभूतः ग्रन्थः कः ?
२. हितोपदेशे कति विभागाः सन्ति ? तेषां नामानि कानि ?
३. पञ्चतन्त्रात् अत्र गृहीताः कथाः कति सन्ति ?

(II) रिक्तस्थानानि पूरयत।

१. नारायणपण्डितः _____ महाराजस्य आश्रितः ।
२. पञ्चतन्त्रस्य अपेक्षया हितोपदेशः _____ ग्रन्थः ।
३. सम्पूर्णे हितोपदेशे आहत्य _____ कथाः सन्ति ।

(III) समीचीनमुत्तरं चिनुत।

१. धवलचन्द्रः कस्य प्रदेशस्य राजा आसीत् ? ()

(क) सिंहलस्य	(ख) कलिङ्गस्य
(ग) वङ्गप्रदेशस्य	(घ) आन्ध्रप्रदेशस्य

२. हितोपदेशे मूलकथाः कति सन्ति ? ()

(क) चतस्रः	(ख) षट्
(ग) पञ्च	(घ) नव

३. हितोपदेशस्य रचनाकालः कः ? ()

(क) पञ्चमशतमानम्	(ख) नवमशतकम्
(ग) एकादशशतमानम्	(घ) षोडशशतमानम्

साहित्यशास्त्रप्रवेशिनी

द्वितीयभागः

(IV) परस्परं योग्यं योजयत।

१. नारायणपण्डितः	हितोपदेशे तृतीयो विभागः	()
२. हितोपदेशे श्लोकाः	वङ्गप्रदेशमहाराजः	()
३. धवलचन्द्रः	हितोपदेशरचयिता	()
४. विग्रहः	७२६ सन्ति	()

(V) एतैः पदैः स्वीयवाक्यानि रचयत।

१. पशुः -
२. पक्षी -
३. सन्धिः -

(VI) लघुनिबन्धं रचयत।

१. नारायणपण्डितस्य परिचयं कुरुत ।
२. हितोपदेशस्य स्वरूपं परिशीलयत ।

(VII) विस्तरेण निबन्धं रचयत।

१. हितोपदेशग्रन्थस्य सर्वाङ्गीणं परिचयमुपस्थापयत ।

परियोजना

१. संस्कृतसाहित्ये विद्यमानानां नीतिकथाग्रन्थानां सूचीं निर्माय कतिचित् रोचिकाः नीतिकथाः सङ्कलयत ।

पञ्चमखण्डः
काव्यशास्त्रस्य आचार्याः
(अ) ध्वनिवादिवर्गः

आनन्दवर्धनः

अभिनवगुप्तः

मम्मटः

विश्वनाथः

विद्यानाथः

अप्पय्यदीक्षितः

जगन्नाथः

क्षेमेन्द्रः

उपोद्धातः

साहित्यशास्त्रे काव्यस्य आत्मा को वा भवेदिति विचारणायां सत्याम् आचार्याः षड्विधान् सिद्धान्तान् प्रतिपादितवन्तः इति वयम् अस्य प्रवेशिनीग्रन्थस्य प्रथमभागे एव ज्ञातवन्तः। तेषु षट्सु सम्प्रदायेषु सुतरां प्रसिद्धः, काव्यशास्त्रस्य व्यवस्थापकः, बहुधा चर्चोपचर्चासु प्रचलितः ध्वनिसम्प्रदायः एकः एव वर्तते। अस्य सम्प्रदायस्य प्रवर्तकः आनन्दवर्धनाचार्यः इति वयं जानीमः। अस्य सिद्धान्तस्य आविर्भावात् अनन्तरं केचन आचार्याः ध्वनिसमर्थकाः जाताः। केचन ध्वनिविरोधिनः जाताः। केचन ध्वनेः समर्थनं विरोधं वा न कृत्वा तदस्थाः जाताः।

काव्यशास्त्रस्य आचार्याः इत्यस्मिन् पञ्चमे खण्डे (अ) ध्वनिवादिवर्गः, (आ) ध्वनिविरोधिवर्गः, (इ) प्रकीर्णवर्गः च इति त्रयः वर्गाः उपकल्पिताः। तत्र प्रथमवर्गे अष्टानां ध्वनिसमर्थकानाम् आचार्याणां परिचयो वर्तते। द्वितीयवर्गे पञ्चानां ध्वनिविरोधिनाम् आचार्याणां परिचयः विद्यते। एवं तृतीयवर्गे द्वयोः तदस्थयोः आचार्ययोः परिचयः प्रकीर्णवर्गः इति नाम्ना उपस्थापितः।

पञ्चदशः पाठः

आनन्दवर्धनः

प्रयोजनानि -

- ⇒ अस्मात् पाठात् महामेधाविनः आनन्दवर्धनाचार्यस्य सम्यक् परिचयं प्राप्नुमः ।
- ⇒ ध्वन्यालोकग्रन्थस्य काव्यशास्त्रे कीदृशं विशिष्टं स्थानमस्तीति जानीमः ।
- ⇒ ध्वनिसिद्धान्तस्य प्राथमिकज्ञानमपि संक्षेपेण लभामहे ।

पाठारम्भः -

सम्पूर्णे अलङ्कारशास्त्रप्रपञ्चे आनन्दवर्धनाचार्यः सर्वाधिकप्रसिद्धः, महामेधावी, दार्शनिकः वर्तते। व्याकरणशास्त्रे यथा पाणिनिमहर्षिः, दर्शनशास्त्रे यथा शङ्कराचार्यः तथैव काव्यशास्त्रे आनन्दवर्धनाचार्यः अपि निरुपमानकीर्तिमान् वर्तते। अतः एव काश्मीरदेशे विलक्षणप्रतिभासम्पन्नानां पण्डितानां “राजानक” इति यत् विरुदं वर्तते, तेनैव विरुदेन पण्डितप्रपञ्चे अयमतीव कीर्तितः।

अयम् आचार्यः काश्मीरदेशमहाराजस्य अवन्तिवर्मणः आस्थानपण्डितः आसीदिति कल्हणस्य राजतरङ्गिण्याम् उक्तमस्ति।

मुक्ताकणः शिवस्वामी कविरानन्दवर्धनः।

प्रथां रत्नकरश्चागात् साम्राज्येऽवन्तिवर्मनः॥

तथैव ८६०-८९० वर्षाणां मध्यकाले अस्य जन्म आसीदिति ऐतिहासिकाः निर्धारयन्ति।

काव्यशास्त्रे नवीनयुगप्रवर्तकस्य आचार्यस्य आनन्दवर्धनस्य एताः कृतयः सन्ति। तासां क्रमेण परिचयो यथा -

१. देवीशतकम् - भगवत्याः दुर्गादेव्याः स्तुतिपरकः शतश्लोकात्मकः चित्रकाव्यप्रधानः ग्रन्थः अयं वर्तते।

२. अर्जुनचरितम् - महाभारते सुप्रसिद्धस्य पाण्डवमध्यमस्य अर्जुनस्य गुणमण्डनपरकः काव्यग्रन्थः अयं साम्प्रतं न उपलभ्यते।

३. विषमबाणलीला - अत्र प्रकृतिवर्णनं, यौवनविलासवर्णनं कृतं स्यादिति अनुमानम्। इदमपि काव्यं साम्प्रतं न उपलभ्यते।

एतैः त्रिभिः काव्यैः सह दर्शनशास्त्रीयं ग्रन्थमपि एकं रचितवान्।

४. तत्त्वालोकः - अद्वैतवेदान्तस्य सिद्धान्तानां विचारपरकः अयं शास्त्रीयग्रन्थः साम्प्रतं न उपलभ्यते।

ऐदम्प्राथम्येन अलङ्कारशास्त्रस्य अलङ्कार-रीति-वृत्ति-गुणादीनां सर्वेषामपि प्रमेयविषयाणां युक्तियुक्ततया हेतुमूलकविचारेण च काव्ये सन्निवेशनविधिं प्रदर्श्य सम्पूर्णकाव्यशास्त्रस्य व्यवस्थापकत्वेन प्रसिद्धस्य महामेधाविनः आनन्दवर्धनाचार्यस्य शाश्वतकीर्तिदायकः ग्रन्थः **ध्वन्यालोकः** इति नाम्ना सर्वत्र सर्वथा सुविख्यातः। अस्य काव्यालोकः, सहृदयालोकः इति नामनी वर्तते।

अस्मिन् ग्रन्थे चत्वारः (४) उद्योताः सन्ति। चतुर्षु अपि उद्योतेषु कारिका, वृत्तिः, उदाहरणम् इति त्रिविधेन क्रमेण विषयप्रतिपादनं कृतं वर्तते। सम्पूर्णग्रन्थे १२९ कारिकाः सन्ति। उदाहरणश्लोकेषु केचन आनन्दवर्धनेन स्वीयकाव्येभ्यः श्लोकाः प्रदत्ताः, अन्यकविरचिताः अपि केचन श्लोकाः गृहीताः।

ध्वनिः इति नाम्ना ध्वन्यालोके कश्चन विलक्षणः सिद्धान्तः आचार्येण प्रतिपादितः **ध्वनेः आलोकः प्रकाश एव ध्वन्यालोकः**। अयं ध्वनिसिद्धान्तः काव्यशास्त्रे विद्यमानेषु षट्सु सम्प्रदायेषु मूर्धन्यः सर्वमान्यः च। अस्य सिद्धान्तस्य आधारः वैयाकरणानां **स्फोटसिद्धान्तः** वर्तते।

अस्य ध्वनेः लक्षणं कथयन् आचार्यः एवं वदति यथा -

यत्रार्थः शब्दो वा तमर्थमुपसर्जनीकृतस्वार्थः।

व्याङ्गतः काव्यविशेषः स ध्वनिरिति सूरिभिः कथितः॥

काव्ये वाच्यः व्यङ्ग्यः इति द्वौ अर्थौ भवतः। अनयोः द्वयोः मध्ये वाच्यः सर्वसाधारणः तथा प्रायः सर्वथा एकरूपः। व्यङ्ग्यार्थः तु काव्यस्य प्राणभूतः सन् महान्तं

आनन्दवर्धनः

चमत्कारं जनयति। एवं यस्मिन् काव्ये वाच्यार्थस्य अपेक्षया चमत्कारदृष्ट्या व्यङ्ग्यार्थः प्रधानो भवति तत् ध्वनिकाव्यं श्रेष्ठमिति आनन्दवर्धनः अभिमन्यते।

अयं च ध्वनिः वस्तुरूपः, अलङ्काररूपः, रसरूपः इति त्रिविधः वर्तते। एतेषु त्रिविधेषु ध्वनिषु रसरूपः ध्वनिरेव प्रामुख्येन प्राधान्येन च काव्यस्य आत्मा इति ध्वनिसिद्धान्तस्य सारभूतः निष्कर्षः वर्तते।

विश्वप्रसिद्धस्य सुतरां यशोविराजितस्य ध्वन्यालोकस्य चन्द्रिका, हृदयदर्पणः, कौमुदी इत्यादिनामभिः नैकेषु व्याख्यानेषु सत्सु आचार्यप्रवरेण अभिनवगुप्तेन रचितं 'लोचन' नामकं व्याख्यानमेव सर्वाङ्गीणं वैदुष्यपूर्णं सर्वमान्यं च वर्तते।

अवधेयांशाः - ¶

- अयम् आनन्दवर्धनः काश्मीरदेशवासी।
- काश्मीरपण्डितेषु अयं प्रतिभावान् इत्यतः राजानकः इति बिरुदं प्राप्तवान्।
- अयं काश्मीरमहाराजस्य अवन्तिवर्मणः आस्थानपण्डितः।
- ८६०-८९० वर्षाणां मध्यकाले अस्य जन्म आसीत्।
- अयं देवीशतकम्, अर्जुनचरितम्, विषमबाणलीला, तत्त्वालोकः, ध्वन्यालोकः इति एतान् ग्रन्थान् रचितवान्।
- ध्वन्यालोके चत्वारः उद्योताः, १२९ कारिकाः च सन्ति।
- ध्वनिः एव काव्यात्मा भवति इति अस्य प्रसिद्धः सिद्धान्तः।
- अभिनवगुप्तः लोचनम् इति नाम्ना अस्य ग्रन्थस्य व्याख्यानं कृतवान्।

अभ्यासाः

(I) एकेन वाक्येन उत्तरं लिखत।

१. अलङ्कारशास्त्रप्रपञ्चे सर्वाधिकप्रसिद्धः आचार्यः कः ?
२. आनन्दवर्धनाचार्येण कति ग्रन्थाः रचिताः ? ते च के ?
३. काश्मीरदेशे राजानकः इति बिरुदं केषां भवति ?

साहित्यशास्त्रप्रवेशिनी

४. ध्वनिः कतिविधः ?

५. ध्वन्यालोकस्य प्रसिद्धं व्याख्यानं किम् ?

(II) रिक्तस्थानानि पूरयत।

१. आनन्दवर्धनः _____ महाराजस्य आस्थानपण्डितः ।

२. दुर्गादिव्याः स्तुतिपरकः ग्रन्थः _____ ।

३. अद्वैतवेदान्तस्य सिद्धान्तानां विचारपरकः ग्रन्थः _____ ।

४. ध्वन्यालोके _____ उद्योताः सन्ति ।

(III) समीचीनमुत्तरं चिनुत।

१. अवन्तिवर्मा कस्य देशस्य महाराजः ? ()

(क) कर्णाटदेशस्य (ख) अवन्तिदेशस्य

(ग) काश्मीरदेशस्य (घ) कोसलदेशस्य

२. अर्जुनस्य गुणमण्डनपरकः ग्रन्थः कः ? ()

(क) अर्जुनाभ्युदयः (ख) किरातार्जुनीयम्

(ग) मुक्तपाशुपतम् (घ) अर्जुनचरितम्

३. ध्वन्यालोकः इत्यत्र आलोकपदस्य अर्थः कः ? ()

(क) प्रकाशः (ख) प्रसादः

(ग) प्रमादः (घ) प्रकारः

४. ध्वनिकाव्ये व्यङ्ग्यार्थः कीदृशः भवति ? ()

(क) चमत्काररहितः (ख) चमत्कारजनकः प्रधानः

(ग) नीरसः (घ) तटस्थः

५. त्रिविधेषु ध्वनिषु कः ध्वनिः काव्यस्य आत्मा भवितुमर्हति ? ()

(क) वस्तुध्वनिः (ख) अलङ्कारध्वनिः

(ग) रसध्वनिः (घ) एते त्रयः अपि

आनन्दवर्धनः

(IV) परस्परं योग्यं योजयत।

१. आनन्दवर्धनस्य विरुद्धम्	काश्मीरनरेशः	()
२. अवन्तिवर्मा	ध्वनिसिद्धान्तस्य आधारः	()
३. ध्वन्यालोके कारिकाः	राजानकः	()
४. स्फोटसिद्धान्तः	अभिनवगुप्तरचितम्	()
५. लोचनव्याख्यानम्	१२९	()

(V) एतैः पदैः स्वीयवाक्यानि रचयत।

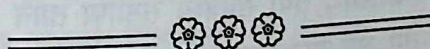
१. ध्वनिः -
२. सूरिः -
३. चमत्कारजनकः -
४. प्रकाशः -
५. लीला -

(VI) लघुनिबन्धं रचयत।

१. आनन्दवर्धनस्य परिचयम् उपस्थापयत ।
२. आनन्दवर्धनरचितस्य काव्यत्रयस्य दर्शनग्रन्थस्य च परिचयं लिखत ?
३. ध्वन्यालोकग्रन्थस्य स्वरूपं परिशीलयत ।

(VII) विस्तरेण निबन्धं रचयत।

१. ध्वन्यालोकग्रन्थस्य समग्रं समाचारम् उपस्थापयत ।

षोडशः पाठः

अभिनवगुप्तः

प्रयोजनानि -

- ⇒ काव्यशास्त्रे महायशस्विनः आचार्यस्य अभिनवगुप्तस्य परिचयम् इतः पाप्नुमः।
- ⇒ आचार्येण रचितं लोचनम् , अभिनवभारती, विवरणम् इति नामाङ्कितं व्याख्यानत्रयमपि संग्रहेण परिचिनुमः ।

पाठारम्भः -

काव्यशास्त्रे अभिनवगुप्तस्य महती कीर्तिः वर्तते। अयं ध्वनिसम्प्रदायस्य समर्थकेषु प्रथमाचार्यः। मध्यकालीनकाश्मीरपण्डितेषु लोकोत्तरविलक्षणप्रतिभासम्पन्नः महादार्शनिकः विमर्शकचक्रवर्ती आसीत्। अनेन काव्यशास्त्रे ध्वन्यालोकस्य ‘लोचनम्’ इति नाम्ना, नाट्यशास्त्रस्य ‘अभिनवभारती’ इति नाम्ना अतीव वैदुष्यपूर्णं व्याख्यानद्वयं विरचितम्। एतत् व्याख्यानद्वयं मूलग्रन्थापेक्षया अत्यन्तं प्रौढं प्रमाणभूतं च वर्तते।

अयम् आचार्यः काश्मीरवासी। परन्तु अस्य पूर्वजाः सर्वे अपि काश्मीरवासिनः न आसन्। द्विशतवर्षेभ्यः(२००) पूर्वमेव ते काश्मीरदेशम् आगताः। अस्य पितामहः वराहगुप्तः, माता विमलकला, पिता च नृसिंहगुप्तः।

अभिनवगुप्ताचार्यः बाल्यकाले बहूनां शास्त्राणाम् अध्ययनम् अत्यन्तं श्रद्धया निष्ठया च अनेकेषां गुरुणां सन्निधौ कृतवान्। व्याकरणशास्त्रं स्वीयजनकस्य नृसिंहगुप्तस्य समीपे पठितवान्। काव्यशास्त्रस्य गुरुः भट्टेन्दुराजः, वेदान्तशास्त्रस्य गुरुः भूतिराजः, नाट्यशास्त्रस्य गुरुः भट्टतौतः इत्यादयः अनेके गुरवः अस्य सन्ति। तस्मिन् काले येषु शास्त्रेषु ये विद्वांसः लोकप्रसिद्धाः, तेषां सान्निध्यं सम्प्राप्य तानि शास्त्राणि अयं सुतरां सूक्ष्मप्रज्ञया अधीतवान्। तेन अयं सारस्वतज्ञानसम्पत्तौ व्यसनी, शास्त्रेषु सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः पारङ्गतः पण्डितश्रेष्ठः इति ज्ञायते।

अभिनवगुप्तः

अयमाचार्यः व्याकरणशास्त्रे, वैशेषिकदर्शने, काश्मीरशैवदर्शने, तन्त्रशास्त्रे, बौद्धमते, वैष्णवसम्प्रदाये च पुनः अन्येषु बहुषु क्षेत्रेषु अप्रतिहतप्रतिभासम्पन्नः पण्डितप्रवरः आसीत्।

बहूनामपि प्रमाणानाम् आधारेण अस्य जीवनकालः दशमशताब्दी आसीदिति निश्चयः। ९८०-१०१० वर्षाणाम् अभ्यन्तरे अस्य महानुभावस्य ग्रन्थानां रचना प्रवृत्तेति वक्तुं शक्यते।

बहूनां विद्यानां निधिभूतः अयम् आचार्यः बहुग्रन्थकर्ता वर्तते। प्रायशः अस्य ग्रन्थाः एकचत्वारिंशत्संख्याकाः (४१) सन्तीति परिशीलकाः वदन्ति। तत्र काव्यशास्त्रग्रन्थाः यथा -

१. **लोचनव्याख्या** - आनन्दवर्धनाचार्यप्रणीतस्य ध्वनिसिद्धान्तप्रतिपादकस्य ध्वन्यालोकनामकस्य ग्रन्थस्य अनेन आचार्येण एतन्नाम्ना व्याख्यानं रचितम्। ध्वनिसिद्धान्तस्य लोकप्रसिद्धौ एतदेव व्याख्यानं मूलकारकम्।

२. **अभिनवभारतीटीका** - भरतमुनिप्रणीतस्य नाट्यशास्त्रग्रन्थस्य एतन्नाम्ना अयमाचार्यः व्याख्यानं रचितवान्। अस्याः अभिनवभारत्याः “नाट्यवेदविवृतिः” इत्यपि अपरं नाम वर्तते। नाट्यशास्त्रस्य सिद्धान्तानां विवरणे संरक्षणे च एतावता कालेन अयमेकः एव टीकाग्रन्थः आधारभूतो वर्तते।

३. **विवरणम्** - नाट्यशास्त्रस्य गुरोः भट्टतौतस्य काव्यकौतुकम् इति नाम्ना कश्चन ग्रन्थः वर्तते। अस्य ग्रन्थस्य “विवरणम्” इति नाम्ना अनेन आचार्येण टीकाग्रन्थः रचितः।

एतैः ग्रन्थैः सह कतिचित् स्तोत्राणि, प्रत्यभिज्ञादर्शनस्य सिद्धान्तग्रन्थानपि अयमाचार्यः रचितवान्। काश्मीरशैवसम्प्रदायस्य प्रत्यभिज्ञादर्शनस्य च प्रथमप्रवर्तकेषु आचार्येषु अभिनवगुप्ताचार्यः अन्यतमः इति हेतोः अस्मिन् सम्प्रदाये ‘परममाहेश्वराचार्यः’ इति पदवीविभूत्या अयम् आचार्यः विभूषितः।

अवधेयांशाः - १

- अभिनवगुप्तः ध्वनिसमर्थकेषु प्रथमाचार्यः।
- अयं ध्वन्यालोकस्य लोचनम् इति नाम्ना व्याख्यानं रचितवान्।
- नाट्यशास्त्रस्य अभिनवभारती इति नाम्ना अपि व्याख्यानं रचितवान्।
- अयं काश्मीरदेशवासी। अस्य पितामहः वराहगुप्तः, पिता नृसिंहगुप्तः, माता च विमलकला।
- अस्य भट्टेन्दुराजः, भूतिराजः, भट्टतौतः इत्यादयः गुरवः आसन्।
- अयं दशमशताब्द्यां जीवितः आसीत्।
- अयं एकचत्वारिंशत् (४१) ग्रन्थान् रचितवान्।
- स्वीयगुरोः भट्टतौटस्य काव्यकौतुकग्रन्थस्य विवरणम् इति नाम्ना व्याख्यानं रचितवान्।
- काश्मीरशैव-सम्प्रदायस्य प्रत्यभिज्ञा-दर्शनस्य च अयं प्रवर्तकः इति हेतोः तस्मिन् सम्प्रदाये परममाहेश्वराचार्यः इति कीर्तिं प्राप्तवान्।

अभ्यासाः

(I) एकेन वाक्येन उत्तरं लिखत।

१. अभिनवगुप्ताचार्यः मध्यकालीनकाश्मीरपण्डितेषु कीदृशः आसीत् ?
२. अभिनवगुप्तस्य पूर्वजाः कदा काश्मीरमागताः ?
३. अयम् आचार्यः केषु केषु शास्त्रेषु पण्डितप्रवरः ?
४. अभिनवगुप्तस्य व्याकरणशास्त्रगुरुः कः ?

(II) रिक्तस्थानानि पूरयत।

१. अभिनवगुप्तस्य जीवनकालः _____ ।
२. अस्य आचार्यस्य माता _____ ।

अभिनवगुप्तः

३. अभिनवगुप्तस्य काव्यशास्त्रगुरुः _____ ।
 ४. ध्वन्यालोकस्य _____ नाम्ना व्याख्यानं कृतं वर्तते ।
 ५. भट्टतौतस्य _____ ग्रन्थस्य 'विवरणम्' इति नाम्ना व्याख्यानं वर्तते ।

(III) समीचीनमुत्तरं चिनुत।

१. अभिनवगुप्तस्य पितामहः कः ? ()
 (क) नृसिंहगुप्तः (ख) समुद्रगुप्तः
 (ग) वराहगुप्तः (घ) विष्णुगुप्तः
२. अस्य आचार्यस्य वेदान्तशास्त्रगुरुः कः ? ()
 (क) मतिराजः (ख) भूतिराजः
 (ग) नीतिराजः (घ) यतिराजः
३. नाट्यशास्त्रस्य अभिनवगुप्तेन रचितस्य व्याख्यानस्य नाम किम् ? ()
 (क) अभिनवभारती (ख) अभिनवसुरभिः
 (ग) अभिनववृत्तिः (घ) अभिनवार्थदीधिति
४. भट्टतौतः अभिनवगुप्तस्य कस्य शास्त्रस्य गुरुः ? ()
 (क) व्याकरणशास्त्रस्य (ख) काव्यशास्त्रस्य
 (ग) नीतिशास्त्रस्य (घ) नाट्यशास्त्रस्य

(IV) परस्परं योग्यं योजयत।

१. अभिनवगुप्तस्य पिता	परममाहेश्वराचार्यः	()
२. अभिनवभारत्याः अपरं नाम	लोचनव्याख्या	()
३. अभिनवगुप्ताचार्यः	नृसिंहगुप्तः	()
४. ध्वन्यालोकस्य	नाट्यवेदविवृतिः	()
५. विवरणम्	काव्यकौतुकस्य व्याख्यानम्	()

साहित्यशास्त्रप्रवेशिनी

द्वितीयभागः

(V) एतैः पदैः स्वीयवाक्यानि रचयत।

१. भारती -

२. वेदः -

३. विवरणम् -

४. कला -

(VI) लघुनिबन्धं रचयत।

१. अभिनवगुप्ताचार्यस्य परिचयम् उपस्थापयत ।

२. काव्यशास्त्रे अभिनवगुप्तरचितस्य ग्रन्थत्रयस्य महत्त्वं विवृणुत ।

(VII) विस्तरेण निबन्धं रचयत।

१. अभिनवगुप्ताचार्यस्य समग्रं वृत्तान्तं विशदयत ।

सप्तदशः पाठः

मम्मटः

प्रयोजनानि -

- ⇒ मम्मटाचार्यस्य संक्षिप्तं परिचयम् अत्र जानीमः ।
- ⇒ काव्यप्रकाशः, शब्दव्यापारविचारः इत्येतस्य ग्रन्थद्वयस्य लघुपरिचयं प्राप्नुमः ।
- ⇒ काव्यशास्त्रे काव्यप्रकाशग्रन्थस्य प्रशंसनीयं योगदानमपि जानीमः ।

पाठारम्भः -

काव्यशास्त्रे ध्वनिसम्प्रदायस्य समर्थकेषु आचार्येषु मम्मटाचार्यः अग्रगण्यः भवति। अस्य जगत्प्रसिद्धः ध्वनिसमर्थकः ग्रन्थः ‘काव्यप्रकाशः’ इति नाम्ना सर्वेषां सम्माननीयः अस्ति।

अस्य ग्रन्थस्य सुधासागरव्याख्यायां भीमसेनदीक्षितः मम्मटाचार्यस्य ‘वाग्देवतावतारः’ इति प्रशस्तनाम्ना स्तुतिं कृतवान्। मम्मटाचार्यः अत्यन्तं प्रतिभासम्पन्नः, प्रौढविचारकः, विद्वन्मणिः आसीत्।

मम्मटः काश्मीरदेशवासी। अस्य पिता जैयटः। कैयटः, उत्तटः इति द्वौ अनुजौ अपि अस्य आस्ताम् इति भीमसेनदीक्षितः स्वीयव्याख्यायाम् उक्तवान्। परन्तु एतौ द्वौ मम्मटस्य भ्रातरौ भवतः वा न वा इत्यत्र प्रमाणं नास्ति।

मम्मटस्य काव्यप्रकाशग्रन्थेन सह ‘शब्दव्यापारविचारः’ इति अन्यः अपि लघुकायः ग्रन्थः उपलभ्यते। तस्मिन् ग्रन्थे अभिधा, लक्षणा, व्यञ्जना इति त्रयाणां शब्दव्यापाराणां विषये सुनिश्चितः विचारः कृतः।

काव्यप्रकाशः विशालकायः ग्रन्थः वर्तते। अस्मिन् ग्रन्थे दश (१०) उल्लासाः (अध्यायाः) सन्ति। द्विचत्वारिंशदुत्तरैकशतं (१४२) कारिकाः, वृत्तिः, त्र्यधिकषट्शतं (६०३) उदाहरणश्लोकाः च सन्ति। उदाहरणश्लोकाः पूर्वतनकाव्येभ्यः गृहीताः सन्ति।

दशसु उल्लासेषु क्रमेण विषयाः एवं सन्ति।

प्रथमोल्लासे	मङ्गलाचरणम्, काव्यप्रयोजनम्, काव्यकारणम्, काव्यलक्षणम्, काव्यभेदाः इति एते विषयाः सन्ति।
द्वितीयोल्लासे	अभिधा, लक्षणा, व्यञ्जना इति त्रयाणां शब्दव्यापाराणां विषये विचारः वर्तते। तात्पर्यनामकस्य वाक्यव्यापारस्य अपि विचारः अस्ति।
तृतीयोल्लासे	अर्थव्यञ्जकत्वम् इत्यस्मिन् विषये विचारः वर्तते।
चतुर्थोल्लासे	ध्वनिभेदाः, रसवादाः इत्येते विषयाः सन्ति।
पञ्चमोल्लासे	गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्यभेदाः सन्ति। तथैव सर्वेषु शास्त्रेषु व्यञ्जनाव्यापारः अवश्यम् अङ्गीकरणीयः इति सिद्धान्तविचारः वर्तते।
षष्ठोल्लासे	चित्रकाव्यभेदाः उक्ताः।
सप्तमोल्लासे	काव्यस्य पददोषाः, अर्थदोषाः, वाक्यदोषाः, रसदोषाः, प्रबन्धदोषाः इत्येतेषां पञ्चविधदोषाणां सुविशालं चिन्तनं वर्तते।
अष्टमोल्लासे	काव्यगुणाः निरूपिताः।
नवमोल्लासे	शब्दालङ्काराः विवेचिताः।
दशमोल्लासे	अर्थालङ्काराः सम्यक् प्रतिपादिताः।

अलङ्कारशास्त्रस्य सर्वेऽपि प्रमेयविषयाः नाट्यशास्त्रीयविषयान् त्यक्त्वा अतीव सुनिश्चिततया विस्तरेण सूक्ष्मप्रज्ञाबलेन च अस्मिन् ग्रन्थे सम्यक् आचार्येण प्रतिपादिताः। काव्यशास्त्रे बहुषु अपि विषयेषु मम्मटस्य मतमेव सर्वैः गौरवेण आदरेण च स्वीक्रियते। काव्यप्रकाशः सर्वमान्यः काव्यशास्त्रग्रन्थः इति हेतोः एव अस्य लोकप्रियता महती वर्तते। अनेकानि व्याख्यानानि अस्य ग्रन्थस्य अनेकैः आचार्यैः रचितानि। यावन्ति व्याख्यानानि काव्यशास्त्रे काव्यप्रकाशस्य वर्तन्ते, न तावन्ति व्याख्यानानि अन्यग्रन्थस्य। एतदेव अस्य लोकप्रियतायाः मुख्यं निदर्शनम्।

मम्मटः

अवधेयांशः - १

- मम्मटाचार्यः काव्यप्रकाशः इति नाम्ना ध्वनिसमर्थकं ग्रन्थं रचितवान्।
- अयं महामेधावी इति कारणात् लोके वाग्देवतावतारः इति कीर्तिं प्राप्तवान्।
- अयं काश्मीरदेशवासी। अस्य पिता जैयटः।
- अस्य कैयटः उत्त्वटः च इति द्वौ अनुजौ आस्ताम्।
- अयं शब्दव्यापारविषये शब्दव्यापारविचारः इति नाम्ना एकं ग्रन्थं रचितवान्।
- काव्यप्रकाशे दश उल्लासाः (१० अध्यायाः) सन्ति।
- अस्मिन् ग्रन्थे १४२ कारिकाः, ६०३ उदाहरणश्लोकाः च सन्ति।

अभ्यासाः

(I) एकेन वाक्येन उत्तरं लिखत।

१. मम्मटः कस्य देशस्य निवासी ?
२. मम्मटेन रचितौ काव्यशास्त्रस्य ग्रन्थौ कौ ?

(II) रिक्तस्थानानि पूरयत।

१. काव्यप्रकाशः _____ समर्थकः ग्रन्थः ।
२. _____ नाम्ना मम्मटस्य लघुकायः अन्यः ग्रन्थः अपि उपलभ्यते ।
३. काव्यप्रकाशस्य _____ उल्लासाः सन्ति ।
४. नवमोल्लासे _____ विवेचिताः ।

(III) समीचीनमुत्तरं चिनुत।

१. मम्मटाचार्यस्य पिता कः ?

(क) रुय्यकः	(ख) रुद्रटः
(ग) कैयटः	(घ) जैयटः

साहित्यशास्त्रप्रवेशिनी

द्वितीयभागः

२. काव्यप्रकाशे कति कारिकाः सन्ति ?

()

(क) १२३

(ख) १४२

(ग) १६९

(घ) १८४

३. काव्यप्रकाशस्य षष्ठोल्लासे कः विषयः प्रतिपादितः ?

()

(क) ध्वनिकाव्यभेदाः (ख) गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्यभेदाः

(ग) चित्रकाव्यभेदाः (घ) एते त्रयः अपि

४. काव्यप्रकाशे केषां विचारः नोपलभ्यते ?

()

(क) नाट्यशास्त्रविषयाणाम्

(ख) ध्वनिभेदानाम्

(ग) काव्यभेदानाम्

(घ) रसभेदानाम्

(IV) परस्परं योग्यं योजयत।

१. मम्मटाचार्यः

सुधासागरव्याख्याकारः

()

२. १०५० - ११००

अर्थालङ्काराः सन्ति

()

३. काव्यप्रकाशस्य श्लोकाः

वाग्देवतावतारः

()

४. दशमोल्लासे

मम्मटस्य कालः

()

५. भीमसेनदीक्षितः

६०३ सन्ति

()

(V) एतैः पदैः स्वीयवाक्यानि रचयत।

१. वाग्देवता -

२. उल्लासः -

(VI) लघुनिबन्धं रचयत।

१. मम्मटाचार्यस्य परिचयं लिखत ।

२. काव्यप्रकाशस्य स्वरूपं समालोचयत ।

(VII) विस्तरेण निबन्धं रचयत।

१. काव्यप्रकाशस्य सर्वतोमुखीनं चिन्तनं कुरुत ।

अष्टादशः पाठः

विश्वनाथः

प्रयोजनानि -

- ⇒ विश्वनाथकविराजस्य महोज्ज्वलं सारस्वतं परिचयम् इतः प्राप्नुमः ।
- ⇒ साहित्यदर्पणग्रन्थस्य स्वरूपपरिचयेन सह, काव्यशास्त्रे तस्य वैशिष्ट्यमपि जानीमः।

पाठारम्भः -

विश्वनाथः काव्यशास्त्रस्य प्रतिष्ठितेषु आचार्येषु गौरवपूर्णभावेन परिगण्यते। अस्य पितामहः नारायणदासः, पिता च चन्द्रशेखरः वर्तते। अयं कलिङ्गदेशवासी। १३००-१३८० वर्षाणां मध्यकाले अस्य जीवनयात्रा आसीदिति ऐतिहासिकानाम् अभिप्रायः।

अयम् अष्टादशभाषासु नितरां विद्वान्। अतः एव पण्डितसमाजे बहुधा सम्मानितः आसीत्। अस्य वंशे पितृपितामहादयः पूर्वजाः शास्त्रेषु पण्डिताः इति कारणात् तेषां साहचर्येण अनुग्रहेण च अयमपि असाधारणप्रतिभासम्पन्नः सजातः। अयं बहुषु शास्त्रेषु तलस्पर्शिप्रज्ञावान्, बहूनां काव्यानां च रचयिता। अतः पण्डितसमाजे एनम् आचार्यं कविराज इति बिरुदनाम्ना सर्वेऽपि सम्मानयन्ति स्म।

अनेन आचार्येण (६) षड् काव्यानि रचितानि। परन्तु अधुना एकमपि काव्यं न लभ्यते। तानि यथा -

विश्वनाथस्य कृतयः

१. राघवविलासमहाकाव्यम्	२. कुवल्याश्चरितम्
३. प्रभावतीपरिणयः	४. चन्द्रकला
५. प्रशस्तिरत्नमाला	६. नृसिंहविजयः

एतैः काव्यैः सह काव्याप्रकाशस्य दर्पण इति नाम्ना व्याख्यानम्, काव्यशास्त्र-सिद्धान्तानां प्रतिपादकम् उद्ग्रन्थं साहित्यदर्पणम् इति नाम्ना एतत् ग्रन्थद्वयमपि शास्त्रीयं विश्वनाथ एव रचितवान्।

साहित्यदर्पणे नाट्यशास्त्रीयसिद्धान्तैः सह काव्यशास्त्रविषयाः सर्वे अपि महता वैदुष्यप्रभावेन प्रस्तुताः। अतः एव अयं ग्रन्थः साहित्यशास्त्रस्य निधिभूतः विशालकायश्च वर्तते।

अस्मिन् ग्रन्थे दश परिच्छेदाः सन्ति। तेषु काव्यप्रयोजनम्, काव्यलक्षणम्, मम्मटकाव्यलक्षणखण्डनम्, पदवाक्यलक्षणम्, शब्दव्यापारविचारः, रससूत्रव्याख्यानम्, नायक-नायिकाभेदाः, ध्वनिभेदाः, गुणीभूतव्यङ्ग्यध्वनिभेदाः, ध्वनिविरोधिमत्खण्डनम्, दशरूपकलक्षणम्, पञ्चसन्धिविचारः, गुणनिरूपणम्, रीति-वृत्तिविचारः, अलङ्कारविचारः इत्येते सर्वे अपि काव्यशास्त्रस्य विषयाः विस्तरेण सप्रमाणं प्रतिपादिताः।

साहित्यदर्पणस्य 'लोचनम्' इति नाम्ना विश्वनाथस्य पुत्रः अनन्तदासः
अत्यन्तं सरलसंक्षेपसुन्दरं व्याख्यानं रचितवान्।

अवधेयांशाः - १

- विश्वनाथस्य पितामहः नारायणदासः, पिता च चन्द्रशेखरः।
- अयं कलिङ्गदेशवासी १३००-१३८० वर्षाणां मध्यकाले अयं जीवितः आसीत्।
- अयम् अष्टादशसु भाषासु महापण्डितः आसीत्।
- पण्डितसमाजे कविराजः इति बिरुदनाम्ना अयं सुप्रसिद्धः।
- अनेन आचार्येण षट् काव्यानि रचितानि। परन्तु तानि न उपलभ्यन्ते।
- अयं काव्यप्रकाशस्य दर्पणः इति नाम्ना व्याख्यानं रचितवान्।
- अयं साहित्यदर्पणः इति नाम्ना काव्यशास्त्रग्रन्थं रचितवान्।
- अस्मिन् ग्रन्थे दश परिच्छेदाः सन्ति।
- अस्मिन् ग्रन्थे नाट्यशास्त्रविषयैः सह काव्यशास्त्रविषयाः अपि विस्तरेण प्रतिपादिताः सन्ति।

विश्वनाथः

- विश्वनाथस्य पुत्रः अनन्तदासः साहित्यदर्पणस्य लोचनम् इति नाम्ना व्याख्यानं रचितवान्।

अभ्यासाः

(I) एकेन वाक्येन उत्तरं लिखत।

१. विश्वनाथः काव्यशास्त्रस्य कीदृशः आचार्यः ?
२. विश्वनाथः असाधारणप्रतिभासम्पन्नः कथं जातः ?
३. विश्वनाथः कति काव्यानि रचितवान् ? तानि च कानि ?

(II) रिक्तस्थानानि पूरयत।

१. विश्वनाथस्य पितामहः _____ ।
२. अयं _____ भाषासु सुतरां विद्वान् ।
३. अस्य आचार्यस्य _____ नाम्ना काव्यशास्त्रग्रन्थः वर्तते।

(III) समीचीनमुत्तरं चिनुत।

१. विश्वनाथस्य पिता कः ? ()

(क) राजशेखरः (ख) शशिशेखरः

(ग) इन्दुशेखरः (घ) चन्द्रशेखरः

२. पण्डितसमाजे विश्वनाथः केन बिरुदनाम्ना सम्मानितः ? ()

(क) मृगराजः (ख) कविराजः

(ग) बुधराजः (घ) गुरुराजः

३. विश्वनाथः कस्य देशस्य निवासी ? ()

(क) इन्द्रप्रस्थस्य (ख) उज्जयिन्याः

(ग) कलिङ्गदेशस्य (घ) वाराणस्याः

साहित्यशास्त्रप्रवेशिनी

द्वितीयभागः

(IV) परस्परं योग्यं योजयत।

१. विश्वनाथस्य कालः	विश्वनाथस्य पुत्रः	()
२. दर्पणः	साहित्यदर्पणव्याख्यानम्	()
३. अनन्तदासः	कविराजः	()
४. लोचनम्	१३०० - १३८०	()
५. विश्वनाथः	काव्यप्रकाशस्य व्याख्यानम्	()

(V) एतैः पदैः स्वीयवाक्यानि रचयत।

१. नारायणः

२. रत्नम्

(VI) लघुनिबन्धं रचयत।

१. विश्वनाथाचार्यस्य परिचयं लिखत ।

२. साहित्यदर्पणस्य महत्त्वं निरूपयत ।

(VII) विस्तरेण निबन्धं रचयत।

१. साहित्यदर्पणस्य सम्यक् समग्रं समाचारं प्रकटयत ।

एकोनविंशः पाठः

विद्यानाथः

प्रयोजनानि -

- ⇒ आचार्यस्य विद्यानाथस्य संक्षिप्तं परिचयम् इतः जानीमः ।
- ⇒ प्रतापरुद्रयशोभूषणग्रन्थस्य लघुपरिचयं प्राप्नुमः ।

पाठारम्भः -

विद्यानाथः काकतीयवंशमहाराजस्य प्रतापरुद्रस्य आस्थानपण्डितः आसीत्। अस्य प्रतापरुद्रयशोभूषणम् इति नाम्ना दक्षिणदेशे अत्यन्तं लोकप्रियः काव्यशास्त्रग्रन्थः प्रसिद्धः वर्तते।

प्रतापरुद्रमहाराजस्य गुणस्तुतिं प्रधानीकृत्य तमेव महाराजं नायकरूपेण उपस्थाप्य ग्रन्थस्य रचनां कृतवान्। यथा-

प्रतापरुद्रदेवस्य गुणानाश्रित्य निर्मितः।
अलङ्कारप्रबन्धोऽयं सन्तः! कर्णोत्पलोऽस्तु वः॥

अयम् एकशिला (वरङ्गल) नगरवासी वर्तते। अस्य कालः चतुर्दशशताब्दी
इति चारित्रिकैः निश्चितः।

प्रतापरुद्रयशोभूषणे नव प्रकरणानि सन्ति। तेषु काव्यशास्त्रस्य प्रायशः गुणालङ्काररीतिवृत्त्यादीनां सर्वेषामपि काव्यप्रमेयविषयाणां सुविशदविचारेण गभीरवैदुष्यप्रभावेण च चर्चा सहृदयमनोरञ्जिनी वर्तते। अस्य ग्रन्थस्य आधारेण एव अन्यैः अनेके यशोभूषणग्रन्थाः रचिताः।

प्रसिद्धव्याख्याकारस्य मल्लिनाथसूरेः पुत्रेण कुमारस्वामिना अस्य ग्रन्थस्य
'रत्नापणः' इति नाम्ना व्याख्यानं रचितम्।

अवधेयांशाः - १

- विद्यानाथः काकतीयवंशमहाराजस्य प्रतापरुद्रस्य आस्थानपण्डितः।
- अयं प्रतापरुद्रयशोभूषणम् इति नाम्ना काव्यशास्त्रग्रन्थम् एकं रचितवान्।
- अयम् एकशिलानगरवासी चतुर्दशशताब्दीयः।
- प्रतापरुद्रयशोभूषणे नव प्रकरणानि सन्ति।
- प्रसिद्धव्याख्याकारस्य मल्लिनाथस्य पुत्रः कुमारस्वामी अस्य ग्रन्थस्य रत्नापणः इति नाम्ना व्याख्यानं रचितवान्।

अभ्यासाः**(I) एकेन वाक्येन उत्तरं लिखत।**

१. विद्यानाथः कस्य महाराजस्य आस्थानपण्डितः ?
२. प्रतापरुद्रदेवस्य... इत्यादिश्लोकस्य विवरणं कुरुत ।

(II) रिक्तस्थानानि पूरयत।

१. विद्यानाथस्य कालः _____ .
२. मल्लिनाथस्य _____ पुत्रः आसीत् ।

(III) समीचीनमुत्तरं चिनुत।

१. विद्यानाथः कस्य नगरस्य निवासी ()
 (क) कान्यकुब्जस्य (ख) लक्ष्मणपुरस्य
 (ग) मिथिलानगरस्य (घ) एकशिलानगरस्य
२. कुमारस्वामिना प्रतापरुद्रयशोभूषणस्य केन नाम्ना व्याख्यानं कृतम् ? ()
 (क) वज्रापणः (ख) रुक्मापणः
 (ग) मुक्तापणः (घ) रत्नापणः

विद्यानाथः

(IV) परस्परं योग्यं योजयत।

१. प्रतापरुद्रः	प्रतापरुद्रयशोभूषणव्याख्यानम्	()
२. विद्यानाथः	काकतीयवंशमहाराजः	()
३. कुमारस्वामी	एकशिलानगरवासी	()
४. रत्नापणः	मल्लिनाथस्य पुत्रः	()

(V) एतैः पदैः स्वीयवाक्यानि रचयत।

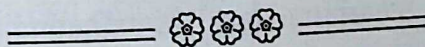
१. भूषणम् -
२. आपणः -

(VI) लघुनिबन्धं रचयत।

१. विद्यानाथस्य परिचयं कुरुत ।
२. प्रतापरुद्रयशोभूषणस्य स्वरूपं विशदयत ।

(VII) विस्तरेण निबन्धं रचयत।

१. प्रतापरुद्रयशोभूषणस्य समग्रं स्वरूपं परिशीलयत ।

विंशः पाठः

अप्पय्यदीक्षितः

प्रयोजनानि -

- ⇒ नानाशास्त्रेषु पण्डितप्रवरस्य अप्पय्यदीक्षितस्य परिचयम् इतः पाप्नुमः ।
- ⇒ वृत्तिवार्तिकम् , चित्रमीमांसा, कुवलयानन्दमिति ग्रन्थत्रयस्य संक्षिप्तं स्वरूपमपि जानीमः ।

पाठारम्भः -

अप्पय्यदीक्षितः केवलं काव्यशास्त्रस्य एव आचार्यः न, अपि तु अयं बहुशास्त्रनिष्णातः, अत्यन्तं प्रतिभाशाली, दार्शनिकः, महामेधावी च आसीत्। व्याकरणे, पूर्वमीमांसायाम्, दर्शने च अस्य पाण्डित्यम् अनन्यसाधारणम् आसीत्। अयं १५५४ - १६२६ वर्षाणां मध्यकाले जीवितः आसीत्।

दक्षिणभारतदेशे प्रसिद्धभारद्वाजगोत्रीयस्य ब्राह्मणवंशजस्य रङ्गराजध्वरिणः अप्पय्यदीक्षितः पुत्रः आसीत्। सुविख्यातस्य नीलकण्ठविजयचम्पूकाव्यस्य रचयिता नीलकण्ठदीक्षितः अप्पय्यदीक्षितस्य अनुजस्य अच्चनस्य पौत्रः एव। नीलकण्ठदीक्षितः शिवलीलार्णवग्रन्थे अप्पय्यदीक्षितः (७२) द्विसप्ततिवर्षपर्यन्तं जीवितवानिति, पुनः शतसंख्याकान् ग्रन्थान् रचितवान् इति उक्तवान्। अयम् आचार्यः परमशैवमतावलम्बी आसीत्।

आचार्येण अप्पय्यदीक्षितेन शतग्रन्थाः रचिताः चेदपि तेषु केचन एव ग्रन्थाः साम्प्रतम् उपलभ्यन्ते। तत्र अद्वैतवेदान्तस्य श्रीपरिमलः, सिद्धान्तलेशसङ्ग्रहः, न्यायरक्षामणिः इत्येते त्रयः ग्रन्थाः प्रसिद्धाः। व्याकरण-दर्शनग्रन्थैः सह बहूनि स्तोत्राण्यपि अयं रचितवान्।

अप्ययदीक्षितः

अस्य आचार्यस्य काव्यशास्त्रे वृत्तिवार्तिकम्, चित्रमीमांसा, कुवलयानन्दम्
इति एते त्रयः ग्रन्थाः नितरां प्रामाणिकाः विद्वदुपादेयाश्च सन्ति।

तेषां क्रमेण परिचयो यथा -

वृत्तिवार्तिकं शब्दव्यापारविषयकः अपरिपूर्णग्रन्थः वर्तते। अस्मिन् ग्रन्थे द्वौ परिच्छेदौ स्तः। प्रथमपरिच्छेदे अभिधाव्यापारविचारः, द्वितीयपरिच्छेदे लक्षणाव्यापारविचारः च कृतः वर्तते।

चित्रमीमांसा अपि अलङ्कारविषयकः अपरिपूर्णग्रन्थः वर्तते। विषयप्रतिपादनदृष्ट्या अयम् अतीव प्रौढः, वैदुष्यपूर्णः ग्रन्थः अस्ति। अस्मिन् ग्रन्थे काव्यभेदान् विचार्य अनन्तरं केवलं द्वादश अलङ्काराणां विषये एव सूक्ष्मचिन्तनं कृतम्।

कुवलयानन्दग्रन्थः जयदेवविरचिते चन्द्रालोके विद्यमानानाम् अलङ्कारलक्षण-कारिकाणाम् आधारेण रचितः विस्तृतव्याख्यानात्मकः वर्तते। चन्द्रालोकगतस्य अलङ्कारशतकस्य विचारानन्तरम् अप्ययदीक्षितः स्वयं चतुर्विंशतिसंख्याकानां नूतनानाम् अलङ्काराणां लक्षणोदाहरणपुरस्सरं वैदुष्यपूर्णं व्याख्यानमुपस्थापितवान्।

अवधेयांशाः - ¶

- अप्ययदीक्षितस्य पिता रङ्गराजाध्वरी।
- अयं शतं ग्रन्थान् रचितवान्।
- अयं १५५४-१६२६ वर्षाणां मध्यकाले जीवितः आसीत्।
- बहुषु शास्त्रेषु पारङ्गतः इति कारणात्, अनेन बहवः ग्रन्थाः रचिताः।
- अयं काव्यशास्त्रे वृत्तिवार्तिकम्, चित्रमीमांसा, कुवलयानन्दम् इति ग्रन्थत्रयं रचितवान्।
- वृत्तिवार्तिके द्वौ परिच्छेदौ स्तः। अभिधालक्षणयोः विचारः अत्र वर्तते।
- चित्रमीमांसा कुवलयानन्दं च इत्येतत् ग्रन्थद्वयम् अलङ्कारनिरूपकम्।

अभ्यासाः

(I) एकेन वाक्येन उत्तरं लिखत।

१. अप्ययदीक्षितस्य विषये नीलकण्ठदीक्षितः किमुक्तवान् ?
२. अप्ययदीक्षितः कीदृशः विद्वान् आसीत् ?
३. नीलकण्ठदीक्षितः कः ?

(II) रिक्तस्थानानि पूरयत।

१. _____ गोत्रे अप्ययदीक्षितः जातवान् ।
२. अप्ययदीक्षितः _____ वर्षपर्यन्तं जीवितवान् ।
३. चित्रमीमांसाग्रन्थे _____ अलङ्काराः सन्ति ।

(III) समीचीनमुत्तरं चिनुत।

१. अप्ययदीक्षितस्य पिता कः ? ()
 (क) वेङ्कटाध्वरी (ख) सोमाध्वरी
 (ग) रङ्गराजाध्वरी (घ) लक्ष्मणाध्वरी
२. शब्दव्यापारविषयकः अप्ययदीक्षितस्य ग्रन्थः कः ? ()
 (क) वृत्तिवार्तिकम् (ख) शब्दव्यापारविचारः
 (ग) अभिधावृत्तिमातृका (घ) शक्तिचन्द्रिका
३. 'कुवलयानन्दम्' कस्य अलङ्कारलक्षणकारिकाणामाधारेण रचितम् ? ()
 (क) बोपदेवस्य (ख) जयदेवस्य
 (ग) हरिदेवस्य (घ) सूरदासस्य

अप्पय्यदीक्षितः

(IV) परस्परं योग्यं योजयत।

१. चित्रमीमांसा	अप्पय्यदीक्षितस्य पिता	()
२. रङ्गराजाध्वरी	अद्वैतवेदान्तग्रन्थः	()
३. सिद्धान्तलेशसङ्ग्रहः	आलङ्कारिकः अपरिपूर्णः ग्रन्थः	()

(V) एतैः पदैः स्वीयवाक्यानि रचयत।

१. परिमलः -
२. कुवलयम् -
३. स्तोत्रम् -

(VI) लघुनिबन्धं रचयत।

१. अप्पय्यदीक्षितस्य परिचयं दत्त ।
२. अलङ्कारशास्त्रस्य अप्पय्यदीक्षितरचितं ग्रन्थत्रयं विवृणुत ।

(VII) विस्तरेण निबन्धं रचयत।

१. अप्पय्यदीक्षितस्य साहित्यशास्त्रीयं योगदानं प्रख्यापयत ।

एकविंशः पाठः

जगन्नाथः

प्रयोजनानि -

- ⇒ पण्डितराजस्य जगन्नाथस्य अत्र संक्षेपेण परिचयं प्राप्नुमः ।
- ⇒ रसगङ्गाधरग्रन्थस्य परिचयेन सह काव्यशास्त्रे तस्य महत्त्वम् अपि जानीमः ।

पाठारम्भः -

काव्यशास्त्रप्रपञ्चे आनन्दवर्धनाचार्यः, मम्मटाचार्यः, जगन्नाथाचार्यः एते त्रयः अपि आचार्याः अत्यन्तं प्रधानाः भवन्ति। एतेषु जगन्नाथः महामेधावी, असाधारणप्रतिभासम्पन्नः आचार्यः वर्तते।

जगन्नाथः आन्ध्रप्रदेशस्य पूर्वगोदावरीजनपदे कोनसीमग्रान्ते मुनिखण्डाग्रहारे (मुङ्गण्ड) उपद्रष्टृब्राह्मणवंशे कौण्डिन्यगोत्रे जन्म प्राप्तवान्। अस्य मातुः नाम लक्ष्मीदेवी, पितुः नाम पेरुभट्टः।

पाषाणादपि पीयूषं स्यन्दते यस्य लीलया।

तं वन्दे पेरुभट्टाख्यं लक्ष्मीकान्तं महागुरुम्॥

अयं बहुविद्याविशारदस्य पितुः पेरुभट्टस्य सकाशात् प्रथमतया विद्याज्ञानं प्राप्तवान्। तथापि बहूनां गुरुणां सन्निधौ विद्याध्ययनं कृतवान् इति स्वयमेव उक्तवान्। अयं ज्ञानेन्द्रभिक्षोः समीपे वेदान्तदर्शनस्य, महेन्द्राचार्यस्य समीपे न्यायदर्शनस्य वैशेषिकदर्शनस्य च, देवाचार्यस्य समीपे काशीनगरे स्थित्वा पूर्वमीमांसादर्शनस्य च, शेषाङ्गाचार्यस्य समीपे व्याकरणशास्त्रस्य च अध्ययनं कृत्वा सर्वविद्याधरः इति कीर्तिं प्राप्तवान्।

अयं दक्षिणदेशे जन्म लब्ध्वा अपि अधिककालं दिल्लीनगरे एव निवासं कृतवान् इति ज्ञायते। मोगलराजस्य शाजहानस्य राजास्थाने अयं पण्डितः आसीत्। अयं १६२०-१६६५ वर्षेषु जीवितः आसीत्। अस्य पाण्डित्यं दृष्ट्वा अतीव आश्चर्यचकितः भूत्वा

जगन्नाथः

शाजहानमहाराजः “पण्डितराजः” इति बिरुदनाम्ना सम्माननं कृतवान्।

जगन्नाथाचार्यस्य कृतयः -

लहरीपञ्चकम् -	गङ्गालहरी, अमृतलहरी, करुणालहरी, लक्ष्मीलहरी, सुधालहरी च ।
पञ्च काव्यग्रन्थाः -	यमुनावर्णनम्, आसफविलासः, प्राणाभरणम्, जगदाभरणम्, भामिनीविलासः च ।
चित्रमीमांसाखण्डनम् -	अप्पय्यदीक्षितरचितचित्रमीमांसाग्रन्थस्य खण्डनात्मकः ग्रन्थः।
मनोरमाकुचमर्दनम् -	व्याकरणशास्त्रे भट्टोजीदीक्षितेन रचितस्य मनोरमानामकस्य ग्रन्थस्य खण्डनात्मकः ग्रन्थः ।
रसगङ्गाधरः -	अलङ्कारशास्त्रस्य अत्यन्तं प्रसिद्धः प्रौढः असम्पूर्णः ग्रन्थः ।

काव्यशास्त्रे रसगङ्गाधरः अत्यन्तं प्रौढः, पाण्डित्यपूर्णः, नूतनविचारयुक्तः, महान् ग्रन्थः चेदपि असम्पूर्णः वर्तते। अस्मिन् ग्रन्थे द्वे आनने (द्वौ अध्यायौ) स्तः। लक्षणवाक्यानि सर्वाणि सूत्रात्मकानि सन्ति। वृत्तिवाक्यानि अतीव सूक्ष्मगम्भीरशैल्या रचितानि सन्ति। उदाहरणश्लोकान् सर्वान् अपि जगन्नाथः स्वयमेव रचितवान्। अन्यग्रन्थेभ्यः न स्वीकृतवान्।

अस्य ग्रन्थस्य प्रथमानने काव्यलक्षणम्, काव्यहेतुः, काव्यभेदाः, रसस्वरूपविचारे एकादशवादाः, रसभेदाः, गुणस्वरूपम्, गुणभेदाः, भावस्वरूपम्, भावभेदाः इत्यादयः विषयाः चर्चिताः सन्ति।

द्वितीयानने ध्वनिभेदाः, अभिधा-लक्षणाविचारः, सप्ततिसंख्याकाः उदाहरणसहिताः अलङ्काराः इत्येते विषयाः समग्रतया परिशीलिताः सन्ति।

अवधेयांशाः - १

- जगन्नाथः आन्ध्रप्रदेशस्य पूर्वगोदावरी-जनपदे मुनिखण्ड-अग्रहारे (मुङ्गण्ड) जन्म लब्धवान्।
- अस्य माता लक्ष्मीदेवी पिता च पेरुभट्टः।
- अस्य ज्ञानेन्द्रभिक्षुः, महेन्द्राचार्यः, देवाचार्यः, शेषाङ्काचार्यः इत्यादयः गुरुवः सन्ति।
- अयं दिल्लीनगरे शाजहान महाराजस्य आस्थानपण्डितः आसीत्।
- १६२०-१६६५ वर्षेषु जीवितः आसीत्।
- अयं पण्डितप्रपञ्चे पण्डितराजः इति बिरुदेन सम्मानितः।
- अयं लहरीपञ्चकम्, यमुनावर्णनम्, आसफविलासः, प्राणाभरणम्, जगदाभरणम्, भामिनीविलासः इति काव्यग्रन्थान् रचितवान्।
- चित्रमीमांसाखण्डनम्, मनोरमाकुचमर्दनम् इति खण्डनग्रन्थद्वयेन सह रसगङ्गाधरः इति नाम्ना काव्यशास्त्रग्रन्थं रचितवान्।
- रसगङ्गाधरे द्वे आनने (द्वौ अध्यायौ) स्तः।

अभ्यासाः

(I) एकेन वाक्येन उत्तरं लिखत।

१. काव्यशास्त्रप्रपञ्चे के त्रयः आचार्याः प्रधानाः ?
२. जगन्नाथः कुत्र जन्म लब्धवान् ?
३. जगन्नाथस्य जीवितकालः कः ?
४. रसगङ्गाधरे उदाहरणश्लोकाः कीदृशाः ?
५. जगन्नाथरचितं लहरीपञ्चकं प्रपञ्चयत ।

जगन्नाथः

(II) रिक्तस्थानानि पूरयत।

१. जगन्नाथः _____ गोत्रे जन्म लब्धवान् ।
२. पाषाणादपि पीयूषं _____ यस्य लीलया ।
३. जगन्नाथस्य वेदान्तदर्शनगुरुः _____ ।
४. रसगङ्गाधरे _____ आनने स्त ।
५. जगन्नाथः _____ आस्थानपण्डितः ।

(III) समीचीनमुत्तरं चिनुत।

१. जगन्नाथस्य मातुः नाम किम् । ()
 (क) भार्गवी (ख) लक्ष्मीः
 (ग) श्रीः (घ) माधवी
२. जगन्नाथस्य पूर्वमीमांसाशास्त्रगुरुः कः ? ()
 (क) देवाचार्यः (ख) रामाचार्यः
 (ग) महेन्द्राचार्यः (घ) भद्राचार्यः
३. जगन्नाथस्य पाण्डित्येन आश्चर्यचकितः शाजहानः केन
 बिरुदनाम्ना सम्मानितवान् ? ()
 (क) विद्वद्राजः (ख) सूरिराजः
 (ग) बुधराजः (घ) पण्डितराजः
४. रसगङ्गाधरस्य द्वितीयानने कति अलङ्काराः निरूपिताः ? ()
 (क) ९० (ख) ७०
 (ग) ८० (घ) ६०
५. शेषाङ्गाचार्यस्य समीपे जगन्नाथः किमधीतवान् ? ()
 (क) व्याकरणशास्त्रम् (ख) न्यायशास्त्रम्
 (ग) ज्योतिषशास्त्रम् (घ) धर्मशास्त्रम्

साहित्यशास्त्रप्रवेशिनी

द्वितीयभागः

(IV) परस्परं योग्यं योजयत।

१. लक्ष्मीकान्तः	जगन्नाथस्य ग्रन्थः	()
२. सर्वविद्याधरः	कोनसीमप्रान्ते वर्तते	()
३. महेन्द्राचार्यः	पेरुभट्टः	()
४. भामिनीविलासः	जगन्नाथः	()
५. मुनिखण्डाग्रहारः	न्यायवैशेषिकदर्शनगुरुः	()

(V) एतैः पदैः स्वीयवाक्यानि रचयत।

१. वन्दनम् -

२. लक्ष्मीदेवी -

३. अमृतम् -

४. करुणा -

५. गङ्गा -

(VI) लघुनिबन्धं रचयत।

१. जगन्नाथस्य परिचयं कुरुत ।

२. रसगङ्गाधरस्य महिमानं विमण्डयत ।

(VII) विस्तरेण निबन्धं रचयत।

१. रसगङ्गाधरस्य उत्कर्षं समग्रतया प्रतिपादयत ।

द्वाविंशः पाठः

क्षेमेन्द्रः

प्रयोजनानि -

- ⇒ क्षेमेन्द्राचार्यस्य महत्तरं परिचयम् अत्र प्राप्नुमः ।
- ⇒ औचित्यविचारचर्चा, कविकण्ठाभरणम्, सुवृत्ततिलकम्, इत्येतस्य ग्रन्थत्रयस्य संक्षेपेण स्वरूपं जानीमः ।
- ⇒ औचित्यसम्प्रदायस्य प्राथमिकं ज्ञानमपि प्राप्नुमः ।

पाठारम्भः -

औचित्यसम्प्रदायस्य प्रवर्तकरूपेण क्षेमेन्द्राचार्यः साहित्यप्रपञ्चे प्रसिद्धः वर्तते। अस्य पिता **प्रकाशेन्द्रः**, पितामहः **सिन्धुः**। काश्मीरदेशः अस्य निवासस्थानम्। १९०-१०६६ वर्षाणां मध्ये अस्य जीवनकालः आसीदिति चारित्रिकाणां निर्णयः।

अयं बहूनां गुरुणां सकाशात् विद्याग्रहणं कृतवान्। अस्य साहित्यशास्त्रगुरुः **अभिनवगुप्ताचार्यः**, वैष्णवधर्मोपदेशकः **सोमाचार्यः**। **गङ्गाकाचार्यः** अपि अस्य गुरुरेव।

अयं व्यासमहर्षेः अत्यन्तं भक्तः आसीत्। तत्कारणात् महाभारतस्य 'भारतमञ्जरी' इति नाम्ना सङ्ग्रहग्रन्थं रचितवान्। एतेन अयं व्यासबासः इति बिरुदनाम्ना सर्वत्र प्रसिद्धः।

आचार्यः क्षेमेन्द्रः प्रायशः (४०) चत्वारिंशत्संख्याकान् ग्रन्थान् स्वयित्वा संस्कृतसाहित्यस्य बहुमुखीनां समृद्धिं सम्पादितवान्। अस्य ग्रन्थेषु बृहत्कथामञ्जरी, रामायणमञ्जरी, भारतमञ्जरी इति नाम्ना त्रिभिः सङ्ग्रहग्रन्थैः सह काव्यग्रन्थाः, नीतिग्रन्थाः, व्यवहारज्ञानप्रधानग्रन्थाः विमर्शग्रन्थाश्च सन्ति।

एतेषु ग्रन्थेषु औचित्यविचारचर्चा, कविकण्ठाभरणम्, सुवृत्ततिलकम्
इति एतत् ग्रन्थत्रयम् अलङ्कारशास्त्रस्य वर्तते।

१. औचित्यविचारचर्चा -

औचित्यविचारचर्चायां (२७) सप्तविंशतिकाव्याङ्गेषु औचित्यं कथं परिपोषणीयम्? इति अत्यन्तं सूक्ष्मविचारैः दर्शितवान्। काव्यस्य रसादीनाम् अपेक्षया औचित्यम् एकमेव प्राणतत्त्वं भवतीति अस्य ग्रन्थस्य सारांशः।

क्षेमेन्द्रः आनन्दवर्धनेन दर्शितम् औचित्यमार्गम् अनुसरन्नेव स्वकीयस्य औचित्यसिद्धान्तस्य निरूपणं कृतवान्। ध्वन्यालोके ध्वनिकारः औचित्यमिति एवं वदति। यथा -

अनौचित्यादृते नान्यद्रसभङ्गस्य कारणम्।

औचित्योपनिबन्धस्तु रसस्योपनिषत्परा॥

काव्ये रसास्वादस्य विधातकम् अनौचित्यं विना अन्यत् किमपि भवितुं नार्हति। काव्ये सर्वत्र औचित्यस्य स्थितिः एव रसास्वादस्य सुतराम् अनुकूला पद्धतिः भवति। औचित्यमेव रसास्वादाने कीलकं तत्त्वं भवतीति अस्याः कारिकायाः अभिप्रायः।

एतस्यैव औचित्यस्य लक्षणं कथयन् क्षेमेन्द्रः इमां कारिकाम् अवतारयति। यथा-

उचितं प्राहुराचार्याः सदृशं किल यस्य यत्।

उचितस्य च यो भावस्तदौचित्यं प्रचक्षते॥

यस्य वस्तुनः यदनु रूपं तत्त्वं वर्तते, तेन तत्त्वेन तस्य वस्तुनः मेलनम् एव उचितम् इति वदामः। एवम् उचितस्य भावः एव औचित्यमिति पण्डिताः निगदन्ति।

२. कविकण्ठाभरणम् -

कविकण्ठाभरणे कवित्वप्राप्तिनिमित्तम् उपयुक्ताः उपायाः दर्शिताः सन्ति। अस्मिन् ग्रन्थे पञ्च सन्धयः सन्ति। पञ्चसु सन्धिषु पञ्चपञ्चाशत् (५५) कारिकाः सन्ति।

एतेषु पञ्चसु सन्धिषु क्रमशः एते विषयाः सन्ति। यथा - कवित्वप्राप्तिः, शिक्षाप्राप्तिः, चमत्कारलाभः, गुणदोषपरिचयः, काव्यलेखनम्।

क्षेमेन्द्रः

तत्राकवेः कवित्वाप्तिः शिक्षाप्राप्तगिरः कवेः।
 चमत्कृतिश्च शिक्षाप्तौ गुणदोषोद्भूतिस्ततः॥
 पश्चात्परिचयप्राप्तिरित्येते पञ्च सन्धयः॥

३. सुवृत्ततिलकम् -

सुवृत्ततिलकग्रन्थः औचित्यविचारचर्चायाः पूरकः इति स्वयमेव ज्ञातुं शक्यते।
 अस्मिन् ग्रन्थे वृत्तानां लक्षणानि, पद्यरचनाभ्यासः, प्रसिद्धकवीनां प्रियवृत्तानि, वृत्तौचित्यम्
 इत्येते विषयाः विशदतया प्रतिपादिताः।

अवधेयांशाः - ¶

- क्षेमेन्द्रस्य पितामहः सिन्धुः, पिता च प्रकाशेन्द्रः।
- अयं काश्मीरदेशवासी ९९० - १०६६ वर्षाणां मध्यकाले जीवितः आसीत्।
- अभिनवगुप्तः, सोमाचार्यः, गङ्गाकाचार्यः च अस्य गुरुवः सन्ति।
- अयं महाभारतस्य सङ्ग्रहग्रन्थं भारतमञ्जरी इति नाम्ना रचयित्वा व्यासदासः इति लोके कीर्तिं प्राप्तवान्।
- अयं प्रायशः चत्वारिंशत् (४०) ग्रन्थान् रचितवान्।
- अयम् औचित्यविचारचर्चा, कविकण्ठाभरणम्, सुवृत्ततिलकं च इति काव्यशास्त्रे ग्रन्थत्रयं रचितवान्।
- औचित्यसम्प्रदायस्य अयं प्रवर्तकः।

अभ्यासाः

(I) एकेन वाक्येन उत्तरं लिखत।

१. औचित्यसम्प्रदायस्य प्रवर्तकः कः ?
२. क्षेमेन्द्रः कति ग्रन्थान् रचितवान् ?
३. क्षेमेन्द्ररचितम् अलङ्कारशास्त्रीयं ग्रन्थत्रयं किम् ?

साहित्यशास्त्रप्रवेशिनी

४. 'अनौचित्यादृते नान्यद्' इत्यस्य श्लोकस्य कः अभिप्रायः ?

५. कवित्वप्राप्तये उपयुक्ताः उपायाः कुत्र दर्शिताः ?

(II) रिक्तस्थानानि पूरयत।

१. क्षेमेन्द्रस्य पितामहः _____ ।

२. अभिनवगुप्ताचार्यः क्षेमेन्द्रस्य _____ शास्त्रस्य गुरुः ।

३. _____ महाभारतस्य सङ्ग्रहग्रन्थः ।

४. _____ काव्याङ्गेषु औचित्यं वर्तते ।

५. वृत्तौचित्यम् _____ ग्रन्थे दर्शितम् ।

(III) समीचीनमुत्तरं चिनुत।

१. क्षेमेन्द्रस्य पिता कः ? ()

(क) प्रकाशेन्द्रः (ख) प्रभासेन्द्रः

(ग) प्रधानेन्द्रः (घ) प्रभूपेन्द्रः

२. क्षेमेन्द्रस्य वैष्णवधर्मोपदेशकः कः ? ()

(क) रामाचार्यः (ख) भीमाचार्यः

(ग) वामाचार्यः (घ) सोमाचार्यः

३. भारतमञ्जरीग्रन्थरचनया क्षेमेन्द्रः किं बिरुदं लब्धवान् ? ()

(क) अभिनवव्यासः (ख) अपरव्यासः

(ग) व्यासदासः (घ) व्यासशिष्यः

४. क्षेमेन्द्रेण रचिते सङ्ग्रहग्रन्थत्रये अयं ग्रन्थः नास्ति ? ()

(क) चारुचर्या (ख) रामायणमञ्जरी

(ग) भारतमञ्जरी (घ) बृहत्कथामञ्जरी

५. कविकण्ठाभरणे कति कारिकाः सन्ति ? ()

(क) ४१ (ख) १९

(ग) ५५ (घ) ९५

क्षेमेन्द्रः

(IV) परस्परं योग्यं योजयत।

१. गङ्गाकाचार्यः	तदौचित्यं प्रचक्षते	()
२. व्यासदासः	१९० - १०६६	()
३. उचितस्य च यो भावः	कविकण्ठाभरणे अध्यायाः	()
४. पञ्चसन्धयः	क्षेमेन्द्रस्य गुरुः	()
५. क्षेमेन्द्रस्य कालः	क्षेमेन्द्रः	()

(V) एतैः पदैः स्वीयवाक्यानि रचयत।

१. मञ्जरी -
२. चर्चा -
३. आभरणम् -
४. तिलकम् -
५. चमत्कारः -

(VI) लघुनिबन्धं रचयत।

१. क्षेमेन्द्राचार्यस्य परिचयं लिखत ।
२. औचित्यविचारचर्चाग्रन्थस्य स्वरूपं प्रतिपादयत ।
३. कविकण्ठाभरणस्य सुवृत्ततिलकस्य च लघुटिप्पणीं लिखत ।

(VII) विस्तरेण निबन्धं रचयत।

१. क्षेमेन्द्रस्य साहित्यशास्त्रं प्रति योगदानं व्याख्यात ।

परियोजना

१. काव्यशास्त्रे ध्वनिसिद्धान्तस्य समर्थकानाम् आचार्याणां मतानि संगृहीत ।

पञ्चमखण्डः

काव्यशास्त्रस्य आचार्याः
(आ) ध्वनिविरोधिर्वर्गः

कुन्तकः

धनञ्जयः महिमभट्टश्च

भोजराजः मुकुलभट्टश्च

त्रयोविंशः पाठः

कुन्तकः

प्रयोजनानि -

- ⇒ अस्मिन् पाठे आचार्यस्य कुन्तकस्य परिचयं प्राप्नुमः ।
- ⇒ वक्रोक्तिजीवितग्रन्थस्य संक्षिप्तं स्वरूपमपि परिचिनुमः ।
- ⇒ वक्रोक्तितत्त्वस्य किञ्चित् ज्ञानमपि प्राप्नुमः ।

पाठारम्भः -

काश्मीरवासी कुन्तकाचार्यः दशमैकादशशतमानयोः मध्यकाले आसीदिति विमर्शकानां निर्णयः।

अयम् आचार्यः अपि प्रसिद्धकाश्मीरपण्डितेषु कीर्तिसम्पन्नः सन् 'राजानक' इति सम्मानोपाधिना विभूषितः।

काव्यस्य आत्मा वक्रोक्तिः एव भवतीति इदमग्रथमतया निरूप्य वक्रोक्तिसम्प्रदायस्य प्रवर्तकत्वेन अयम् आचार्यः काव्यशास्त्रजगति प्रसिद्धः। अस्य ग्रन्थः 'वक्रोक्तिजीवितम्' इति नाम्ना एकः एव साम्प्रतम् उपलभ्यते।

वर्णविन्यासवक्रता, पदपूर्वार्धवक्रता,
प्रत्ययवक्रता, वाक्यवक्रता,
प्रकरणवक्रता, प्रबन्धवक्रता
इति अस्मिन् ग्रन्थे षड्विधवक्रताः अयं निरूपितवान्।

अस्मिन् ग्रन्थे चत्वारः उन्मेषाः (४ अध्यायाः) सन्ति।

प्रथमोन्मेषे -	काव्यप्रयोजनम्, काव्यलक्षणम्, षड्विधवक्रतानां सामान्य-स्वरूपं च प्रस्तुतवान्।
द्वितीयोन्मेषे -	षड्विधवक्रतासु प्रथमतः तिसृः वक्रताः सम्यक् प्रति-पादितवान्।
तृतीयोन्मेषे -	चतुर्थी वाक्यवक्रतां प्रस्तुतवान्। अस्यामेव वाक्यवक्रतायां सर्वे अपि अलङ्काराः अन्तर्भवन्ति।
चतुर्थोन्मेषे -	अवशिष्टे द्वे वक्रते प्रतिपाद्य ग्रन्थस्य समाप्तिं कृतवान्।

वस्तुतः वक्रोक्तिसम्प्रदायः ध्वनिसिद्धान्तस्य विरोधी वर्तते। परन्तु कुन्तकाचार्यः स्वीयग्रन्थे कुत्रापि ध्वनिसिद्धान्तस्य खण्डनं न कृतवान्।

आचार्यः कुन्तकः स्वाभिमतस्य वक्रोक्तिनामकस्य काव्यतत्त्वस्य स्वरूपम् एवम् उक्तवान्। यथा -

उभावेतावलंकार्यौ द्वयोः पुनरलरलंकृतिः ।

वक्रोक्तिरेव वैदग्ध्यभङ्गीभणितिरुच्यते ॥

शब्दार्थौ द्वौ अपि अलङ्करणार्थं योग्यौ। नाम तौ अलङ्करणीयौ इत्यर्थः। तयोः केन अलङ्कारेण अलङ्करणं भवेदिति प्रश्नस्य समाधानम् एवं वदति यत्, वक्रोक्तिः एव शब्दार्थयोः अलङ्कारः इति। कवेः अलौकिकप्रतिभाप्रभावेण लोकसामान्यशब्दव्यवहारात् भिन्नतया विलक्षणः चमत्कारजनकः विचित्रशब्दप्रयोगः एव वक्रोक्तिः इति कुन्तकस्य आशयः।

कुन्तकः

अवधेयांशः - १

- काश्मीरदेशवासी कुन्तकः दशमैकादशशतमानयोः मध्यकाले जीवितः आसीत्।
- अस्यापि पण्डितप्रपञ्चे राजानकः इति विरुदनाम्ना प्रतिष्ठा आसीत्।
- अयं वक्रोक्तिजीवितमिति एकमेव ग्रन्थं रचितवान्।
- अस्मिन् ग्रन्थे चत्वारः उन्मेषाः (४ अध्यायाः) सन्ति।
- अयं वक्रोक्तिसम्प्रदायस्य प्रवर्तकः।

अभ्यासाः

(I) एकेन वाक्येन उत्तरं लिखत।

१. कुन्तकाचार्यः कस्य सम्प्रदायस्य प्रवर्तकः ?
२. कुन्तकेन कति वक्रताः निरूपिताः ?
३. वक्रोक्तिजीवितस्य प्रथमोन्मेषे के विषयाः प्रस्तुताः ?
४. कुन्तकोक्तं वक्रोक्तिलक्षणं लिखत ।

(II) रिक्तस्थानानि पूरयत।

१. _____ सम्मानोपाधिना कुन्तकः विभूषितः ।
२. वक्रोक्तिजीविते _____ वक्रताः निरूपिताः ।
३. _____ एव वैदग्ध्यभङ्गीभणितिरुच्यते ।

(III) समीचीनमुत्तरं चिनुत।

१. कुन्तकेन रचितः ग्रन्थः कः ?
- (क) ध्वनिजीवितम् (ख) रीतिजीवितम्
(ग) वक्रोक्तिजीवितम् (घ) रसजीवितम्

()

साहित्यशास्त्रप्रवेशिनी

द्वितीयभागः

२. वक्रोक्तिजीवितग्रन्थे कति उन्मेषाः सन्ति ?

()

(क) ३ (ख) ४

(ग) ५ (घ) ६

३. तृतीयोन्मेषे का वक्रता निरूपिता ?

()

(क) वर्णविन्यासवक्रता (ख) पदपूर्वार्धवक्रता

(ग) प्रत्ययवक्रता (घ) वाक्यवक्रता

(IV) परस्परं योग्यं योजयत।

१. राजानकः ध्वनिविरोधी ()

२. दशमैकादशशतामानमध्यकाले कुन्तकस्य निवासस्थानम् ()

३. वक्रोक्तिसम्प्रदायः कुन्तकः ()

४. काश्मीरदेशः कुन्तकः जीवितः आसीत् ()

(V) एतैः पदैः स्वीयवाक्यानि रचयत।

१. विन्यासः -

२. वाक्यम् -

३. उन्मेषः -

(VI) लघुनिबन्धं रचयत।

१. कुन्तकाचार्यस्य परिचयं प्रदत्त ।

२. वक्रोक्तिजीवितस्य स्वरूपम् आविष्कुरुत ।

(VII) विस्तरेण निबन्धं रचयत।

१. काव्यशास्त्रजगति वक्रोक्तिजीवितस्य वैशिष्ट्यं द्योतयत ।

चतुर्विंशः पाठः

धनञ्जयः महिमभट्टश्च

प्रयोजनानि -

- ⇒ आचार्यस्य धनञ्जयस्य परिचयम् अत्र प्राप्नुमः ।
- ⇒ दशरूपकग्रन्थस्य संक्षिप्तं स्वरूपं जानीमः ।
- ⇒ धनिकरचितम् अवलोकनामकं व्याख्यानमपि परिचिनुमः ।
- ⇒ आचार्यस्य महिमभट्टस्य संक्षिप्तः समाचारः अत्र उपलभ्यते ।
- ⇒ व्यक्तिविवेकग्रन्थस्य लघुपरिचयं प्राप्नुमः ।

पाठारम्भः -

धनञ्जयः

नाट्यशास्त्रस्य आचार्येषु भरतमहर्षेः अनन्तरं धनञ्जयः द्वितीयः भवति। अयं दशरूपकाणां विषये विस्तृतविवरणयुक्तं 'दशरूपकम्' इति नाम्ना एकं ग्रन्थं रचितवान्।

अस्य जीवनकालः दशमशतमानम् इति निश्चितः। अयं मुञ्जराजस्य राजसभायां सदस्यः आसीत्। मुञ्जराजस्य राजधानी धारानगरी। अस्य पिता विष्णुः। दशरूपकस्य रचनाम् अयं मुञ्जराजस्य राज्यकाले एव कृतवान्।

विष्णोः सुतेनापि धनञ्जयेन विद्वन्मनोरागनिबन्धहेतुः।
आविष्कृतं मुञ्जमहीशगोष्ठीवैदग्ध्यभाजा दशरूपमेतत्॥

अस्मिन् ग्रन्थे प्रायः त्रिशतं (३००) कारिकाः सन्ति। अस्य ग्रन्थस्य प्रथमव्याख्यानं तस्यैव अनुजः धनिकः 'अवलोकः' इति नाम्ना कृतवान्।

साहित्यशास्त्रप्रवेशिनी

द्वितीयभागः

अस्मिन् ग्रन्थे चत्वारः प्रकाशाः सन्ति।

प्रथमप्रकाशे ग्रन्थप्रयोजनम्, रचनोद्देश्यम्, पञ्चसन्धयः, अर्थोपक्षेपकाः, अर्थप्रकृतयः, वस्तुभेदाः इत्यादयः विषयाः सन्ति।

द्वितीयप्रकाशे नायक-नायिकाभेदाः, वृत्तयः, पात्राणां भाषाभेदाः इत्यादयः विषयाः सन्ति।

तृतीयप्रकाशे दशरूपकाणां लक्षणानि समग्रतया वर्णितानि सन्ति।

चतुर्थप्रकाशे रसस्वरूपम्, रसास्वादप्रक्रिया, रसभेदाः इत्यादयः विषयाः विपुलतया चर्चिताः सन्ति।

नाट्यशास्त्रानन्तरं दशरूपकं रूपकवाङ्मये अतीव प्रामाणिकः सुविशदविषयप्रतिपादकः ग्रन्थः वर्तते। अस्य ग्रन्थस्य लेखनेन आचार्यः धनञ्जयः सुस्थिरां कीर्तिं लब्धवान्।

महिमभट्टः

राजानकः इति उपाधिश्रवणेन एव महिमभट्टः काश्मीरवासी इति ज्ञायते।
अस्य कालः १०२०-११०० वर्षाणां मध्यवर्ती स्यादिति चारित्रकाणां निर्णयः।
अस्य पिता श्रीधैर्यः, गुरुः श्यामलः।

एतस्य आचार्यस्य काव्यशास्त्रे सुप्रसिद्धः एकः एव ग्रन्थः ‘व्यक्तिविवेकः’ इति वर्तते। अयं ग्रन्थः ध्वनिसिद्धान्तस्य खण्डनार्थम् एव रचितः। “तत्त्वोक्तिकोषः” इति अन्यमपि ग्रन्थं अयं रचितवान् इति व्यक्तिविवेकस्य परिशीलनेन ज्ञायते। परन्तु अयं ग्रन्थः अधुना नोपलभ्यते।

ध्वनिम् अनुमानप्रमाणे अन्तर्भावयितुं ध्वनिलक्षणस्य खण्डनं कृत्वा, तदेव ध्वनिलक्षणम् अनुमानलक्षणरूपेण उक्तवान्। यथा -

वाच्यस्तदनुमितो वा यत्रार्थोऽर्थान्तरं प्रकाशयति ।

सम्बन्धतः कुतश्चित्सा काव्यानुमितिरित्युक्ता ॥

धनञ्जयः महिमभट्टश्च

व्यक्तिविवेके त्रयः विमर्शाः सन्ति।

प्रथमविमर्शे ध्वनिलक्षणे दशदोषान् दर्शयित्वा तल्लक्षणस्य खण्डनं कृतवान्।
तथैव ध्वनिभेदानाम् अपि अनुमाने अन्तर्भावं कृतवान्।

द्वितीयविमर्शे काव्यदोषाणां विषये विशालः विचारः वर्तते। तेषु दोषेषु अनौचित्यम्
अत्यन्तं प्रधानं दोषम् इति उक्त्वा, तस्य परिष्कारार्थम् उपायान् दत्तवान्।

तृतीयविमर्शे ध्वन्यालोकस्य चत्वारिंशत् (४०) उदाहरणश्लोकान् अनुमाने
अन्तर्भावितवान्।

अवधेयांशाः - १

धनञ्जयः -

- धनञ्जयः मुञ्जमहाराजस्य आस्थानपण्डितः।
- अयं दशमशताब्दीयः। अस्य पिता विष्णुः।
- अयं दशरूपकमिति एकमेव ग्रन्थं रचितवान्।
- अस्मिन् ग्रन्थे चत्वारः प्रकाशाः (४ अध्यायाः), त्रिशतं कारिकाः च सन्ति।
- धनञ्जयस्य अनुजः धनिकः अस्य ग्रन्थस्य अवलोकः इति नाम्ना व्याख्यानं
रचितवान्।

महिमभट्टः -

- महिमभट्टः काश्मीरदेशवासी। अयं १०२० - ११०० वर्षाणां मध्यकाले
जीवितः आसीत्।
- अस्य पिता श्रीधैर्यः, गुरुः श्यामलः।
- अयमपि पण्डितसमाजे राजानकः इति बिरुदनाम्ना प्रसिद्धः।
- अयं ध्वनिसिद्धान्तस्य खण्डनग्रन्थं व्यक्तिविवेकः इति नाम्ना रचितवान्।
- तत्त्वोक्तिकोशः इति नाम्ना अन्यमपि ग्रन्थं रचितवान्।
- व्यक्तिविवेके त्रयः विमर्शाः (३ अध्यायाः) सन्ति।

अभ्यासाः

(I) एकेन वाक्येन उत्तरं लिखत।

१. नाट्यशास्त्रस्य आचार्येषु धनञ्जयस्य स्थानं किम् ?
२. धनञ्जयः कस्य महाराजस्य आस्थानपण्डितः ?
३. दशरूपकस्य प्रथमप्रकाशे के विषयाः सन्ति ?
४. महिमभट्टस्य जीवनकालः कः ?
५. व्यक्तिविवेकस्य प्रथमविमर्शे के विषयाः निरूपिताः ?

(II) रिक्तस्थानानि पूरयत।

१. धनञ्जयेन नाट्यशास्त्रस्य _____ ग्रन्थः रचितः ।
२. धनञ्जयस्य अनुजः धनिकः _____ नाम्ना दशरूपकस्य व्याख्यानं कृतवान् ।
३. नायिकानायकभेदाः दशरूपकस्य _____ प्रकाशे प्रतिपादिताः।
४. _____ इति महिमभट्टस्य बिरुदं वर्तते ।
५. महिमभट्टस्य पिता _____ ।

(III) समीचीनमुत्तरं चिनुत।

१. धनञ्जयस्य जीवनकालः कः ? ()
 - (क) नवमशतमानम्
 - (ख) दशमशतमानम्
 - (ग) षष्ठशतमानम्
 - (घ) चतुर्थशतमानम्
२. दशरूपके कति कारिकाः आसन् ? ()
 - (क) २००
 - (ख) २५०
 - (ग) ३००
 - (घ) ३५०

धनञ्जयः महिमभट्टश्च

३. व्यक्तिविवेकं विहाय महिमभट्टेन रचितः अन्यग्रन्थः कः ? ()

(क) तत्त्वोक्तिकोशः (ख) सत्त्वोक्तिक्रोशः

(ग) कृत्योक्तिकोशः (घ) ऋतोक्तिकोशः

४. महिमभट्टः ध्वनिं कुत्र अन्तर्भावितवान् ? ()

(क) प्रत्यक्षप्रमाणे (ख) अनुमानप्रमाणे

(ग) शब्दप्रमाणे (घ) उपमानप्रमाणे

५. काव्यदोषेषु महिमभट्टदृष्ट्या प्रधानः दोषः कः ? ()

(क) विसन्धिः (ख) कटुपदत्वम्

(ग) नीरसत्वम् (घ) अनौचित्यम्

(IV) परस्परं योग्यं योजयत।

१. धनञ्जयस्य पिता १०२० - ११०० ()

२. अवलोकः तृतीयप्रकाशे वर्णितानि ()

३. महिमभट्टस्य गुरुः दशरूपकव्याख्यानम् ()

४. व्यक्तिविवेके श्यामलः ()

५. महिमभट्टस्य कालः त्रयः विमर्शाः सन्ति ()

६. दशरूपकाणां लक्षणानि विष्णुः ()

(V) एतैः पदैः स्वीयवाक्यानि रचयत।

१. कारणम् -

२. मनः -

३. विमर्शः -

४. प्रमाणम् -

५. कोशः -

साहित्यशास्त्रप्रवेशिनी

द्वितीयभागः

(VI) लघुनिबन्धं रचयत।

१. धनञ्जयस्य परिचयम् उपस्थापयत ।
२. दशरूपकस्य स्वरूपं परिशीलयत ।
३. महिमभट्टस्य परिचयं कुरुत ।
४. व्यक्तिविवेकस्य महत्त्वं प्रतिपादयत ।

(VII) विस्तरेण निबन्धं रचयत।

१. दशरूपकस्य समग्रं वृत्तान्तम् उपस्थापयत ।
२. व्यक्तिविवेकस्य समग्रं परिचयं कुरुत ।

पञ्चविंशः पाठः

भोजराजः मुकुलभट्टश्च

प्रयोजनानि -

- ⇒ महाराजस्य भोजस्य महोज्ज्वलं परिचयम् अत्र प्राप्नुमः ।
- ⇒ शृङ्गारप्रकाशः, सरस्वतीकण्ठाभरणमिति ग्रन्थद्वयस्य लघुसमाचारं विन्दामः ।
- ⇒ शब्दव्यापारतत्त्वज्ञस्य आचार्यस्य मुकुलभट्टस्य अत्र परिचयः वर्तते ।
- ⇒ अभिधावृत्तिमातृकाग्रन्थस्य संक्षिप्तं परिचयं प्राप्नुमः ।

पाठारम्भः -

भोजराजः

भोजमहाराजः संस्कृतसाहित्यस्य महान् उद्धारकः इति सर्वे जानन्ति। अस्य काले बहूनाम् अपि पण्डितानां सहकारेण बहवः ग्रन्थाः प्रकाशिताः आसन्। अस्य दानशीलताविषये अपि अतीव प्रख्यातिः वर्तते।

एतस्य राजधानी धारानगरी इति सर्वविदितमेव। अस्य पिता सिन्धुलः। पञ्चपञ्चाशद् वर्षात्मकं (५५) सुविशालं कालं यावत् अयं राज्यपरिपालनं कृतवान्। अस्य राज्यकालः एकादशशताब्दी इति निश्चितः।

महाराजेन भोजेन चतुरशीतिः (८४) ग्रन्थाः विरचिताः इति इतिहासे प्रमाणानि सन्ति। साहित्यस्य विविधानि क्षेत्राणि एतैः ग्रन्थैः समृद्धानि जातानि। एतेषु ग्रन्थेषु काव्यग्रन्थाः, टीकाग्रन्थाः, नीतिग्रन्थाः, ज्योतिश्शास्त्रग्रन्थाः एवं नैकप्रकाराः ग्रन्थाः सन्ति। एतेषु शृङ्गारप्रकाशः, सरस्वतीकण्ठाभरणम् इत्येतौ द्वौ सम्पूर्णकाव्यशास्त्रे एव विद्यमानेषु ग्रन्थेषु आकारेण सुविशालौ विषयप्रतिपादनशैल्या अतीव विशिष्टौ सन्तौ साहित्यजगति काञ्चित् नूतनदिशां प्रदर्शयतः।

साहित्यशास्त्रप्रवेशिनी

द्वितीयभागः

शृङ्गारप्रकाशः काव्यशास्त्रे अत्यन्तं विशालकायग्रन्थः। अस्मिन् ग्रन्थे षट्त्रिंशत् (३६) प्रकाशाः (अध्यायाः) सन्ति। हस्तलेखे अयं ग्रन्थः सम्पूर्णतया लभ्यते। परन्तु सम्पूर्णग्रन्थः न मुद्रितः, न वा प्रकाशितः। अस्मिन् ग्रन्थे केवलं २२, २३, २४ इति संख्याकाः त्रयः प्रकाशाः एव मुद्रिताः प्रकाशिताः सन्ति। नवरसेषु केवलं शृङ्गाररसः एकः एव रसरजः प्रधानः भवति इति प्रतिपादनार्थम् एव अयं ग्रन्थः रचितः।

सरस्वतीकण्ठाभरणम् अपि अतीव विशालकायः ग्रन्थः। अस्मिन् ग्रन्थे काव्यशास्त्रस्य प्रतिपाद्यविषयेषु पूर्वाचार्याणां सर्वेषाम् अपि मतानि एकत्रीकृत्य समन्वयः दर्शितः। अस्मिन् ग्रन्थे पञ्च (५) परिच्छेदाः सन्ति। तेषु गुणाः, दोषाः, शब्दालङ्काराः, अर्थालङ्काराः, रसाः, भावाः, पञ्चसन्ध्यः, चतस्रः वृत्तयः इत्यादीनां बहूनां विषयाणां विशालः विचारः वर्तते।

मुकुलभट्टः

मुकुलभट्टस्य पिता **भट्टकल्लटः** काश्मीरराजस्य अवन्तिवर्मणः राज्यसमये (८५५-८८३) आसीदिति कल्हणस्य राजतरङ्गिण्याम् उक्तमस्ति। यथा -

अनुग्रहाय लोकानां भट्टाः श्रीकल्लटादयः।

अवन्तिवर्मणः काले सिद्धा भुवमवातरन्॥

अयं काश्मीरवासी पण्डितः नवमशतमानस्य उत्तरार्धे, दशमशतमानस्य पूर्वार्धे च जीवितः आसीत्। अयं प्रतीहारेन्दुराजस्य साहित्यविद्यागुरुरूपेण सुविख्यातः।

मुकुलभट्टः मीमांसा-व्याकरण-न्याय-साहित्यशास्त्रेषु अतीव व्युत्पन्नः विद्वान् आसीत्। तस्य शब्दव्यापारविषये सुप्रसिद्धः एकः एव ग्रन्थः 'अभिधावृत्तिमातृका' इति वर्तते।

अयं ग्रन्थः केवलं पञ्चदशकारिकाभिः (१५) युक्तः लघुकायो वर्तते। अस्मिन् अभिधाव्यापारविषये लक्षणाव्यापारविषये च सुविशदः विचारः कृतो वर्तते।

भोजराजः मुकुलभट्टश्च

अवधेयांशाः - १

भोजराजः -

- एकादशशताब्दीयः भोजराजः धारानरेशः सन् पञ्चपञ्चाशत् वर्षाणि यावत् सुदीर्घं राज्यपालनं कृतवान्।
- अस्य पिता सिन्धुलः। भोजः चतुरशीतिं (८४) ग्रन्थान् रचितवान्।
- काव्यशास्त्रे शृङ्गारप्रकाशः, सरस्वतीकण्ठाभरणम् इति नाम्ना ग्रन्थद्वयं रचितवान्।
- शृङ्गारप्रकाशे षट्त्रिंशत् (३६) प्रकाशाः (३६ अध्यायाः) सन्ति। सरस्वतीकण्ठाभरणे पञ्च परिच्छेदाः सन्ति।

मुकुलभट्टः -

- मुकुलभट्टस्य पिता भट्टकल्लटः काश्मीरराजस्य अवन्तिवर्मणः आश्रितः आसीत्।
- मुकुलभट्टः नवमदशमशतमानयोः मध्यवर्ती आसीत्।
- अयं प्रतीहारेन्दुराजस्य साहित्यविद्यागुरुः।
- अयम् अभिधावृत्तिमातृका इति नाम्ना शब्दव्यापारविषये एकं ग्रन्थं रचितवान्।
- अस्मिन् ग्रन्थे पञ्चदश कारिकाः सन्ति।

अभ्यासाः

(I) एकेन वाक्येन उत्तरं लिखत।

१. साहित्यसमाजे भोजराजस्य कीदृशी प्रतिष्ठा वर्तते ?
२. भोजराजः कति वर्षाणि यावत् राज्यपालनं कृतवान् ?
३. काव्यशास्त्रे भोजेन रचितौ ग्रन्थौ कौ ?
४. मुकुलभट्टः केषु शास्त्रेषु विद्वान् आसीत् ?
५. मुकुलभट्टेन रचितः ग्रन्थः कः ?

साहित्यशास्त्रप्रवेशिनी

द्वितीयभागः

(II) रिक्तस्थानानि पूरयत।

१. भोजराजस्य राज्यकालः _____ ।
२. भोजराजेन _____ ग्रन्थाः रचिताः इति इतिहासे प्रमाणानि सन्ति ।
३. शृङ्गारप्रकाशे _____ प्रकाशाः सन्ति ।
४. मुकुलभट्टः _____ साहित्यविद्यागुरुः ।
५. अभिधावृत्तिमातृकायां _____ कारिकाः सन्ति ।

(III) समीचीनमुत्तरं चिनुत।

१. भोजराजस्य पिता कः ? ()
 (क) सिन्धुलः (ख) इन्दुलः
 (ग) मृदुलः (घ) कुशलः
२. शृङ्गाररसविचारेण प्रधानः भोजरचितः ग्रन्थः कः ? ()
 (क) शृङ्गाराकरः (ख) शृङ्गारार्णवः
 (ग) शृङ्गारप्रकाशः (घ) शृङ्गारभास्करः
३. सरस्वतीकण्ठाभरणे कति परिच्छेदाः सन्ति ? ()
 (क) त्रयः (ख) चत्वारः
 (ग) पञ्च (घ) षट्
४. मुकुलभट्टस्य पिता कः ? ()
 (क) भट्टेन्दुराजः (ख) भट्टकल्लटः
 (ग) भट्टजैयटः (घ) भट्टरुद्रटः
५. अभिधावृत्तिमातृकायां कः विषयः वर्तते ? ()
 (क) अभिधालक्षणाविचारः (ख) अभिधातात्पर्यविचारः
 (ग) व्यञ्जनाविचारः (घ) रसगुणविचारः

भोजराजः मुकुलभट्टश्च

(IV) परस्परं योग्यं योजयत।

१. भोजस्य राज्यकालः	भोजस्य राजधानी	()
२. शृङ्गारप्रकाशः	एकादशशताब्दी	()
३. धारानगरी	पञ्चपरिच्छेदाः सन्ति	()
४. सरस्वतीकण्ठाभरणे	अभिधावृत्तिमातृकायां सन्ति	()
५. पञ्चदश कारिकाः	शृङ्गाररसप्रधानः ग्रन्थः	()

(V) एतैः पदैः स्वीयवाक्यानि रचयत।

१. कण्ठः -
२. वृत्तिः -
३. अनुग्रहः -
४. भूमिः -

(VI) लघुनिबन्धं रचयत।

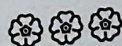
१. भोजराजस्य परिचयं कुरुत ।
२. भोजप्रणीतस्य ग्रन्थद्वयस्य महत्त्वं व्याख्यात ।

(VII) विस्तरेण निबन्धं रचयत।

१. साहित्यजगति भोजस्य यशोवैभवं वर्णयत ।
२. मुकुलभट्टस्य काव्यशास्त्रे स्थानं विचारयत ।

परियोजना

१. ध्वनिविरोधिनाम् आचार्याणां मतानि सङ्कलयत ।

पञ्चमखण्डः
काव्यशास्त्रस्य आचार्याः
(इ) प्रकीर्णवर्गः

राजशेखरः
रूपगोस्वामी

षड्विंशः पाठः

राजशेखरः

प्रयोजनानि -

- ⇒ अस्मिन् पाठे आचार्यस्य राजशेखरस्य वैयक्तिकः सारस्वतश्च परिचयः वर्तते।
- ⇒ काव्यमीमांसाग्रन्थस्य स्वरूपमपि जानीमः।

पाठारम्भः -

आचार्यः राजशेखरः पूर्वं कविरूपेण प्रसिद्धः आसीत्। परन्तु यदा काव्यमीमांसा-नामकं एतं ग्रन्थं रचितवान्, ततः परम् आलङ्कारिकरूपेण तस्य कीर्तिः प्रथिता जाता।

वस्तुतः राजशेखरः विदर्भवासी, परन्तु तस्य जीवनकालः अधिकतया कान्यकुब्जनगरे यापितः आसीत्। अस्य जन्मसमयः ८८०-९२० इत्येतेषां वर्षाणाम् अभ्यन्तरे भवेदिति ऐतिहासिकाः प्रमाणयन्ति।

राजशेखरस्य पत्नी अपि काव्यलेखने अत्यन्तं प्रतिभाशालिनी, विदुषी आसीत्। तस्याः नाम अवन्तिसुन्दरी इति। काव्यमीमांसायाः केषुचित् प्रकरणेषु अस्याः काव्यशास्त्रपरकाणि मतानि अयं प्रस्तुतवान्। अनेन तस्याः पाण्डित्यं कियत् गम्भीरं स्यात् इति अनुमानं कर्तुं शक्नुमः।

राजशेखरस्य षड् ग्रन्थाः प्रसिद्धाः सन्ति। तेषु एकः अधुना न लभ्यते। अवशिष्टाः पञ्चग्रन्थाः एते सन्ति।

रूपकाणि -	१. बालरामायणम्, २. बालभारतम्, ३. विद्वत्साल-भञ्जिका, ४. कर्पूरमञ्जरी (सदृकम्) च ।
काव्यमीमांसा -	अयं ग्रन्थस्तु काव्यशास्त्रपरकः विख्यातो असम्पूर्णः वर्तते।

अस्मिन् ग्रन्थे अष्टादश अधिकरणानि आसन् इति राजशेखरः स्वयमेव उक्तवान्। परन्तु अधुना एतेषु अधिकरणेषु केवलम् एकमेव अधिकरणं लभ्यते। अस्य च नाम 'कविरहस्यम्' इति। अस्मिन् अधिकरणे कवित्वसिद्धिनिमित्तम् उपकारकाः बहवः उपायाः चर्चिताः सन्ति। अत्र अष्टादश अध्यायाः सन्ति। सर्वेषाम् अध्यायानां विषयप्रतिपादनदृष्ट्या नामानि प्रस्तुतानि सन्ति।

काव्यमीमांसा अष्टादश(१८) अधिकरणैः युक्तः कश्चन विशालकायः काव्यशास्त्रस्य नितराम् आधारभूतः ग्रन्थः। परन्तु अस्य केवलं एकमेव अधिकरणम् अधुना उपलभ्यते। षोडशशतमानस्य आचार्यः केशवमिश्रः स्वकीये अलङ्कारशेखरनामके ग्रन्थे राजशेखरस्य उपमालङ्कारपरकं पद्यद्वयं प्रस्तुतवान्। तत् पद्यद्वयं सम्प्रति उपलभ्यमाने काव्यमीमांसाग्रन्थे न वर्तते। असम्पूर्णतया अस्य ग्रन्थस्य उपलब्धिः काव्यप्रपञ्चस्य महतीं क्षतिं सूचयति।

अवधेयांशाः - १

- विदर्भनिवासी सन्नपि राजशेखरः अधिकतया कान्यकुब्जनगरे एव स्थितवान्।
- ८८० - ९२० वर्षाणां मध्यकाले अयम् आसीत्।
- अस्य पत्नी अवन्तिसुन्दरी।
- अयं षड् ग्रन्थान् रचितवान्। किन्तु पञ्च ग्रन्थाः एव लभ्यन्ते।
- काव्यशास्त्रे अयं काव्यमीमांसा इति नाम्ना एकं ग्रन्थं रचितवान्।
- अस्मिन् ग्रन्थे एकम् अधिकरणम्, तत्रापि अष्टादश अध्यायाः सन्ति। साम्प्रतम् एतावन्मात्रमेव उपलभ्यते।

राजशेखरः

अभ्यासाः

(I) एकेन वाक्येन उत्तरं लिखत।

१. आचार्यः राजशेखरः केन ग्रन्थेन आलङ्कारिकः जातः ?
२. राजशेखरस्य उपलब्धाः पञ्च ग्रन्थाः के ?
३. काव्यमीमांसायां पूर्वं कति अधिकरणानि आसन् ?

(II) रिक्तस्थानानि पूरयत।

१. वस्तुतः राजशेखरः _____ निवासी ।
२. काव्यमीमांसायां कतिषुचित् प्रकरणेषु _____
काव्यशास्त्रीयमतानि राजशेखरः प्रस्तुतवान् ।

(III) समीचीनमुत्तरं चिनुत।

१. राजशेखरस्य जीवनकालः अधिकतया कुत्र यापितः ? ()
 (क) कान्यकुब्जनगरे (ख) सिंहलनगरे
 (ग) पाटलीपुत्रनगरे (घ) कर्णावतीनगरे
२. राजशेखरस्य पत्नी का ? ()
 (क) विमलसुन्दरी (ख) धवलसुन्दरी
 (ग) अवन्तिसुन्दरी (घ) स्वप्नसुन्दरी
३. राजशेखरस्य अलङ्कारशास्त्रग्रन्थः कः ? ()
 (क) रसमीमांसा (ख) कविमीमांसा
 (ग) काव्यमीमांसा (घ) ध्वनिमीमांसा

साहित्यशास्त्रप्रवेशिनी

द्वितीयभागः

(IV) परस्परं योग्यं योजयत।

१. राजशेखरस्य कालः	राजशेखरस्य पत्नी	()
२. अवन्तिसुन्दरी	काव्यमीमांसायाम् अधिकरणनाम	()
३. कविरहस्यम्	८८० - ९२०	()

(V) एतैः पदैः स्वीयावाक्यानि रचयत।

१. रामायणम् -
२. भारतम् -
३. कविः -

(VI) लघुनिबन्धं रचयत।

१. राजशेखरस्य परिचयं कुरुत ।
२. काव्यमीमांसायाः स्वरूपं प्रकटयत ।

(VII) विस्तरेण निबन्धं रचयत।

१. काव्यशास्त्रे काव्यमीमांसायाः वैशिष्ट्यं विशदयत ।

सप्तविंशः पाठः

रूपगोस्वामी

प्रयोजनानि -

- ⇒ रूपगोस्वामिनः लघुपरिचयम् अस्मात् पाठात् प्राप्नुमः।
- ⇒ नाटकचन्द्रिका भक्तिरसामृतसिन्धुः उज्ज्वलनीलमणिः इत्येतस्य ग्रन्थत्रयस्यापि संक्षिप्तं परिचयं प्राप्नुमः।

पाठारम्भः -

पञ्चदशषोडशशतमानयोः मध्यकाले वङ्गप्रदेशे चैतन्यप्रभोः कृष्णभक्तिसमुद्यमः महता प्रभावेण समाजे व्याप्नुवन् आसीत्। तेन समुद्यमेन भक्तिरसभावुकः रूपगोस्वामी आकृष्टः जातः। अस्य पूर्वजाः कर्णाटदेशात् वङ्गप्रदेशम् आगत्य तत्रैव स्थिरनिवासिनः जाताः। तस्माद् अयं वङ्गप्रदेशवासी।

अयम् आचार्यः चैतन्यप्रभोः साक्षात् शिष्यः। अयं भक्तिभावनया तन्मयतां सम्प्राप्य भगवत्कथापरकाणि भगवत्स्तोत्रपरकाणि च काव्यानि बहूनि रचितवान्।

केचन बृहद्ग्रन्थाः ✍

खण्डकाव्यद्वयम्	१. हंसदूतम्, २. उद्धवसन्देशः
रूपकाणि	१. दानकेलिकौमुदी, २. ललितमाधवम्, ३. विदग्धमाधवम्।
काव्यशास्त्रग्रन्थाः	१. नाटकचन्द्रिका, २. भक्तिरसामृतसिन्धुः ३. उज्ज्वलनीलमणिः

काव्यशास्त्रग्रन्थानां संक्षिप्तः परिचयः यथा -

नाटकचन्द्रिका - अस्मिन् ग्रन्थे नाट्यशास्त्रस्य विषयाणां विचारः कृतः वर्तते।

भक्तिरसामृतसिन्धुः - अस्मिन् ग्रन्थे चत्वारः विभागाः सन्ति। ते यथा -

१.पूर्वविभागः, २.दक्षिणविभागः, ३.पश्चिमविभागः, ४.उत्तरविभागः ।

एतेषु चतुर्षु विभागेषु लहरीनाम्ना अवान्तरविभागः दृश्यते। सम्पूर्णग्रन्थे त्रयोविंशतिः (२३) लहर्यः सन्ति। सर्वेषामपि रसानां भावानां च भक्तिरसपरतया अत्र विचारः समुपस्थापितः।

उज्ज्वलनीलमणिः - अस्मिन् ग्रन्थे पञ्चदश (१५) अध्यायाः सन्ति। अत्र काव्यशास्त्रीयदृष्ट्या भक्तेः रसत्वविचारः महता वैभवेन उपन्यस्तः।

अवधेयांशाः - ¶

- पञ्चदश-षोडशशतमानयोः वङ्गप्रदेशस्य चैतन्यप्रभोः भक्तिसमुद्यमेन रूपगोस्वामी प्रभावितः।
- अयं वङ्गनिवासी, चैतन्यप्रभोः शिष्यः।
- अयं बहून् ग्रन्थान् स्तोत्राणि च रचितवान्। काव्यशास्त्रे नाटकचन्द्रिका, भक्ति-रसामृतसिन्धुः, उज्ज्वलनीलमणिः इति ग्रन्थत्रयं रचितवान्।
- नाटकचन्द्रिका नाट्यशास्त्रीयग्रन्थः वर्तते।
- भक्तिरसामृतसिन्धौ चत्वारः विभागाः, तत्रापि त्रयोविंशतिः लहर्यः सन्ति।
- उज्ज्वलनीलमणौ पञ्चदश अध्यायाः सन्ति।
- अयं भक्तिरसस्य समर्थकः।

रूपगोस्वामी

अभ्यासाः

(I) एकेन वाक्येन उत्तरं लिखत।

१. पञ्चदशषोडशशतमानयोः मध्यकाले वङ्गप्रदेशे कः उद्यमः समाजे व्याप्तः आसीत्?
२. रूपगोस्वामिनः पूर्वजाः कुतः कुत्र आगतवन्तः आसन् ?
३. रूपगोस्वामिनः त्रीणि रूपकाणि कानि ?

(II) रिक्तस्थानानि पूरयत।

१. रूपगोस्वामी _____ साक्षात् शिष्यः ।
२. _____ ग्रन्थः नाट्यशास्त्रविषयसम्बद्धः ।
३. उज्ज्वलनीलमणौ _____ अध्यायाः सन्ति ।

(III) समीचीनमुत्तरं चिनुत।

१. रूपगोस्वामिनः निवासस्थानं किम् ? ()
 (क) कलिङ्गः (ख) वङ्गः
 (ग) त्रिलिङ्गः (घ) मगधः
२. रूपगोस्वामिरचिते खण्डकाव्यद्वये एतदेकम् । ()
 (क) मेघदूतम् (ख) हंसदूतम्
 (ग) मीनदूतम् (घ) शुकदूतम्
३. रूपगोस्वामिना कति काव्यशास्त्रग्रन्थाः रचिताः ? ()
 (क) त्रयः (ख) चत्वारः
 (ग) पञ्च (घ) षट्

साहित्यशास्त्रप्रवेशिनी

द्वितीयभागः

(IV) परस्परं योग्यं योजयत।

१. वङ्गप्रदेशः	रूपगोस्वामिनः गुरुः	()
२. उद्धवसन्देशः	२३ लहर्यः सन्तिः	()
३. विदग्धमाधवम्	रूपगोस्वामिनः निवासस्थानम्	()
४. भक्तिरसामृतसिन्धौ	खण्डकाव्यम्	()
५. चैतन्यप्रभुः	रूपकम्	()

(V) एतैः पदैः स्वीयवाक्यानि रचयत।

१. सन्देशः -
२. हंसः -
३. मणिः -

(VI) लघुनिबन्धं रचयत।

१. रूपगोस्वामिनः परिचयं दत्त ।
२. रूपगोस्वामिरचितस्य काव्यशास्त्रग्रन्थत्रयस्य परिचयम् उपस्थापयत ।

(VII) विस्तरेण निबन्धं रचयत।

१. साहित्यसंसारे रूपगोस्वामिनः तदीयग्रन्थानां च महत्त्वम् आविष्कुरुत ।

परियोजना

१. रूपगोस्वामिनः ग्रन्थेभ्यः सुभाषितश्लोकान् सङ्कलयत ।

षष्ठखण्डः
काव्यप्रमेयविषयाः
(अ) शब्दव्यापाराः वाक्यव्यापरश्च

अभिधाव्यापारः

तात्पर्यव्यापारः

लक्षणाव्यापारः

व्यञ्जनाव्यापारः

उपोद्धातः

अस्माकं दैनन्दिनजीवनस्य सर्वेषु व्यवहारेषु अनेकान् शब्दान् शृणुमः एव । वस्तुतः अस्माकं जीवनस्य सर्वव्यवहाराणां निर्वहणम् अर्थबोधकान् शब्दान् विना कथमपि न सम्भवति । यदा शब्दान् वयं शृणुमः तदा अस्माकं बुद्धौ कस्यचिद् अर्थस्य ज्ञानं अवश्यं जायते । शब्दानां श्रवणसमनन्तरम् अर्थानां ज्ञानजननार्थं किमपि कारणं निश्चयेन स्यादेव । तदेव कारणं शब्दशास्त्रज्ञाः व्यापारः इति कथयन्ति । एवं शब्दानां तत्तदर्थज्ञानजननाय त्रयः शब्दव्यापाराः आचार्यैः निर्दिष्टाः सन्ति । एतैः त्रिभिः शब्दव्यापारैः सह शब्दसमुदायरूपस्य वाक्यस्य अर्थज्ञानाय अपि कारणभूतः तात्पर्यव्यापारः कश्चन वर्तते । एतेषां त्रयाणां शब्दव्यापाराणां वाक्यव्यापारस्य च शास्त्रेषु वृत्तिपदेन शक्तिपदेन च पर्यायितया व्यवहारः दृश्यते । यथा शब्दव्यापाराः, शब्दवृत्तयः, शब्दशक्तयः इति । इतः अग्रे चतुर्षु पाठेषु एतेषां चतुर्णां व्यापाराणां विषये सुतरां सरलेण संक्षेपेण च किञ्चित् ज्ञानं प्राप्नुमः ।

काव्यप्रमेयविषयाः इत्यस्मिन् पञ्चमखण्डे (अ) शब्दव्यापाराः वाक्यव्यापारः च (आ) गुणदोषालङ्काराः इति द्वौ विभागौ सन्निविष्टौ । तत्र प्रथमविभागे त्रयाणां शब्दव्यापाराणाम् एकस्य वाक्यव्यापारस्य च मिलित्वा चत्वारः पाठाः सन्ति । एवं द्वितीयविभागे अपि काव्यस्य गुणाः दोषाः च इति पाठद्वयम्, काव्यस्य शब्दालङ्काराः अर्थालङ्काराः च इति पाठद्वयम्, आहत्य चत्वारः पाठाः विद्यन्ते ।

अष्टाविंशः पाठः

अभिधाव्यापारः

प्रयोजनानि -

- ⇒ अस्मिन् पाठे शब्दानाम् अत्यन्तं मुख्यस्य प्रथमस्य अभिधाव्यापारस्य स्वरूपं किञ्चित् जानीमः ।
- ⇒ शब्दश्रवणसमनन्तरम् अर्थज्ञानजननाय अभिधाव्यापारः कथं सहकरोति इति जानीमः ।
- ⇒ अभिधा किमर्थं मुख्यः प्रथमः व्यापारः भवितुमर्हति इत्यपि सम्यक् चिन्तयामः ।

पाठारम्भः -

अस्माकं जीवनस्य दैनिकव्यवहारेषु शब्दश्रवणसमनन्तरं येषामर्थानां ज्ञानं सुखेन अनायासेन च जायते, तेषाम् अर्थानां ज्ञानजनकः व्यापारः अभिधा इति शास्त्रेषु निश्चितः।

अस्मिन् अभिधाव्यापारे यः शब्दः अर्थं बोधयति सः वाचकः इति उच्यते ।

वाचकशब्दश्रवणानन्तरं यस्य अर्थस्य ज्ञानं प्राप्नुमः सः वाच्यार्थः इति उच्यते।

वाच्यार्थस्य सङ्केतितार्थः मुख्यार्थः इत्यपि पर्यायरूपेण पदद्वयं श्रूयते ।

अधुना वाचकशब्दस्य स्वरूपं जानीमः ।

साक्षात्सङ्केतितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचकः ।

सङ्केते विद्यमानः अर्थः सङ्केतितार्थः । आदौ सङ्केतः नाम कः इति प्रश्नस्य समाधानं यथा -

अस्मात् शब्दाद् अयमर्थः बोद्धव्यः इति ईश्वरेच्छारूपः सङ्केतः ।

साहित्यशास्त्रप्रवेशिनी

द्वितीयभागः

एकस्य शब्दस्य श्रवणेन तेनैव शब्देन साक्षात् अर्थस्य ज्ञानं भवेत् इति ईश्वरस्य नियमः एव सङ्केतः । उदाहरणार्थम् -

घटशब्दस्य श्रवणे अनेन एव शब्देन कलशः इत्याकारकस्य अर्थस्य ज्ञानं सहजतया एव जायते । अयमेव ईश्वरनियमः सङ्केतः इति ज्ञातव्यः । घटशब्दश्रवणेन कलशरूपम् अर्थं विहाय अन्यस्य अर्थस्य ज्ञानं कदापि न जायते । तस्मात् घटशब्देन सह कलशरूपस्य अर्थस्य सङ्केतात्मकः कश्चन नित्यः सम्बन्धः वर्तते ।

एतादृशसङ्केते वर्तमानः कलशरूपः अर्थः एव सङ्केतितार्थः । एतं सङ्केतितार्थं साक्षात् घटशब्दः एव बोधयति इति कारणात् अयं तस्य अर्थस्य वाचकः ।

एवं सर्वेषामपि शब्दानां श्रवणसमनन्तरं ये अर्थाः बुद्धौ सहजतया स्फुरन्ति, ते एव अर्थाः वाच्यार्थाः इति, तेषां वाच्यार्थानां बोधकाः शब्दाः वाचकाः इति सर्वत्र ज्ञातव्यम् । अन्यानि उदाहरणानि यथा-

वाचकशब्दः		वाच्यार्थः
१. वासुदेवः	-	श्रीकृष्णः
२. ग्रन्थः	-	पुस्तकम्
३. माता	-	जननी
४. धनम्	-	वसु
५. गृहम्	-	निवासस्थानम्

अत्र प्रस्तुतैः वासुदेवादिशब्दैः सह श्रीकृष्णादीनाम् अर्थानां पूर्वोक्तः एव नित्यः सङ्केतात्मकः सम्बन्धः वर्तते । तस्मात् वासुदेवादयः शब्दाः वाचकाः, श्रीकृष्णादयः अर्थाः वाच्याः इति स्पष्टमेव ।

एवं वाचकशब्दैः सह वाच्यार्थानां ज्ञानजनकः कश्चन मुख्यः शब्दव्यापारः एव अभिधा । अस्य स्वरूपं यथा -

तत्र सङ्केतितार्थस्य बोधनादग्रिमाभिधा ।

अभिधाव्यापारः

वाचकशब्दैः सह सङ्केतितार्थानां यः ज्ञानं जनयति, स एव शब्दव्यापारेषु प्रथमः मुख्यः अभिधाव्यापारः इति सारांशः ।

अवधेयांशाः - १

- अस्माकं जीवनस्य निर्वहणम् अर्थबोधकान् शब्दान् विना कथमपि न सम्भवति।
- शब्दश्रवणसमनन्तरं येषाम् अर्थानां ज्ञानं सुखेन जायते, तादृशार्थज्ञानजनकः एव अभिधाव्यापारः।
- अभिधाव्यापारे शब्दः वाचकः अर्थः वाच्यः।
- सङ्केतितार्थः मुख्यार्थः इति वाच्यार्थस्य पर्यायपदद्वयम्।
- मुख्यार्थबोधकः शब्दः एव वाचकः।
- सङ्केते विद्यमानः अर्थः सङ्केतितार्थः।
- अस्मात् पदात् अयमर्थः बोद्धव्यः इति ईश्वरेच्छारूपः सङ्केतः।
- घटशब्दस्य वाच्यार्थः कलशः।
- वाचकशब्देन वाच्यार्थबोधजनकः व्यापारः अभिधाव्यापारः।

अभ्यासाः

(I) एकेन वाक्येन उत्तरं लिखत।

१. अभिधाव्यापारः शास्त्रेषु कथं निश्चितः ?
२. वाचकशब्दस्य स्वरूपं किम् ? विवृणुत ।
३. अभिधाव्यापारस्य स्वरूपं किम् ? विवृणुत ।

साहित्यशास्त्रप्रवेशिनी

द्वितीयभागः

(II) रिक्तस्थानानि पूरयत।

१. अभिधाव्यापारे यं शब्दम् अर्थबोधकं वयं शृणुमः, सः शब्दः _____ भवति।
 २. अस्मात् शब्दात् अयमर्थः बोद्धव्यः इति _____ रूपः सङ्केतः ।
 ३. घटशब्दस्य सङ्केतितार्थः _____ ।

(III) समीचीनमुत्तरं चिनुत।

१. वाच्यार्थस्य अन्यं पर्यायवाचकं शब्दं परिचिनुत । ()
 (क) लक्ष्यार्थः (ख) वाक्यार्थः
 (ग) मुख्यार्थः (घ) व्यङ्ग्यार्थः
 २. साक्षात्सङ्केतितं योऽर्थमभिधत्ते सः । ()
 (क) वाचकः (ख) लक्षकः
 (ग) व्यञ्जकः (घ) गमकः
 ३. 'गृहम्' इति वाचकशब्दस्य वाच्यार्थः कः ? ()
 (क) नदी (ख) पर्वतः
 (ग) वृक्षः (घ) निवासस्थानम्

(IV) परस्परं योग्यं योजयत।

१. सङ्केतितार्थः बोधनादग्रिमाभिधा ()
 २. माता कलशः ()
 ३. तत्र सङ्केतितार्थस्य मुख्यार्थः ()
 ४. घटः इति ईश्वरेच्छारूपः सङ्केतः ()
 ५. अस्मात् पदादयमर्थः बोद्धव्यः जननी ()

अभिधाव्यापारः

(V) एतैः पदैः स्वीयवाक्यानि रचयत।

१. सङ्केतः -

२. घटः -

३. पुस्तकम् -

४. वसु -

५. वासुदेवः -

(VI) लघुनिबन्धं रचयत।

१. वाचकशब्दस्य स्वरूपं विशदयत ।

२. अभिधाव्यापारस्य स्वरूपं प्रकटयत ।

(VII) विस्तरेण निबन्धं रचयत।

१. अभिधाव्यापारस्य समग्रं स्वरूपं प्रपञ्चयत ।

एकोनत्रिंशः पाठः

तात्पर्यव्यापारः

प्रयोजनानि -

- ⇒ अस्मिन् पाठे वयं वाक्यस्य स्वरूपं जानीमः।
- ⇒ वाक्यार्थस्य ज्ञानं कथं जायते इत्यपि जानीमः।
- ⇒ तात्पर्यव्यापारः वाक्यार्थबोधने कथम् उपकरोति इति पश्यामः ।

पाठारम्भः -

नित्यजीवने अस्माकं कस्यचित् कार्यस्य करणे वा अन्यस्य कार्यस्य अकरणे वा प्रेरकं वाक्यमेव भवति। वाक्यस्य श्रवणेन एव अस्माकम् अभीष्टे हिते च कार्ये प्रवर्तनम्, अनभीष्टात् अहितात् च कार्यात् निवर्तनं स्यादिति स्पष्टं जानीमः। तदर्थबोधनाय क्रियापर्यवसानं वाक्यं प्रयोक्तव्यम्। वाक्यम् अनेकैः पदैः युक्तं भवति। पूर्वपाठे पदार्थानां स्वरूपं ज्ञातवन्तः वयम्। साम्प्रतम् अस्मिन् पाठे वाक्यार्थस्वरूपं जानीमः।

केवलं पदार्थज्ञानेन अस्माकं प्रवर्तनं वा निवर्तनं वा न जायते। अनेकैः पदार्थैः युक्तस्य वाक्यार्थस्य ज्ञानेन एव यत्किमपि वयं कर्तुम् अकर्तुम् वा शक्नुमः। यथा रामः इति पदश्रवणेन वयं दशरथपुत्रः इत्याकारकम् अर्थज्ञानमेव प्राप्नुमः। परन्तु सः किं करोति? कुत्र गच्छति? इत्यादिकं तस्य चेष्टितं ज्ञातुं वाक्यमेव अपेक्षितम्। यथा -

रामः ग्रामं गच्छति ।

अस्मिन् वाक्ये त्रीणि पदानि सन्ति। वाक्यार्थज्ञानं प्राप्तुं वाक्यगतानां पदार्थानां परस्परसम्बन्धः अवश्यं भवेदेव। वाक्यगतेषु पदार्थेषु तादृशः सम्बन्धः कदा भवति इति चेत् तेषु पदार्थेषु विशिष्टाः त्रयः अंशाः अवश्यं भवेयुः। तैः त्रिभिः अंशैः युक्तं पदसमुदायात्मकमेव वाक्यम् इति वाक्यस्य लक्षणं वर्तते । यथा-

तात्पर्यव्यापारः

वाक्यं स्याद्वोग्याताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः । इति।

ते त्रयः विशिष्टाः अंशाः यथा-

१. योग्यता २. आकाङ्क्षा ३. आसत्तिः।

सम्प्रति एतेषां त्रयाणां वाक्यांशानां स्वरूपं जानीमः।

पदार्थानां परस्परसम्बन्धे बाधाभावः एव योग्यता ।

वाक्यगतपदार्थानां परस्परसम्बन्धे हानिः न भवति चेदेव तस्मिन् वाक्ये योग्यता अस्ति इत्यर्थः। योग्यतारहितं वाक्यं यथा - अग्निना सिञ्चति । अत्र अग्निना सेचनकार्यं न सम्भवति इति कारणात् अस्मिन् वाक्ये योग्यता नास्ति । जलेन सिञ्चति इत्यस्मिन् वाक्ये योग्यता वर्तते। यतो हि सेचनकार्यं जलेन एव साधयितुं शक्यम् ।

वाक्ये विद्यमानानां सर्वेषां पदार्थानां परस्परम् अपेक्षा एव आकाङ्क्षा।

उदाहरणार्थं रामः ग्रामं गच्छति इत्यस्मिन् वाक्ये ग्रामपदं निष्कास्य रामः गच्छति इत्येव वदामः चेत् रामः कुत्र गच्छति? इति श्रोतुः मनसि प्रश्नः जायते । सः एव आकाङ्क्षा इति पदेन उच्यते। तदा पुनः वाक्ये ग्रामपदं योजयामः चेत् तस्य प्रश्नस्य उत्तरं लभ्यते। एवमेव ग्रामं गच्छति इति रामपदं निष्कास्य वदामः चेत् कः गच्छति? इति प्रश्नः जायते। अस्य प्रश्नस्य समाधानार्थं पुनः रामशब्दः वाक्ये योजनीयः एव। एवं पूर्णवाक्यार्थस्य ज्ञानाय वाक्ये अपेक्षितानि सर्वाणि पदानि अवश्यं भवेयुः। इयमेव आकाङ्क्षा।

वाक्यगतानां सर्वपदानाम् अविलम्बेन सहैव उच्चारणम् आसत्तिः।

आसत्तिपदस्य सन्निधिः इत्यपि पर्यायवाचकः शब्दः अस्ति। रामः इति उक्त्वा अर्धघण्टानन्तरं ग्रामम् इति, ततः अर्धघण्टानन्तरं गच्छति इति वदामः चेत् वाक्यस्य अर्थज्ञानं न जायते। रामः ग्रामं गच्छति इति त्रीणि पदानि क्रमेण सहैव वदामः चेत् वाक्यार्थज्ञानं पूर्णतया जायते। वाक्यगतपदानि एकवारमेव वदामः चेत् तस्मिन् वाक्ये आसत्तिरिति गुणः अस्तीति भावः।

साहित्यशास्त्रप्रवेशिनी

द्वितीयभागः

एवम् एतादृशगुणत्रयविशिष्टे वाक्ये विद्यमानानां पदार्थानां परस्परसमन्वयं कर्तुं तात्पर्यव्यापारः अपेक्षितः एव । तात्पर्यव्यापारस्य लक्षणं यथा -

तात्पर्याख्यां वृत्तिमाहुः पदार्थान्वयबोधने ।

तात्पर्यार्थं तदर्थञ्च वाक्यं तद्बोधकं परे ॥

अभिधाव्यापारेण वाक्यगतानां पदार्थानां ज्ञानं जायते । तेषामेव पदार्थानां परस्परसमन्वयं तात्पर्यव्यापारो बोधयति । यथा -

रामः ग्रामं गच्छति इत्यत्र रामपदम् अभिधाव्यापारेण दशरथपुत्ररूपं पदार्थं बोधयति । एवमेव ग्रामपदं कृषिपशुपालनक्षेत्ररूपं पदार्थम्, तथैव गच्छति इति पदं गमनक्रियां च बोधयति । एतेषां त्रयाणां पदानाम् अर्थाः एते सन्ति । परन्तु एते त्रयः पदार्थाः परस्परं सम्मिलिताः भवन्ति चेदेव वाक्यार्थः जायते। यथा-

रामः ग्रामं गच्छति इत्यस्मिन् वाक्ये रामः कर्ता, ग्रामपदं कर्म, गच्छति इति क्रिया । अत्र समन्वयो यथा - रामकर्तृकग्रामकर्मकगमनक्रिया इति, नाम कर्तृभूतः रामः, कर्मभूतं ग्रामम्, गमनक्रियया साधयतीति अस्य समन्वयस्य भावः। एतं समन्वयं तात्पर्यव्यापारः एव बोधयति । एतादृशसमन्वयात्मकः एव वाक्यार्थः तात्पर्यव्यापारेण बोधितः इति कारणात् अयं तात्पर्यार्थः इत्यपि व्यवहियते ।

अवधेयांशः - ॥

- वाक्यमेव अस्मान् कर्मणि प्रवर्तयितुं ततः निवर्तयितुं वा शक्नोति।
- वाक्यार्थज्ञानं प्राप्तुं वाक्यगतानां पदार्थानां परस्परसमन्वयः अपेक्षितः।
- अयं समन्वयः वाक्ये योग्यता, आकाङ्क्षा, आसत्तिः इति अंशत्रयेण साध्यते।
- पदार्थानां परस्परसमन्वये बाधाभावः एव योग्यता।
- वाक्ये विद्यमानानां सर्वेषां पदार्थानां परस्परम् अपेक्षा एव आकाङ्क्षा।
- वाक्यगतानां सर्वपदानाम् अविलम्बेन सहैव उच्चारणम् आसत्तिः।
- आसत्तिः इत्यस्य पदस्य सन्निधिः इति अपरं पर्यायपदम्।
- एतादृश-अंशत्रयविशिष्टे वाक्ये विद्यमानानां पदार्थानां परस्परसम्बन्ध-विधायकः तात्पर्यव्यापारः।

तात्पर्यव्यापारः

- तात्पर्यव्यापारेण वाक्यार्थः बोध्यते।
- वाक्यार्थः एव तात्पर्यार्थः।

अभ्यासाः

(I) एकेन वाक्येन उत्तरं लिखत।

१. अस्मिन् पाठे वयं कस्य ज्ञानं प्राप्तवन्तः ?
२. वाक्यार्थस्य ज्ञानं प्राप्तुं कः अवश्यं भवेत् ?
३. वाक्ये के अंशाः भवन्ति ?
४. आकाङ्क्षा नाम का ?
५. रामः ग्रामं गच्छतीत्यस्य वाक्यस्य समन्वयः कः ?

(II) रिक्तस्थानानि पूरयत।

१. _____ अनेकैः पदैः युक्तं भवति ।
२. पदार्थानां परस्परसम्बन्धे _____ एव योग्यता ।
३. वाक्ये विद्यमानानां सर्वेषां पदार्थानां परस्परं _____ एव आकाङ्क्षा ।
४. वाक्यगतानां सर्वपदानाम् अविलम्बेन सहैव उच्चारणम् _____ ।
५. गच्छति इति क्रियापदं _____ बोधयति ।

(III) समीचीनमुत्तरं चिनुत।

१. अस्माकं प्रवृत्तौ निवृत्तौ च प्रेरकं किं भवति ?

()

(क) पदम्	(ख) वाक्यम्
(ग) प्रकृतिः	(घ) प्रत्ययः

साहित्यशास्त्रप्रवेशिनी

द्वितीयभागः

२. योग्यतायाः उदाहरणं किम् ? ()

(क) अग्निना सिञ्चति (ख) जलेन सिञ्चति

(ग) वायुना सिञ्चति (घ) गगनेन सिञ्चति

३. ग्रामं गच्छति इत्यत्र कः गच्छति इति प्रश्नस्य समाधानं किम् ? ()

(क) जलाशयः (ख) भूमिः

(ग) अरण्यम् (घ) रामः

४. आसत्तिपदस्य पर्यायवाचकः शब्दः कः ? ()

(क) सन्नुतिः (ख) सन्नतिः

(ग) सन्निधिः (घ) सन्मतिः

५. तात्पर्यव्यापारेण बोधितः वाक्यार्थः कः भवति ? ()

(क) मुख्यार्थः (ख) नित्यार्थः

(ग) तात्पर्यार्थः (घ) गम्यार्थः

(IV) परस्परं योग्यं योजयत।

१. वाक्यं स्याद्योग्यताकाङ्क्षा आसत्तिः ()

२. योग्यतारहितं वाक्यम् कृषिपशुपालनक्षेत्रम् ()

३. तात्पर्याख्यां वृत्तिमाहुः अग्निना सिञ्चति ()

४. सन्निधिः आसत्तियुक्तः पदोच्चयः ()

५. ग्रामः पदार्थान्वयबोधने ()

(V) एतैः पदैः स्वीयवाक्यानि रचयत।

१. कृषिः -

२. पशुपालनम् -

३. योग्यता -

४. ग्रामः -

५. क्षेत्रम् -

तात्पर्यव्यापारः

(VI) लघुनिबन्धं रचयत।

१. वाक्यगुणानां स्वरूपम् उपस्थापयत ।

२. रामः ग्रामं गच्छति इत्यस्य वाक्यस्य समन्वयं दर्शयत ।

(VII) विस्तरेण निबन्धं रचयत।

१. तात्पर्यव्यापारस्य लक्षणम् अनुशीलयत ।

त्रिंशः पाठः

लक्षणाव्यापारः

प्रयोजनानि -

- ⇒ अस्मिन् पाठे लक्षणाव्यापारस्य स्वरूपं प्रस्तूयते।
- ⇒ लक्ष्यार्थस्य ज्ञानं प्राप्तुं प्रक्रियां जानीमः।

पाठारम्भः -

अस्माकं दैनिकव्यवहारेषु वयं ज्ञात्वा वा अज्ञात्वा वा किञ्चित् विचित्रवाक्यप्रयोगान् कुर्मः। यथा - कमपि जनसमूहं दृष्ट्वा तस्मिन् समूहे कमपि अपरिचितं जनं यदि वयं सम्बोधयामः चेत् तस्य वस्त्रेण वा आकारेण वा येन केनापि चिह्नेन वा सङ्केतं कृत्वा परिचयं प्राप्नुमः। यथा - हे रक्तांशुक! आगच्छ इति वा, हे स्थूलकाय! इति वा, हे शिरस्त्राण! (टोपी)..... इति वा। एतादृशवाक्यप्रयोगान् एव शास्त्रज्ञाः लाक्षणिकप्रयोगाः इति वदन्ति। लाक्षणिकवाक्यप्रयोगेषु लक्षणाव्यापारः किञ्चित् विशिष्टम् अर्थज्ञानं जनयति।

लक्षणाव्यापारे शब्दः लाक्षणिकः। अर्थः च लक्ष्यः भवति।

लक्षणाव्यापारस्य स्वरूपं यथा -

मुख्यार्थबाधे तद्योगे रुढितोऽथ प्रयोजनात् ।

अन्योऽर्थो लक्ष्यते यत्सा लक्षणाऽऽरोपिता क्रिया ॥

लक्षणाव्यापारः मूलतः द्विविधः।

१. रुढिमूलकलक्षणा २. प्रयोजनमूलकलक्षणा ।

लक्षणाव्यापारेण लक्ष्यार्थस्य ज्ञानं प्राप्तुं त्रीणि सोपानानि भवन्ति ।

लक्षणाव्यापारः

प्रथमसोपानम् - मुख्यार्थस्य बाधः।

द्वितीयसोपानम् - रूढिकारणेन वा प्रयोजनवशेन वा मुख्यार्थेन सह लक्ष्यार्थस्य प्रसिद्धः सम्बन्धः।

तृतीयसोपानम् - लक्ष्यार्थप्राप्तिः।

तत्र रूढिमूलकलक्षणाव्यापारस्य उदाहरणं यथा -

पङ्कजम्

अत्र पूर्वोक्तेन सोपानत्रयेण लक्ष्यार्थज्ञानस्य प्रक्रियां क्रमेण जानीमः।

मुख्यार्थस्य बाधः - पङ्कजशब्दस्य पङ्के जनितं शैवालम्, कृमिकीटादिकम्, एवं पद्मम्, कुमुदम् इत्यादिः बहुप्रकारकः मुख्यार्थः भवितुमर्हति। परन्तु पङ्कजशब्दश्रवणेन केवलं पद्मरूपलक्ष्यार्थमेव गृहीमः। तथा चेत् अस्य शब्दस्य शैवालादिके मुख्यार्थे अगृहीतत्वात् सहजतया बाधः जायते एव।

मुख्यार्थलक्ष्यार्थयोः सम्बन्धः - पङ्कजशब्दस्य शैवालमीनादिरूपः मुख्यार्थः वर्तते। एवं पद्मं रूढिवशात् लक्ष्यार्थः वर्तते। रूढिः नाम लोके बहुकालात् जनानां व्यवहारेषु प्रसिद्धः कश्चन शब्दप्रयोगः। यथा शैवालमीनादिकं द्रष्टुं सुन्दरं भवति, तथैव पङ्कजमपि द्रष्टुम् अतीव सुन्दरं भवति। एवं मुख्यार्थलक्ष्यार्थयोः समानसौन्दर्यम् एव साधारणः सम्बन्धः।

लक्ष्यार्थप्राप्तिः - एवं पूर्वोक्तक्रमेण पङ्कजशब्दस्य लोकप्रसिद्धिवशात् पद्मरूपं लक्ष्यार्थमेव प्राप्नुमः।

अधुना प्रयोजनमूलकलक्षणाव्यापारस्य उदाहरणं यथा -

गङ्गायां घोषः

अत्रापि सोपानत्रयस्य क्रमेण एव लक्ष्यार्थज्ञानं प्राप्नुमः।

मुख्यार्थस्य बाधः- प्रस्तुतवाक्ये गङ्गाशब्दस्य मुख्यार्थः प्रवाहरूपः वर्तते। तेन गङ्गाप्रवाहे घोषः (ग्रामः) इति अर्थः सिध्यति। परन्तु गङ्गाप्रवाहे घोषः ग्रामः स्थातुं नार्हति इति कारणात् गङ्गाशब्दस्य प्रवाहरूपः मुख्यार्थः स्वयं बाधितो भवति।

मुख्यार्थलक्ष्यार्थयोः सम्बन्धः- गङ्गाशब्दस्य मुख्यार्थे प्रवाहे शीतलत्वं पावनत्वम् इत्यादयः उत्तमाः गुणाः सन्ति । एतानेव गुणान् घोष(ग्राम)वासिनः स्वकीयघोषे (ग्रामे) ज्ञापयितुम् इच्छन्ति । अतः एव यद्यपि घोषग्रामः गङ्गातटे एव अस्ति, तथापि गङ्गागतं शीतलत्वपावनत्वादिकं प्रयोजनं प्राप्तुं गङ्गायां घोषः इति लाक्षणिकप्रयोगं ग्रामवासिनः कुर्वन्ति । यदि गङ्गातटे घोषः इति साक्षात् वदन्ति चेत् गङ्गागतं शैत्यपावनत्वादिकं तटे न भवति इति हेतोः तेषां मनोरथः न सिद्ध्यति । गङ्गाप्रवाहस्य तटं समीपे एव भवति। अतः गङ्गापदस्य प्रवाहरूपमुख्यार्थस्य तटरूपलक्ष्यार्थस्य च सामीप्यम् एव प्रसिद्धः सम्बन्धः।

लक्ष्यार्थप्राप्तिः- एवं पूर्वोक्तक्रमेण गङ्गागतं शैत्यपावनत्वादिप्रयोजनं घोषग्रामेपि भवेदिति प्रयोजनम् उद्दिश्य गङ्गायां घोषः इति लाक्षणिकप्रयोगः बहुधा प्रसिद्धः।

लक्षणाव्यापारस्य अनेके भेदप्रभेदाः सन्ति। तेषां विषये भवन्तः उत्तरोत्तरकक्ष्यासु सम्यग् अभिज्ञास्यन्ति ।

अवधेयांशाः - ¶

- लक्षणाव्यापारे शब्दः लाक्षणिकः अर्थः लक्ष्यः च भवति।
- रूढिमूलकलक्षणा, प्रयोजनमूलकलक्षणा इति लक्षणाव्यापारः द्विविधः।
- लक्षणाव्यापारे मुख्यार्थबाधः, मुख्यार्थलक्ष्यार्थसम्बन्धः, लक्ष्यार्थप्राप्तिः इति त्रीणि सोपानानि भवन्ति।
- रूढिमूलकलक्षणायाः पङ्कजम् इति उदाहरणम्।
- लोके बहुकालात् जनानां व्यवहारेषु प्रसिद्धः कश्चन शब्दप्रयोगः एव रूढिः।
- प्रयोजनमूलक-लक्षणायाः गङ्गायां घोषः इति उदाहरणम्।

लक्षणाव्यापारः

अभ्यासाः

(I) एकेन वाक्येन उत्तरं लिखत।

१. अपरिचितं जनं वयं कथं सम्बोधयामः ?
२. लक्षणाव्यापारस्य लक्षणं किम् ?
३. लक्ष्यार्थस्य ज्ञानं प्राप्तुं कति सोपानानि सन्ति ? तानि कानि ?

(II) रिक्तस्थानानि पूरयत।

१. लक्षणाव्यापारे शब्दः _____ ।
२. लाक्षणिकवाक्यप्रयोगेषु _____ व्यापारः किञ्चिद्विशिष्टम् अर्थज्ञानं जनयति।
३. रूढिमूलकलक्षणाव्यापारस्य _____ इति उदाहरणम् ।
४. गङ्गाशब्दस्य मुख्यार्थः _____ ।

(III) समीचीनमुत्तरं चिनुत।

१. लक्षणाव्यापारे अर्थः कः भवति ? ()
 (क) इष्टार्थः (ख) क्लिष्टार्थः
 (ग) व्यक्तार्थः (घ) लक्ष्यार्थः
२. लक्षणाव्यापारः मूलतः कतिविधः ? ()
 (क) द्विविधः (ख) त्रिविधः
 (ग) चतुर्विधः (घ) पञ्चविधः
३. पङ्कजशब्दस्य लक्ष्यार्थः कः ? ()
 (क) जलम् (ख) पद्मम्
 (ग) पत्रम् (घ) फलम्

साहित्यशास्त्रप्रवेशिनी

द्वितीयभागः

४. गङ्गाशब्दगतस्य मुख्यार्थस्य प्रवाहरूपस्य लक्ष्यार्थेन तटरूपेण सह कः प्रसिद्धः सम्बन्धः वर्तते ? ()

- (क) सामीप्यम् (ख) सांश्लिष्ट्यम्
(ग) साहित्यम् (घ) साकल्यम्

(IV) परस्परं योग्यं योजयत।

१. अन्योऽर्थो लक्ष्यते यत्सा रूढिमूलकः लक्षणामूलकः ()
२. लक्षणाव्यापारः मूलतः द्विविधः लक्षणारोपितक्रिया ()
३. रूढिमूलकलक्षणोदाहरणम् तटरूपः ()
४. गङ्गाशब्दस्य लक्ष्यार्थः पङ्कजम् ()

(V) एतैः पदैः स्वीयवाक्यानि रचयत।

१. पङ्कजम् -
२. रूढिः -
३. घोषः -

(VI) लघुनिबन्धं रचयत।

१. रूढिमूलकलक्षणाव्यापारस्य स्वरूपं विवृणुत ।
२. प्रयोजनमूलकलक्षणाव्यापारस्य स्वरूपं विशदयत ।

(VII) विस्तरेण निबन्धं रचयत।

१. लक्षणाव्यापारस्य समग्रं स्वरूपं परिशीलयत ।

एकत्रिंशः पाठः

व्यञ्जनाव्यापारः

प्रयोजनानि -

- ⇒ अस्मिन् पाठे काव्यप्रपञ्चे अतीव प्रसिद्धस्य आह्लादजनकस्य व्यञ्जनाव्यापारस्य स्वरूपं संक्षेपेण जानीमः।
- ⇒ व्यञ्जनाव्यापारस्य महिम्ना काव्यात् कीदृशः मनोहरः चमत्कारः जायते इत्यपि जानीमः।

पाठारम्भः -

अभिधाव्यापारेण वाच्यार्थस्य बोधनानन्तरम् , तात्पर्यव्यापारेण वाक्यार्थस्य बोधनानन्तरम् , लक्षणाव्यापारेण लक्ष्यार्थस्य बोधनानन्तरं अलौकिकानन्ददायकः व्यञ्जनाव्यापारः शब्दस्य अर्थस्य च परिधिम् अतिक्रम्य सहृदयानां संस्कारविशेषबलेन कस्यचिद् विशिष्टस्य व्यङ्ग्यार्थस्य ज्ञानं जनयति ।

के नाम सहृदयाः? * ये बहूनि काव्यानि श्रद्धया अनुशीलयन्ति, काव्यविषयान् च सम्यक् चिन्तयन्ति, तेषां मनसि कश्चन दृढः काव्यसंस्कारः जायते । तदा तेषां मनः अत्यन्तं विशुद्धं सत् काव्यगतवर्णनेषु सहजतया एव तन्मयतां प्राप्नोति । एतेषां मनः कविमनसा सह सर्वथा समभावं सत् सुखे वा दुःखे वा समानतया प्रतिस्पन्दते। ईदृशगुणविशिष्टाः एव सहृदयाः भवितुमर्हन्ति ।

व्यञ्जनाव्यापारस्य लक्षणम् -

विरतास्वभिधाबासु ययार्थो बोध्यते परः।

सा वृत्तिर्व्यञ्जना नाम शब्दस्यार्थादिकस्य च ॥

★ येषां काव्यानुशीलनाभ्यासवशात् विशदीभूते मनोमुकुरे वर्णनीयतन्मयीभवनयोग्यता, ते स्वहृदयसंवादभाजः सहृदयाः।

साहित्यशास्त्रप्रवेशिनी

द्वितीयभागः

स्वकीयं स्वकीयम् अर्थं बोधयित्वा अभिधा-तात्पर्य-लक्षणाव्यापाराणां त्रयाणां विस्मरणान्तरं परमाह्लादजनकस्य अलौकिकस्य व्यङ्ग्यार्थस्य ज्ञानं यः व्यापारः जनयति स एव व्यञ्जना इति नाम्ना काव्यजगति सुप्रशस्तः।

अस्य व्यापारस्य महत्त्वात् लौकिकव्यवहारे अपि सामान्यवाक्येषु व्यङ्ग्यार्थः दृश्यते। तत्र उदाहरणं यथा -

कश्चन यजमानः सेवकं प्रति एवं वदति -

‘गां पश्या’ अस्य वाक्यस्य गोदर्शनम् इत्येव वाक्यार्थः भवितुम् अर्हति। किन्तु सेवकं प्रति ‘गां पश्य’ इति यजमानस्य कथने कश्चन अभिप्रायः निहितः। सः यथा - गोः अपेक्षितानि तृणानि दत्त्वा तस्य अनुकूलतया सेवनं करोतु इति। अतः गोसेवनम् अस्य वाक्यस्य व्यङ्ग्यार्थः। परन्तु अयं चमत्कारं न जनयति।

लौकिकवाक्येषु चमत्कारजनकस्य व्यङ्ग्यार्थस्य उदाहरणं यथा -

कश्चन नायकः नायिकां प्रति एवं वदति -

‘तव मुखं चन्द्रः।’ अस्य वाक्यस्य चन्द्रसदृशं तव मुखम् इत्येव वाक्यार्थः भवति। परन्तु व्यङ्ग्यार्थः अत्यन्तं चमत्कारजनकः यथा - शुक्लपक्षे चन्द्रस्य वृद्धिः, कृष्णपक्षे च क्षयः इति लोकप्रसिद्धः एव। तव मुखम् अपि चन्द्रसदृशम् इति भावनया चन्द्रस्य सौन्दर्यम् इव तव मुखस्य सौन्दर्यम् अपि अल्पकालिकं पाक्षिकं च इत्येव व्यङ्ग्यार्थः सिद्ध्यति। अयं व्यङ्ग्यार्थः कञ्चिद् विशिष्टं चमत्कारं जनयति।

अयं व्यापारः काव्ये अपि कथम् आनन्दं जनयति इति दर्शयितुम् उदाहरणं यथा -

प्रातुं धनैरर्थिजनस्य वाञ्छां

दैवेन सृष्टो यदि नाम नास्मि ।

पथि प्रसन्नान्बुधरस्तडागः

कूपोऽथवा किं न जडः कृतोऽहम् ॥

कश्चन धनहीनः सन्नपि दानं कृत्वा पुण्यमुपार्जयितुं व्याकुलचित्तः महानुभावः एवं वदति।

व्यञ्जनाव्यापारः

पुष्कलेन धनेन याचकानां मनोरथान् पूरयितुं दुरदृष्टवशाद् अहं समर्थः धनिकः नास्मि। परन्तु दौर्भाग्यवान् अहम् अवरतः मार्गे शीतलविशुद्धजलयुक्तं सरोवरम् अथवा कूपो वा नास्मि इति अस्य श्लोकस्य वाच्यार्थः।

सहृदयः पाठकः एतं श्लोकं पठित्वा एवंविधं व्यङ्ग्यार्थं प्राप्नोति । यथा -

यथार्थतः धनदानेन याचकानां दीनानां च साहाय्यं यद्यपि अहं कर्तुं दुर्दैववशाद् अशक्तः। परन्तु बहुदूरं प्रयाणं कुर्वतां पथिकानां दाहार्तिशमनाय अवरतः तडागो वा कूपो वा अहं नास्मि । परेषाम् उपकाराय आत्मानं समर्पयितुं यद्यपि अहं सन्नद्धः, तथापि उपायानाम् अभावात् किंकर्तव्यताविमूढः सन् नितान्तं व्याकुलोऽस्मि ।

अत्र पूर्वोक्तस्य वाच्यार्थस्य अपेक्षया प्रस्तुतोक्तः व्यङ्ग्यार्थः सुतरां हृदयं हरति। स्वभावेन अतीव मनोहरः सन् व्यङ्ग्यार्थः सहृदयान् दानमाहात्यं प्रति भावुकान् करोति।

काव्ये व्यङ्ग्यार्थस्य महत्त्वम् इतोऽपि स्पष्टतया ज्ञातुं द्वितीयम् उदाहरणं यथा -

श्रुत्वा काकतिभूभर्तुः क्षोणीपाणिग्रहोत्सवम् ।

अङ्गुष्ठेनालिखन् भूपाः पादपीठं नताननाः ॥

अत्र प्रतापरुद्रदेवस्य राज्याभिषेकमहोत्सवस्य वार्तां श्रुत्वा तस्य शत्रुराजाः अवनतशिरस्काः भूत्वा स्वीयेन अङ्गुष्ठेन पादपीठस्य घर्षणं कृतवन्तः इति अस्य श्लोकस्य वाच्यार्थः।

मुखस्य अवनमनेन मुखं स्नानं जातम् इति भावः। अङ्गुष्ठेन पादपीठस्य घर्षणस्य कारणं चिन्ता। एवं प्रतापरुद्रस्य राज्याभिषेकवार्तायां तस्य शत्रुराजाः अस्माकं का दुर्गतिः भविष्यति? सः अत्यन्तं पराक्रमी। अतः तस्य नियन्त्रणं कर्तुं वयं न शक्नुमः इत्यादिचिन्ताबाहुल्येन तेषां मनसि महान् शोकः जातः इत्येव व्यङ्ग्यार्थः।

एवं शब्दस्य त्रिविधानां व्यापाराणां प्राधान्यं दर्शयन्तः आचार्याः वदन्ति । यथा-

वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्यो लक्षणया मतः।

व्यङ्ग्यो व्यञ्जनया ताः स्युः तिस्रः शब्दस्य शक्तयः॥

एतैः त्रिभिः सह वाक्यार्थबोधकः तात्पर्यव्यापारोऽपि संक्षेपेण परिज्ञातः ।

अवधेयांशाः - ५

- शब्दस्य अर्थस्य च अर्थं परिक्रम्य सहृदयानां संस्कारविशेषबलेन कस्यचित् चमत्कारजनकस्य व्यङ्ग्यार्थस्य बोधकः एव व्यञ्जनाव्यापारः।
- व्यञ्जनाव्यापारे शब्दः व्यञ्जकः अर्थः व्यङ्ग्यः च भवति।
- सहृदयाः एव व्यङ्ग्यार्थं ज्ञातुं शक्नुवन्ति।
- कविहृदयेन सह समानहृदयवन्तः एव सहृदयाः।
- काव्यशास्त्रे ध्वनिः इति नाम्ना अपि आचार्याः व्यञ्जनाव्यापारं व्यवहरन्ति।

अभ्यासाः**(I) एकेन वाक्येन उत्तरं लिखत।**

१. व्यञ्जनाव्यापारः कीदृशः ?
२. के नाम सहृदयाः ?
३. व्यञ्जनाव्यापारस्य लक्षणं किम् ?

(II) रिक्तस्थानानि पूरयत।

१. सा वृत्तिः _____ नाम शब्दस्यार्थादिकस्य च ।
२. पुष्कलेन धनेन _____ मनोरथान् पूरयितुं दुर्दैववशाद् अहं _____ नास्मि ।
३. कूपोऽथवा किं न _____ कृतोऽहम् ।

(III) समीचीनमुत्तरं चिनुत।

१. ते स्वहृदयसंवादभाजः के भवितुमर्हन्ति ? ()
- (क) सहृदयाः (ख) सुहृदयाः
- (ग) सहृदयाः (घ) सद्गृहदयाः

व्यञ्जनाव्यापारः

२. काव्यशास्त्रे आचार्याः व्यञ्जनाव्यापारम् अन्येन केन नाम्ना व्यवहरन्ति ? ()

(क) नादः (ख) क्वाणः

(ग) स्वरः (घ) ध्वनिः

३. व्यङ्ग्यः कया बोध्यः ? ()

(क) अभिधया (ख) लक्षणया

(ग) व्यञ्जनया (घ) तात्पर्येण

(IV) परस्परं योग्यं योजयत।

१. अलौकिकानन्ददायकः शब्दस्य शक्तयः ()

२. स्वहृदयसंवादभाजः व्यञ्जनाव्यापारः ()

३. ताः स्युः तिस्रः व्यञ्जनायाः अपरं नाम ()

४. ध्वनिः सहृदयाः ()

(V) एतैः पदैः स्वीयवाक्यानि रचयत।

१. याचकः -

२. तडागः -

३. व्याकुलः -

(VI) लघुनिबन्धं रचयत।

१. व्यञ्जनाव्यापारस्य लक्षणं परिशीलयत ।

२. 'प्रातुं धनैः' इत्यादिश्लोके व्यङ्ग्यार्थस्य महत्त्वं प्रख्यापयत ।

(VII) विस्तरेण निबन्धं रचयत।

१. काव्यजगति व्यञ्जनाव्यापारस्य महिमानं मण्डयत ।

षष्ठखण्डः
काव्यप्रमेयविषयाः
(आ) गुणदोषालङ्काराः

काव्यगुणाः
काव्यदोषाः
शब्दालङ्काराः
अर्थालङ्काराः

द्वात्रिंशः पाठः

काव्यगुणाः

प्रयोजनानि -

- ⇒ अस्मिन् पाठे काव्यस्य के के गुणाः भवितुमर्हन्तीति विचारं कुर्मः।
- ⇒ माधुर्यादीनां त्रयाणां गुणानां स्वरूपं सङ्क्षेपेण जानीमः।

पाठारम्भः -

काव्ये कति गुणाः भवितुमर्हन्ति इत्यस्मिन् विषये काव्यशास्त्रे आचार्याणां केचन विभिन्नाः अभिप्रायाः दृश्यन्ते । भरतमहर्षिः आचार्यः दण्डी च काव्ये दशगुणाः भवितुमर्हन्ति इति उक्तवन्तः। तान् दशगुणान् वयं पूर्वमेव प्रथमभागस्य रीतयः इत्यस्मिन् पाठे ज्ञातवन्तः। वामनाचार्यः दश शब्दगुणान् दश अर्थगुणान् मिलित्वा काव्ये विंशतिगुणाः भवितुमर्हन्ति इति उक्तवान्।

परन्तु काव्यप्रकाशे मम्मटाचार्यः एतेषु गुणेषु वास्तवतया काव्यस्य त्रयः एव गुणाः भवितुमर्हन्ति इति निश्चितवान् । यथा -

माधुर्योजःप्रसादाख्याः त्रयस्ते न पुनर्वशः ।

माधुर्यम्, ओजः, प्रसादः इति त्रयः काव्यस्य गुणाः।

एतेषां गुणानां क्रमेण स्वरूपविवेचनम् उदाहरणसहितं कुर्मः। यथा -

माधुर्यगुणः - यत्र मृदुवर्णानां प्रयोगः, समासरहिततया अल्पपदसमासेन वा रचना भवति चेत् तस्मिन् काव्ये माधुर्यगुणः वर्तते इत्यर्थः। अयं गुणः शृङ्गारस्य करुणस्य शान्तस्य च एतेषां त्रयाणां रसानाम् अत्यन्तम् अनुकूलः।

उदाहरणं यथा -

अपहाय सकलबान्धवचिन्ताम्
उद्वास्य गुरुकुलप्रणयम् ।
हा तनय! विनयशालिन्!
कथमिव परलोकपथिकोऽभूः ॥

अत्र बाल्यकाले एव मृतं पुत्रं दृष्ट्वा माता एवं रोदिति ।

सर्वेषां बन्धुजनानां मातुः पितुः च चिन्तां त्यक्त्वा, गुरुकुले मित्राणां स्नेहमपि अविगणय्य हे विनयसम्पन्न! पुत्र! कथं त्वम् एतावत् शीघ्रमेव परलोकं गतवान् असि इति श्लोकस्य भावः।

अस्मिन् श्लोके वर्णाः अत्यन्तं सुकुमाराः सन्ति । अल्पसमासानां रचना च दृश्यते । एवं करुणरसोऽपि परिपोषितः। अतः अयं माधुर्यगुणः।

ओजोगुणः - यत्र कठिनवर्णाः, दीर्घसमासानां च रचना भवति, सः ओजोगुणः। अयं गुणः वीरस्य बीभत्सस्य रौद्रस्य च एतेषां त्रयाणां रसानाम् अत्यन्तम् अनुकूलः।

उदाहरणं यथा -

चञ्चलजघ्नमितचण्डगदाभिघात-
सञ्चूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य ।
स्त्यानानावनद्धघनशोणितशोणपाणिः
उत्तंसयिष्यति कचांस्तव देवि! भीमः॥

अत्र भीमसेनः द्रौपदीम् उद्दिश्य एवं वदति ।

हे देवि! मम विशालभुजाभ्यां सञ्चलितायाः गदायाः घोरेण आघातेन सुयोधनस्य ऊरुयुगलं भग्नं कृत्वा, ततः घनरक्तसितेन मम हस्तेन भवत्याः केशपाशान् अहं संवाहयामि इति श्लोकस्य भावः।

अस्मिन् श्लोके वर्णाः कठिनाः, तथा दीर्घसमासानां रचना च वर्तते । भीमसेने विद्यमानः वीररसः अपि अतीव स्पष्टः । अतः अयं ओजोगुणः।

काव्यगुणाः

प्रसादगुणः - यत्र वर्णाः नातिमृदुलाः नातिकठिनाः, समासाः अपि नातिदीर्घाः नातिह्रस्वाः च मध्यमतया भवन्ति, सः प्रसादगुणः। अयं सर्वेषां रसानां भावानां च अनुकूलः कश्चन साधारणः गुणः।

उदाहरणं यथा -

नैवाकृतिः फलति नैव कुलं न शीलं
विद्यापि नैव न च यत्नकृतापि सेवा ।
भाग्यानि पूर्वतपसा खलु सञ्चितानि
काले फलन्ति पुरुषस्य यथैव वृक्षाः ॥

अस्मिन् सुभाषितश्लोके कश्चन तत्त्वज्ञानसम्पन्नः मूल्यवत्तरः उपदेशो वर्तते ।

महत्तरकार्याणां साधनाय मनुष्यस्य आकारः वा, कुलं वा, शीलं वा, विद्या वा, प्रयत्नेन कृता परिचर्या वा, कदाचित् प्रयोजनं न जनयति। परन्तु श्रद्धया पूर्वाचरितैः सत्कर्मभिः उपार्जितं पुण्यम् अवश्यम् उत्कृष्टं फलं प्रददाति। यथा समुचितसमये विकसिताः वृक्षाः फलं यच्छन्ति।

अत्र पदानि अत्यन्तं मनोहराणि नातिकठिनानि नातिमृदूनि च सन्ति। समासरहिततया अल्पसमासेन च रचना वर्तते । अत्र पुण्यकार्याणां प्रशंसा वर्तते। अतः अयं प्रसादगुणः।

अवधेयांशाः - १

- काव्ये भरतमहर्षिः दण्डी च दश गुणान् अङ्गीकुरुतः।
- वामनाचार्यः काव्ये विंशतिं गुणान् अङ्गीकरोति।
- मम्मटाचार्यः माधुर्यम्, ओजः, प्रसादः इति काव्ये गुणत्रयम् एव अङ्गीकरोति।
- यत्र मृदुवर्णानां प्रयोगः, समासरहिततया अल्पसमासेन वा रचना भवति, तस्मिन् काव्ये माधुर्यगुणः भवति।
- यत्र कठिनवर्णाः, दीर्घसमासरचना च भवति, तत्र ओजोगुणः।

- यत्र नातिमृदुलाः नातिकठिनाः वर्णाः, नातिदीर्घाः नातिह्रस्वाः च समासाः भवन्ति तत्र प्रसादगुणः।
- सर्वेषां रसानां भावानां च साधारणः गुणः भवति प्रसादगुणः।

अभ्यासाः

(I) एकेन वाक्येन उत्तरं लिखत।

१. भरतमहर्षिः दण्डी च काव्ये कति गुणान् अङ्गीकुरुतः ?
२. मम्मटः काव्ये कति गुणान् अङ्गीकरोति ?
३. ओजोगुणस्य लक्षणं किम् ?
४. माधुर्यगुणस्य लक्षणं किम् ?
५. प्रसादगुणस्य लक्षणं किम् ?

(II) रिक्तस्थानानि पूरयत।

१. वामनाचार्यः दश शब्दगुणान् दश अर्थगुणान् मिलित्वा काव्ये _____ भवितुमर्हन्ति इति उक्तवान् ।
२. 'अपहाय' इत्यादिश्लोके वर्णाः _____ सन्ति ।
३. 'चञ्चद्भुजभ्रमित' इत्यादिश्लोके _____ गुणः वर्तते ।
४. 'नैवाकृतिः' इत्यादिश्लोके पुण्यकार्याणां _____ वर्तते।

(III) समीचीनमुत्तरं चिनुत।

१. 'अपहाय' इत्यादिश्लोके कः रसः वर्तते ? ()
- (क) हास्यः (ख) करुणः
- (ग) शान्तः (घ) वीरः

काव्यगुणाः

२. वामनाचार्यमते शब्दगुणाः कति सन्ति ? ()

(क) १० (ख) १५

(ग) २० (घ) २५

३. सुयोधनस्य ऊरुयुगलभञ्जकः कः ? ()

(क) युधिष्ठिरः (ख) अर्जुनः

(ग) सहदेवः (घ) भीमसेनः

४. महत्तरकार्याणां साधने किम् उत्कृष्टं फलं प्रददाति ? ()

(क) पापम् (ख) पुण्यम्

(ग) सूक्तम् (घ) दुरुक्तम्

(IV) परस्परं योग्यं योजयत।

१. माधुर्योजः प्रसादाख्याः प्रसादः ()

२. हा! तनय! विनयशालिन् वीरबीभत्सरौद्रानुकूलः ()

३. सर्वरससाधारणो गुणः त्रयस्ते न पुनर्दश ()

४. शृङ्गारकरुणशान्तानुकूलो गुणः कथमिव परलोकपथिकोऽभूः ()

५. ओजोगुणः माधुर्यम् ()

(V) एतैः पदैः स्वीयवाक्यानि रचयत।

१. गुरुकुलम् -

२. परलोकः -

३. गदा -

४. पथिकः -

५. भाग्यानि -

साहित्यशास्त्रप्रवेशिनी

द्वितीयभागः

(VI) लघुनिबन्धं रचयत।

१. माधुर्यगुणस्य सोदाहरणं लक्षणं विवृणुत ।
२. ओजोगुणस्य उदाहरणं सलक्षणं विशदयत ।
३. प्रसादगुणस्य लक्षणमुदाहरणञ्च प्रतिपादयत ।

(VII) विस्तरेण निबन्धं रचयत।

१. काव्यसौन्दर्यप्रसङ्गे मम्मटोक्तानां त्रयाणां गुणानां महिमानं मण्डयत ।

त्रयस्त्रिंशः पाठः

काव्यदोषाः

प्रयोजनानि -

- ⇒ अस्मिन् पाठे काव्ये कतिविधाः दोषाः भवितुमर्हन्ति इति पश्यामः।
- ⇒ दोषकारणेन काव्यस्य कथम् अपकर्षः जायते इत्यपि जानीमः।

पाठारम्भः -

अस्माकम् आचारेषु विचारेषु च यथा गुणाः भवन्ति, तथा ज्ञाततया वा अज्ञाततया वा केचन दोषाः अपि भवन्ति। एवमेव कवीनां काव्येषु गुणाः भवन्त्येव । परन्तु कुत्रचित् दोषाः अपि दृश्यन्ते । अतः एव आचार्येण दण्डिना उक्तं यथा -

तदल्पमपि नोपेक्ष्यं काव्ये दुष्टं कथञ्चन।

स्याद्वपुः सुन्दरमपि श्वित्रेणैकेन दुर्भगम् ॥

काव्ये कुत्रचित् लघुदोषः अपि दृश्यते चेत् तस्य उपेक्षा न करणीया। यथा सुन्दरं शरीरम् अस्ति चेदपि तत्र लघुना श्वित्रेण यादृशं असौन्दर्यं जायते, तथैव सुन्दरे काव्ये एकेन दोषेण असौन्दर्यं जायते।

काव्यस्य अवगमने वा वर्णनसन्दर्भे वा येन केनापि कारणेन काव्यसौन्दर्यं प्रति प्रतिकूलस्थितिः यदि दृश्यते चेत् तर्हि सः दोषः इति वक्तुं शक्यते । अयं दोषः बहुप्रकारकः वर्तते चेदपि प्राधान्येन अयं पञ्चविधः इति आचार्यैः निश्चितः। यथा -

१. पदगतदोषः

२. वर्णगतदोषः

३. अर्थगतदोषः

४. प्रबन्धगतदोषः

५. रसगतदोषः

साहित्यशास्त्रप्रवेशिनी

द्वितीयभागः

एतेषु पञ्चविधदोषेषु पदगताः अपि दोषाः यद्यपि बहवः सन्ति। तथापि एकमत्र उदाहरणं यथा -

असमर्थदोषः - एकमर्थं बोधयितुं एकः शब्दः प्रयुक्तः। परन्तु तम् अर्थं बोधयितुं स शब्दः समर्थः न भवति चेत् सः असमर्थः इति कश्चन पददोषः। उदाहरणं यथा -

तीर्थान्तरेषु स्नानेन समुपार्जितसत्कृतिः।

सुरस्रोतस्विनीमेष हन्ति सम्प्रति सादरम् ॥

बहुषु तीर्थेषु स्नानं कृत्वा बहुपुण्यम् आर्जितवान् एकः जनः। स एव अधुना गङ्गानदीम् आदरपूर्वकं गच्छति इति श्लोकस्य भावः।

गमनरूपमर्थं बोधयितुं हन्ति इति क्रियापदं प्रयुक्तमस्ति। परन्तु तमर्थं बोधयितुं प्रसिद्धिराहित्येन एतद्विक्रियापदं न समर्थमेव। अतः अत्र असमर्थदोषः वर्तते।

अनुचितार्थदोषः - यस्य विषयस्य प्रस्तुतिः जायते, तस्य विषयस्य अनुचितं किमपि उक्तं चेत् सः अनुचितार्थः इति कश्चन पददोषः। उदाहरणं यथा -

तपस्विभिर्या सुचिरेण लभ्यते

प्रयत्नतः सन्निभिरिष्यते च या ।

प्रयान्ति तामाशु गतिं यशस्विनो

रणाश्वमेधे पशुतामुपागताः ॥

यत् परमपदं महातपस्विनः चिरकालं कृतैः तपश्चरणैः प्राप्तुं शक्नुवन्ति। याज्ञिकाः यज्ञयागादिकार्याणि बहूनि प्रयत्नतः कृत्वा प्राप्नुवन्ति। तादृशं परमेश्वरसन्निधानं युद्धरूपे अश्वमेधयागे पशुवद् आत्मसमर्पणं कृतवन्तः यशस्विनः धीराः झटित्येव प्राप्नुवन्ति।

अत्र पशुशब्दस्य श्रवणेन भीरुरूपः कश्चन असङ्गतः विपरीतः अर्थः श्रोतुः बुद्धौ स्फुरति। अस्मिन् वीरताप्रसङ्गे एतादृशं कथनम् अनुचितमिति हेतोः अयम् अनुचितार्थः दोषः।

एतादृशानि काव्यस्य दोषस्थानानि बहूनि बहुप्रकारकाणि च सन्ति चेदपि भवतां अग्रिमाध्ययनाय ते भवन्तु इति भाव्यते।

काव्यदोषाः

अवधेयांशाः - १

- काव्यस्य अवगमने वर्णनसन्दर्भे वा येन केनापि कारणेन काव्यसौन्दर्यं प्रति प्रतिकूलस्थितिः दृश्यते चेत् सः दोषः।
- पददोषः, वर्णदोषः, अर्थदोषः, प्रबन्धदोषः, रसदोषः इति दोषः पञ्चविधः।
- असमर्थदोषः, अनुचितार्थदोषः इत्येतत् पददोषद्वयम्।
- एकमर्थं बोधयितुं शब्दः प्रयुक्तः। परन्तु तस्यार्थबोधने शब्दः असमर्थः चेत् असमर्थः इति पददोषः।
- प्रस्तुतविषयप्रतिकूलः एव अनुचितार्थः इति पददोषः।

अभ्यासाः

(I) एकेन वाक्येन उत्तरं लिखत।

१. काव्यदोषविषये दण्डी किं कथयति ?
२. काव्ये दोषः कथं जायते ?
३. काव्यदोषाः कतिविधाः ? ते च के ?

(II) रिक्तस्थानानि पूरयत।

१. स्याद्वपुः _____ श्वित्रेणैकेन दुर्भगम् ।
२. 'तीर्थान्तरेषु' इत्यादिश्लोके _____ दोषः वर्तते ।
३. 'तपस्विभिर्या' इत्यादिश्लोके _____ दोषः वर्तते ।

(III) समीचीनमुत्तरं चिनुत।

१. काव्ये दोषाः कतिविधाः सन्ति ? ()

(क) त्रिविधाः (ख) चतुर्विधाः

(ग) पञ्चविधाः (घ) षड्विधाः

साहित्यशास्त्रप्रवेशिनी

द्वितीयभागः

२. तदल्पमपि नोपेक्ष्यम् इत्यत्र 'तत्' इति किम् ? ()

- (क) साधु (ख) मृदु
(ग) शिष्टम् (घ) दुष्टम्

३. तीर्थान्तरेषु स्नानेन समुपार्जितसत्कृतिः जनः कुत्र गन्तुमिच्छति ? ()

- (क) कृष्णानदीम् (ख) गङ्गानदीम्
(ग) गोदावरीम् (घ) तुङ्गभद्राम्

(IV) परस्परं योग्यं योजयत।

१. काव्यदोषाः	काव्ये दुष्टं कथञ्चन	()
२. तदल्पमपि नोपेक्ष्यम्	हन्ति सम्प्रति सादरम्	()
३. तपस्विभिर्या	पञ्चविधाः	()
४. सुरस्रोतस्विनीमेष	सुचिरेण लभ्यते	()

(V) एतैः पदैः स्वीयवाक्यानि रचयत।

१. श्वित्रम् -
२. तीर्थम् -
३. तपः -
४. यज्ञः -

(VI) लघुनिबन्धं रचयत।

१. काव्यदोषाणां लघुविवरणं कुरुत ।
२. असमर्थदोषस्य सोदाहरणं स्वरूपं विवेचयत ।
३. अनुचितार्थदोषं सोदाहरणं प्रदर्शयत ।

(VII) विस्तरेण निबन्धं रचयत।

१. काव्यदोषाणां विषये विस्पष्टां टिप्पणीं लिखत ।

चतुस्त्रिंशः पाठः

शब्दालङ्काराः

प्रयोजनानि -

- ⇒ अनेन पाठेन वयं काव्ये शब्दसौन्दर्यजनकानां शब्दालङ्काराणां स्वरूपं जानीमः।
- ⇒ शब्दालङ्काराणां बहुत्वे अपि अनुप्रासालङ्कारस्य भेदान् ज्ञात्वा, तत्र भेदद्वयस्य सोदाहरणं स्वरूपं जानीमः।

पाठारम्भः -

वयं प्रवेशिनीग्रन्थस्य अस्य प्रथमभागे अलङ्काराः इत्यस्मिन् पाठे शब्दार्थयोः सौन्दर्यहेतवः अलङ्काराः इति ज्ञातवन्तः। सुन्दरसुरुचिरशब्दानां प्रयोगेण जायमानः एव शब्दालङ्कारः इत्यपि ज्ञातवन्तः। शब्दालङ्काराणां भेदाः प्रभेदाश्च बहवः सन्ति। काव्यशास्त्रग्रन्थेषु एतेषां विचारः विपुलतया दृश्यते। वक्रोक्तिः, अनुप्रासः, यमकम्, श्लेषः, चित्रालङ्कारः, पुनरुक्तवदाभासः इत्यादयः केचन शब्दालङ्कारविशेषाः।

साम्प्रतं अनुप्रासालङ्कारस्य लक्षणं भेदान् च ज्ञात्वा, तेषु उभयोः उदाहरणं पश्यामः।

अनुप्रासलक्षणम् -

वर्णसाम्यमनुप्रासः।

अज्वर्णाः विसदृशाः भवन्ति चेदपि, हल्वर्णाः सदृशाः भवन्ति चेत् सः अनुप्रासः इति कश्चन शब्दालङ्कारः।

अयं वृत्त्यनुप्रासः, छेकानुप्रासः, श्रुत्यनुप्रासः, अन्त्यानुप्रासः, लाटानुप्रासः इति पञ्चविधः।

साहित्यशास्त्रप्रवेशिनी

द्वितीयभागः

प्रवेशिनीग्रन्थस्य अस्य प्रथमभागे अलङ्कारपाठे शब्दालङ्कारस्य उदाहरणतया मित्रात्रिपुत्रनेत्राय इत्यादिश्लोकः प्रदत्तः। अस्मिन् श्लोके वृत्त्यनुप्रासालङ्कारः वर्तते।

वृत्त्यनुप्रासस्य लक्षणं यथा -

अनेकस्यैकधा साम्यमसकृद्वाप्यनेकधा ।

एकस्य सकृदप्येष वृत्त्यनुप्रास उच्यते ॥

एकस्य हत्वर्णस्य वा अनेकहत्वर्णानां वा, अज्वर्णसाम्यनिरपेक्षया अनेकवारं आवर्तनं भवति चेत् सः वृत्त्यनुप्रासः।

मित्रात्रिपुत्र इत्यादिश्लोके त्र इति वर्णसमुदायस्य बहुवारम् आवर्तनेन वृत्त्यनुप्रासः नाम शब्दालङ्कारः वर्तते।

छेकानुप्रासलक्षणं यथा -

छेको व्यञ्जनसङ्घस्य सकृत्साम्यमनेकधा ।

एकस्य हत्वर्णस्य वा अनेकहत्वर्णानां वा अज्वर्णसाम्यनिरपेक्षया एकवारम् आवर्तनं भवति चेत् सः छेकानुप्रासः इति कश्चन शब्दालङ्कारः। उदाहरणं यथा -

आदाय वकुलगन्धानन्धीकुर्वन् पदे पदे भ्रमरान् ।

अयमेति मन्दमन्दं कावेरीवारिपावनः पवनः॥

वकुलपुष्पसुगन्धान् स्वीकृत्य, भ्रमरान् तेनैव गन्धेन मोहयन्, कावेरीजलैः पवित्रः अयं वायुः अतीव मन्दं सर्वत्र प्रवाति इति श्लोकस्य भावः।

अत्र गन्धान् - अन्धी इत्यत्र नकारसहितधकारस्य, कावेरी - वारि इत्यत्र वेरी - वारि इत्यनयोः, पावनः - पवनः इत्यत्र पकारगतस्य अकारस्य भेदेन सम्पूर्णपदस्य एव च एकवारम् आवर्तनं जातमिति कारणाद् इदं छेकानुप्रासस्य उदाहरणम्।

शब्दालङ्कारवाक्ये यदि शब्दाः परिवर्तिताः भवन्ति तर्हि शब्दालङ्कारः न भवति। यथा- 'कावेरी वारि' इत्यत्र वारिपदस्थाने जलपदं परिवर्तितं चेत् शब्दालङ्कारो नास्ति।

अनुप्रासालङ्कारस्य अन्यभेदानाम् उदाहरणैः सह अन्येषां शब्दालङ्काराणां सलक्षणमुदाहरणानि भवन्तः अग्रे जानन्तु ।

शब्दालङ्कारः

अवधेयांशाः - १

- सुन्दरसुरुचिरशब्दानां प्रयोगेण जायमानः शब्दालङ्कारः।
- वक्रोक्तिः, अनुप्रासः, श्लेषः, यमकम्, चित्रालङ्कारः, पुनरुक्तवदाभासः इत्यादयः शब्दालङ्काराः।
- अज्वर्णाः विसदृशाः भवन्ति चेदपि हल्वर्णाः सदृशाः चेत् सः अनुप्रासः इति शब्दालङ्कारः।
- वृत्त्यनुप्रासः, छेकानुप्रासः, श्रुत्यनुप्रासः, अन्त्यानुप्रासः, लाटानुप्रासः इति अनुप्रासः पञ्चविधः।
- एकस्य हल्वर्णस्य अनेकहल्वर्णानां वा अज्वर्णसाम्यनिरपेक्षतया अनेकवारम् आवर्तनं भवति चेत् सः वृत्त्यनुप्रासः।
- एकस्य हल्वर्णस्य अनेकहल्वर्णानां वा अज्वर्णसाम्यनिरपेक्षतया एकवारम् आवर्तनं भवति चेत् सः छेकानुप्रासः।
- शब्दालङ्कारवाक्ये शब्दाः परिवर्तिताः भवन्ति चेत् शब्दालङ्कारः न भवति। यथा- 'कावेरी वारि' इत्यत्र वारिपदस्थाने जलपदं परिवर्तितं चेत् शब्दालङ्कारो नास्ति।

अभ्यासाः

- (I) एकेन वाक्येन उत्तरं लिखत।
१. शब्दालङ्कारस्य कतिचित् भेदान् लिखत ।
२. वृत्त्यनुप्रासस्य लक्षणं किम् ?
३. अनुप्रासः कतिविधः ?
४. छेकानुप्रासस्य लक्षणं किम् ?

(II) रिक्तस्थानानि पूरयत।

१. _____ अनुप्रासः ।
२. मित्रात्रिपुत्रनेत्राय इत्यादिश्लोके _____ अलङ्कारः ।
३. छेको _____ सकृत्साम्यमनेकधा ।
४. शब्दार्थयोः सौन्दर्यहेतवः _____ ।

(III) समीचीनमुत्तरं चिनुत।

१. सुन्दरसुरुचिरशब्दानां प्रयोगेण जायमानः अलङ्कारः कः ? ()
 (क) शब्दालङ्कारः (ख) अर्थालङ्कारः
 (ग) उभयालङ्कारः (घ) न कोऽपि
२. अनुप्रासः कीदृशः ? ()
 (क) पदसाम्यम् (ख) रससाम्यम्
 (ग) गतिसाम्यम् (घ) वर्णसाम्यम्
३. 'मित्रात्रि' इत्यादिश्लोके कः वर्णसमुदायः बहुधा आवर्तितः ? ()
 (क) क्ष (ख) त्र
 (ग) म्र (घ) स्त्र
४. 'आदाय वकुलगन्धान्' इत्यादिश्लोके कः अलङ्कारः ? ()
 (क) लाटानुप्रासः (ख) अन्त्यानुप्रासः
 (ग) छेकानुप्रासः (घ) श्रुत्यनुप्रासः

(IV) परस्परं योग्यं योजयत।

१. वर्णसाम्यम्	पञ्चविधः	()
२. अनुप्रासः	अनुप्रासः	()
३. कावेरीवारिपावनः	शब्दार्थसौन्दर्यहेतवः	()
४. अलङ्काराः	पवनः	()

शब्दालङ्काराः

(V) एतैः पदैः स्वीयवाक्यानि रचयत।

१. कावेरी -
२. सौन्दर्यम् -
३. भ्रमराः -

(VI) लघुनिबन्धं रचयत।

१. अनुप्रासस्य लक्षणं विवेचयत ।
२. वृत्त्यनुप्रासं सोदाहरणं लक्षयत ।
३. छेकानुप्रासस्य सलक्षणम् उदाहरणं विरूपयत ।

(VII) विस्तरेण निबन्धं रचयत।

१. अनुप्रासालङ्कारस्य स्वरूपमुक्त्वा तत्र भेदद्वयं सोदाहरणं लक्षयत ।

पञ्चत्रिंशः पाठः

अर्थालङ्काराः

प्रयोजनानि -

- ⇒ अस्मिन् पाठे काव्यस्य अर्थालङ्काराणां स्वरूपं जानीमः।
- ⇒ उपमालङ्कारस्य व्यतिरेकालङ्कारस्य च सोदाहरणं स्वरूपं परिशीलयामः।

पाठारम्भः -

प्रवेशिनीग्रन्थस्य अस्य प्रथमभागस्य अलङ्कारपाठे सुमधुरललितार्थबोधक-
वाक्यप्रयोगेण जायमानः एव अर्थालङ्कारः इति ज्ञातवन्तः। अर्थालङ्काराः काव्यशास्त्रे
शताधिकाः सन्ति। तेषां विषये सुविपुलः विचारः आचार्यैः तेषु तेषु ग्रन्थेषु बहुधा कृतः।

साम्प्रतम् अर्थालङ्कारेषु उपमालङ्कारस्य व्यतिरेकालङ्कारस्य च क्रमेण लक्षणसहितम्
उदाहरणमपि पश्यामः।

उपमालङ्कारस्य लक्षणम् -

उपमा यत्र सादृश्यलक्ष्मीरुल्लसति द्वयोः।

यत्र उपमानस्य उपमेयस्य च सदृशत्वं सुतरां हृदयङ्गमतया स्पष्टतया च
प्रकाशते, सः उपमालङ्कारः।

यस्य वर्णनं प्रधानतया क्रियते तद् उपमेयम् (मुखम्) ।

यत् सादृश्यज्ञापनार्थं स्वीक्रियते तद् उपमानम् (चन्द्रः) ।

यः उपमानस्य उपमेयस्य च समानधर्मः सः साधारणधर्मः (प्रकाशनम्) ।

सादृश्यबोधकः शब्दः उपमावाचकः (इव) ।

अर्थालङ्काराः

मुखं चन्द्र इव प्रकाशते इत्यस्मिन् वाक्ये प्रधानतया वर्णनं मुखस्य क्रियते इत्यतः एतद् उपमेयम् । यः मुखेन सह सादृश्यं द्योतयितुं गृहीतः सः चन्द्रः उपमानम् । चन्द्रस्य मुखस्य च साधारणधर्मः प्रकाशनम् । इव शब्दः उपमावाचकः । एते चत्वारः अवयवाः यस्मिन् उपमालङ्कारे भवन्ति, तं पूर्णोपमालङ्कारम् इति आचार्याः वदन्ति । अस्य उदाहरणं यथा -

निवर्त्य राजा दयितां दयालुः तां सौरभेयीं सुरभिर्यशोभिः ।

पयोधरीभूतचतुस्समुद्रां जुगोप गोरूपधराभिवोर्वीम् ॥

अयं श्लोकः रघुवंशस्य द्वितीयसर्गे दिलीपमहाराजस्य नन्दिनीधेनोः सेवाप्रसङ्गे वर्तते । वशिष्ठस्य आश्रमं प्रति पत्नीं सुदक्षिणादेवीं प्रस्थाप्य, दयावान् यशसा नितान्तं परिमलभूयिष्ठः दिलीपमहाराजः सुरभिधेनोः पुत्रीम्, चतुस्समुद्रान् एव पयोधररूपेण धारयन्तीं गोरूपधारिणीं नन्दिनीधेनुं पृथिवीम् इव अरक्षत् इति श्लोकस्य भावः ।

अस्मिन् श्लोके नन्दिनीधेनुः उपमेयम्, पृथिवी उपमानम्, रक्षणं साधारणधर्मः, इव इति उपमावाचकः । एते चत्वारः अवयवाः सन्ति इत्यतः इदं पूर्णोपमालङ्कारस्य उदाहरणम् ।

प्रवेशिनीग्रन्थस्य अस्य प्रथमभागे अलङ्कारपाठे अर्थालङ्कारस्य उदाहरणतया प्रदत्तः वागर्थाविव सम्पृक्तौ इत्यादिश्लोकः पूर्णोपमालङ्कारस्य उदाहरणमेव ।

व्यतिरेकालङ्कारलक्षणम् -

व्यतिरेको विशेषश्चेदुपमानोपमेययोः ।

उपमानादपेक्षया यत्र उपमेयस्य आधिक्येन सातिशयं वर्णनं जायते, सः व्यतिरेकालङ्कारः । अस्य उदाहरणं यथा -

पल्लवतः कल्पतरौरेष विशेषः करस्य ते वीर ! ।

भूषयति कर्णमेकः परस्तु कर्णं तिरस्कुरुते ॥

कश्चन जनः महापराक्रमिणं वीरमुद्दिश्य एवं प्रशंसति ।

हे वीर ! पल्लवितात् कल्पवृक्षात् भवतः हस्तस्य अयं कश्चिदधिकः विशेषः वर्तते । यत् कल्पवृक्षस्य कुसुमानि कर्णं (श्रवणेन्द्रियं) विभूषयन्ति । परन्तु भवतः पराक्रमोपेतः

साहित्यशास्त्रप्रवेशिनी

द्वितीयभागः

हस्तः साक्षात् महापराक्रमिणं कर्णम् (सूतपुत्रम्) एव तिरस्कर्तुं प्रभवति। अयमेव कल्पवृक्षम् अतिक्रम्य भवतः हस्तस्य विशेषः इति श्लोकस्य भावः।

अस्मिन् श्लोके कल्पतरुवृत्तान्तः उपमानम् । वीरवृत्तान्तः उपमेयम् । उपमानभूतं कल्पवृक्षपुष्पं केवलं श्रवणेन्द्रियमेव भूषयति। परन्तु उपमेयभूतः महावीरस्य हस्तः सूतपुत्रं युद्धे पराजेतुं शक्नोति। अत्र उपमानभूतात् कल्पवृक्षस्य अपेक्षया उपमेयभूतस्य महावीरहस्तस्य एव आधिक्येन अतिशयोपेतं वर्णनं कृतमिति हेतोः इदं व्यतिरेकालङ्कारस्य उदाहरणम् ।

एवं बहूनाम् अर्थालङ्काराणां बहवः भेदप्रभेदाः काव्यशास्त्रे आचार्यैः प्रस्तुताः। तान् भवन्तः श्रद्धया अग्रे सम्यग् ज्ञास्यन्ति इति आशास्यते।

अवधेयांशाः - ॥

- सुमधुरललितार्थबोधक-वाक्यप्रयोगेण जायमानः अर्थालङ्कारः।
- उपमानस्य उपमेयस्य च सदृशत्वं सुतरां हृदयङ्गमतया स्पष्टतया च प्रकाशते चेत् सः उपमालङ्कारः।
- उपमानम्, उपमेयम्, समानधर्मः, उपमावाचकः च इत्येते चत्वारः अवयवाः भवन्ति चेत् सः पूर्णोपमालङ्कारः।
- उपमानापेक्षया उपमेयस्य यत्र आधिक्येन सातिशयं वर्णनं जायते सः व्यतिरेकालङ्कारः।

अभ्यासाः

(I) एकेन वाक्येन उत्तरं लिखत।

१. अर्थालङ्कारः कीदृशः भवति ?
२. उपमालङ्कारस्य लक्षणं किम् ?
३. व्यतिरेकालङ्कारस्य लक्षणं किम् ?

अर्थालङ्काराः

(II) रिक्तस्थानानि पूरयत।

१. यस्य वर्णनं प्रधानतया क्रियते तत् _____ ।
 २. यशसा नितान्तं परिमलभूयिष्ठः _____ ।
 ३. _____ यत्र सादृश्यलक्ष्मीरुल्लसति द्वयोः ।

(III) समीचीनमुत्तरं चिनुत।

१. यत् सादृश्यज्ञापनार्थं स्वीक्रियते तत् किं भवति ? ()
 (क) उपमानम् (ख) उपमेयम्
 (ग) समानधर्मः (घ) उपमावाचकः
 २. मुखं चन्द्रः इव प्रकाशते इत्यत्र साधारणधर्मः कः ? ()
 (क) मुखम् (ख) चन्द्रः
 (ग) इव (घ) प्रकाशनम्
 ३. 'वागर्थाविव सम्पृक्तौ' इत्यादिश्लोके कः अलङ्कारः वर्तते ? ()
 (क) रूपकालङ्कारः (ख) पूर्णोपमालङ्कारः
 (ग) लुप्तोपमालङ्कारः (घ) दीपकालङ्कारः

(IV) परस्परं योग्यं योजयत।

१. सादृश्यबोधकः	सुदक्षिणादेवी	()
२. दिलीपस्य पत्नी	जुगोप गोरूपधरामिवोर्वीम्	()
३. व्यतिरेको विशेषश्चेत्	कर्णः	()
४. पयोधरीभूतचतुस्समुद्राम्	इव इति शब्दः	()
५. दानवीरः	उपमानोपमेययोः	()

(V) एतैः पदैः स्वीयवाक्यानि रचयत।

साहित्यशास्त्रप्रवेशिनी

द्वितीयभागः

१. दयालुः -

२. उर्वी -

३. करः -

४. कर्णः -

(VI) लघुनिबन्धं रचयत।

१. उपमालङ्कारस्य सोदाहरणं लक्षणं विचारयत ।

२. व्यतिरेकालङ्कारस्य उदाहरणं सलक्षणं विवेचयत ।

(VII) विस्तरेण निबन्धं रचयत।

१. अर्थालङ्कारस्य वैशिष्ट्यं निरूप्य तत्र उपमालङ्कारस्य व्यतिरेकालङ्कारस्य च स्वरूपं परिशीलयत ।

परियोजना

१. काव्यशास्त्रे विवेचितानां प्रमेयविषयाणां संग्रहं कृत्वा
तेषां लक्षणानि सङ्कलयत ।

परिशिष्टम्

**संस्कृतसाहित्यशास्त्रप्रवेशिन्याः प्रथमद्वितीयभागयोः उल्लिखितानां
कवीनाम् आचार्याणां च परिचयमञ्जूषा**

क्र.सं.	नाम	देशकालौ	पितरौ	कृतयः	व्याख्यानानि	विरुदानि	भागः-पु.सं.
०१.	अन्नमाचार्यः	ताल्लपक (आं.प्र.) क्री.श. १५००	लक्ष्माम्बा नारायणसूरिः	३२,००० भक्तिसंकीर्तनानि	-	पदकवितापितामहः द्राविडागमसार्वभौमः हरिसंकीर्तनाचार्यः	२-३७
०२	अप्ययदीक्षितः	दक्षिणभारतम् क्री.श. १५५४- १६२६	रङ्गराजाध्वरी	वृत्तिवार्त्तिकम् चित्रमीमांसा कुवलयानन्दम् अन्याः च	-	-	२-१०२
०३.	अभिनवगुप्तः	काश्मीरम् १०-११ शतकयोः मध्यकालः	विमलकला, नृसिंहगुप्तः	लोचनव्याख्या अभिनवभारतीटीका विवरणम् (टीका) अन्याः च	-	परममाहेश्वराचार्यः	२-८६
०४.	अश्वघोषः	अयोध्या क्री.श. प्रथमशताब्दी	सुवर्णाक्षी	बुद्धचरितम् सौन्दरनन्दम् शारिपुत्रप्रकरणम् राष्ट्रपालनाटकम्	-	-	२-२

परिशिष्टम्

क्र.सं.	नाम	देशकालौ	पितरौ	कृतयः	व्याख्यानानि	विरुदानि	भागः, पु.सं.
०५	आनन्दवर्धनः	काश्मीरम् क्रि.श. ८६०-८९०	-	देवीशतकम् अर्जुनचरितम् विषमबाणलीला तत्त्वालोकः ध्वन्यालोकः	-	अलङ्कारशास्त्र- व्यवस्थापकाचार्यः, ध्वनिकारः ।	२-८१
०६	उद्भटः	काश्मीरम् क्रि.श. सप्तमाष्टम- शताब्दोः मध्यकालः	-	काव्यालङ्कारसंग्रहः	लोचनम् लघुवृत्तिः	-	१-१२७
०७	कल्हणः	काश्मीरम् क्रि.श. ११००	चणपकः (चम्पकः)	राजतरङ्गिणी	-	-	२-२६
०८	कामन्दकः	-	-	कामन्दकनीतिसारः	-	-	२-५५
०९	कालिदासः	उज्जयिनी कालः अनिश्चितः	-	रघुवंशम् कुमारसम्भवम् अभिज्ञानशाकुन्तलम् विक्रमोर्वशीयम् मालकाग्निमित्रम् मेघदूतम् ऋतुसंहारः	सञ्जीविनी सञ्जीविनी	कविकुलगुरुः दीपशिखाकालिदासः	१-३४ १-४१ १-९४

क्र.सं.	नाम	देशकालौ	पितरौ	कृतयः	व्याख्यानानि	विरुदानि	भागः, पु.सं.
१०.	कुन्तकः	काश्मीरम् १०-११ शताब्दोः मध्यकालः	-	वक्रोक्तिजीवितम्	-	राजानकः	२-११७
११.	कुमारदासः	सिंहलदेशः (श्रीलङ्का) ६ शताब्द्याः मध्यकालः	-	जानकीहरणम्			२-१३
१२.	क्षेमेन्द्रः	काश्मीरम् ११०-१०६६ मध्यकालः	प्रकाशेन्द्रः	औचित्यविचारचर्चा सुवृत्ततिलकम् कविकण्ठाभरणम् अन्याः च	प्रसादिनी	व्यासदासः	२-१११
१३.	गुणाढ्यः	क्री.श. ३-५ शतकयोः मध्यकालः	-	बृहत्कथा	-		२-६५
१४.	चाणक्यः (कौटिल्यः) (विष्णुगुप्तः)	पाटलीपुत्रम् क्री.पू. ३७५-२८३	चणकः	चाणक्यनीतिसूत्राणि चाणक्यनीतिदर्पणः अर्थशास्त्रम्	-	-	२-४९
१५.	जगन्नाथः	मुडुण्डग्रामः (आं.प्र.) क्री.श. १६२०-१६६४	लक्ष्मीः, पेरुभट्टः	रसगङ्गाधरः अन्याः च	-	पण्डितराजः	२-१०६
१६.	जयदेवः	वङ्गप्रदेशः १२ शताब्द्याः उत्तरार्धः	भोजदेवः रामादेवी(राधादेवी)	गीतगोविन्दम् चन्द्रालोकः	-	पीयूषवर्षः	२-३२

परिशिष्टम्

क्र.सं.	नाम	देशकालौ	पितरौ	कृतयः	व्याख्यानानि	विरूचानि	भागः, पु.सं.
१७.	त्यागराजः	(प्रकाशम्) (आं.प्र.) क्री.श. १७६७	सीताम्बा, रामब्रह्मा	२४,००० भक्तिसंकीर्तनानि		-	२-३७
१८.	त्रिविक्रमभट्टः	विदर्भदेशः दशमशताब्दी	नेमादित्यः	नलचम्पूः मदालसाचम्पूः		-	१-७८
१९.	दण्डी	काञ्चीपुरम् (तमिलनाडु) सप्तमशताब्दीयः	पौरीदेवी, वीरदत्तः	काव्यादर्शः दशकुमारचरितम् अवन्तिसुन्दरीकथा		-	१-६५, १-१२३
२०.	धनञ्जयः	१० शताब्दीयः	विष्णुः	दशरूपकम्	अवलोकः	-	२-१२१
२१.	नारायणतीर्थः	गुणदूर (आं.प्र.) क्री.श. १६५०-१७४५	पार्वतम्मा, गङ्गाधरः	श्रीकृष्णलीलातरङ्गिणी		-	२-३७
२२.	नारायणपण्डितः	वङ्गदेशः	-	हितोपदेशः क्री.श. ११ शताब्दी		-	२-७५
२३.	पद्मगुप्तः	काश्मीरम् क्री.श. १०-११ शताब्दयोः मध्यकालः	मृगाङ्कदत्तः	नवसाहसाङ्कचरितम्		-	२-१८

साहित्यशास्त्रप्रवेशिनी

द्वितीयभागः

क्र.सं.	नाम	देशकालौ	पितरौ	कृतयः	ब्याख्यानानि	विरुचिनि	भागः, पु.सं.
२४.	बाणभट्टः	प्रीतिकूटम् (बीहार) सप्तमशताब्दी	राजदेवी, चित्रभानुः	कादम्बरी हर्षचरितम्	-	तुरङ्गबाणः	१-१७
२५.	बिल्हणः	काश्मीरम्, ११ शताब्दी	नागदेवी, ज्येष्ठकलशः	विक्रमाड्डदेवचरितम्	-	-	२-२२
२६.	भट्टनारायणः	क्रि.श. ६५०	-	वेणीसंसारम्	-	कविमृगोद्भूतः	१-१०४
२७.	भट्टिकविः	यूजर्देशीयः क्रि.श. ६ शताब्दी	-	रावणवधम् (भट्टिकाव्यम्)	-	-	२-८
२८.	भरतः	क्रि.पू. ५०० तः क्रि.श. १०००	-	नाट्यशास्त्रम्	अभिनवभारती	-	१-११३
२९.	भर्तृहरिः	उज्जयिनी, क्रि.पू. ५५०	चन्द्रसेनः पिङ्गला (पत्नी)	शतकत्रयम् वाक्यपदीयम्	-	-	२-५९
३०.	भवभूतिः (श्रीकण्ठः)	पद्मपुरम् (विदर्भ) क्रि.श. ६८० तः क्रि.श. ७५०	जातुकर्णी, नीलकण्ठः	उत्तररामचरितम् महावीरचरितम् मालतीमाधवम्	-	-	१-९९
३१.	भामहः	काश्मीरम् ५-६ शतकयोः मध्यकालः	रत्निलगोमी	काव्यालङ्कारः	भामहविवरणम्	-	१-१२०

परिशिष्टम्

क्र.सं.	नाम	देशकालौ	पितरौ	कृतयः	व्याख्यानानि	विरुचानि	भागः, पु.सं.
३२.	भारविः	दक्षिणात्यः, क्री.श. ८ शताब्दी	-	किरातार्जुनीयम्	घण्टापथम्	आतपत्रभारविः	१-४७
३३.	भासः	क्री.पू. ३००-२००		-	भासनाटकचक्रम्	-	१-८९
३४.	भोजराजः	उज्जयिनी, ११ शताब्दी	सिन्धुलः	सरस्वतीकण्ठाभरणम्, शृङ्गारप्रकाशः अन्याश्च	-	-	२-१२७
३५.	मम्मटः	काश्मीरम्, १०५०-११००	जैयटः	काव्यप्रकाशः, शब्दव्यापारविचारः	झलकीकरटीका	वाग्देवतावतारः	२-९१
३६.	महिमभट्टः	काश्मीरम्, १०२०-११००	श्रीधैर्यः	व्यक्तिविवेकः	-	-	२-१२१
३७.	माघः	श्रीमालनगरम्, क्री.श. ६७५	दत्तकः	शिशुपालवधम्	सर्वङ्गुषा	घण्टामाघः	१-५२
३८.	मुकुलभट्टः	काश्मीरम्, ९-१० शताब्दोः मध्यकालः	भट्टकल्लटः	अभिधावृत्तिमातृका	-	-	२-१२७
३९.	मुद्युत्स्वामिदीक्षितः	तिरुवारूरु (त.ना), क्री.श. १७७५	सुब्बुलक्ष्मी अम्बाल् रामस्वामिदीक्षितः	३०० भक्ति- संकीर्तनानि	-	-	२-३७

साहित्यशास्त्रप्रवेशिनी

द्वितीयभागः

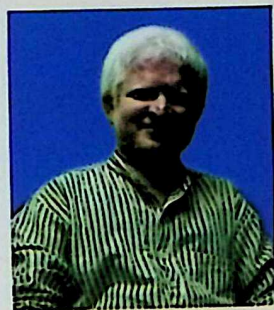
क्र.सं.	नाम	वैशकालो	पितरौ	कृतयः	व्याख्यानानि	विरुचानि	भागः, पु.सं.
४०.	राजशेखरः	विदर्भा, क्री.श. ८८०-९२०	अवन्तिसुन्दरी (पत्नी)	काव्यमीमांसा बालरामायणम् बालभारतम् अन्याश्च	-	-	२-१३३
४१.	रुद्रटः	काश्मीरम् नवमशताब्दी	वासुकभट्टः (शतानन्दः)	काव्यालङ्कारः			१-१३३
४२.	रूपगोस्वामी	वङ्गप्रदेशः १५-१६ शताब्दी	-	नाट्यचन्द्रिका भक्तिरसामृतसिन्धुः उज्ज्वलनीलमणिः अन्याः च	- - -	- - -	२-१३७
४३.	वामनाचार्यः	काश्मीरम्, क्री.श. ७-८ शताब्दी	- -	काव्यालङ्कारसूत्राणि	कविप्रिया	-	१-१३०
४४.	वाल्मीकिमहर्षिः	अनिश्चितः	प्रचेताः (पिता)	श्रीमद्रामायणम्	-	आदिकविः	१-११
४५.	विद्यानाथः	एकशिलानगरम् १४ शताब्दी	-	प्रतापरुद्रीयम्	रत्नापणः	-	२-९९
४६.	विशाखदत्तः	मगधदेशः, क्री.श. ४००-४५०	भास्करदत्तः	मुद्राराक्षसम् देवीचन्द्रगुप्तम्	-	-	१-१०८

परिशिष्टम्

क्र.सं.	नाम	देशकालौ	पितरौ	कृतयः	व्याख्यानानि	विरुद्वानि	भागः, पु.सं.
४७.	विश्वनाथः	कलिङ्गदेशः १३०० - १३८०	चन्द्रशेखरः	साहित्यदर्पणः अन्याः च	लोचनम्	कविराजः	२-९५
४८.	विष्णुशर्मा	३ शताब्दी	-	पञ्चतन्त्रम्	-	-	२-७०
४९.	वेङ्कटाधरी	काञ्चीपुरम् (त.ना.) क्री.श. १३५०	सीताम्बरा, रघुनाथः	विश्वगुणादर्शचम्पूः अन्याश्च	-	-	१-८३
५०.	व्यासमहर्षिः	अनिश्चितः	सत्यवती, पराशरः	महाभारतम् अन्याश्च	-	-	१-१८
५१.	श्यामाशास्त्री	तिरुवारूरु (त.ना.) क्री.श. १७६३	विश्वनाथ अय्यर्	२० भक्तिसङ्कीर्तनानि	-	-	२-३७
५२.	श्रीहर्षः	कान्यकुब्जम् क्री.श. १२ शताब्दी	मामल्लदेवी, श्रीहिरः	नैषधीयचरितम्	जीवातुः	-	१-५८
५३.	सदाशिवब्रह्मोद्भूत- सरस्वती	कुम्भकोणम् (त.ना.) १७-१८ शतकयोः मध्यकालः	पार्वतम्मा, मोक्षसुन्दरावधानी	कतिचित् भक्तिसङ्कीर्तनानि, अन्याः च	-	-	२-३७

Table

Sl. No.	Particulars	Amount	Debit	Credit	Balance	Remarks
1	...	...	...	...	...	...
2	...	...	...	...	...	...
3	...	...	...	...	...	...
4	...	...	...	...	...	...
5	...	...	...	...	...	...
6	...	...	...	...	...	...
7	...	...	...	...	...	...
8	...	...	...	...	...	...
9	...	...	...	...	...	...
10	...	...	...	...	...	...
11	...	...	...	...	...	...
12	...	...	...	...	...	...
13	...	...	...	...	...	...
14	...	...	...	...	...	...
15	...	...	...	...	...	...
16	...	...	...	...	...	...
17	...	...	...	...	...	...
18	...	...	...	...	...	...
19	...	...	...	...	...	...
20	...	...	...	...	...	...
21	...	...	...	...	...	...
22	...	...	...	...	...	...
23	...	...	...	...	...	...
24	...	...	...	...	...	...
25	...	...	...	...	...	...
26	...	...	...	...	...	...
27	...	...	...	...	...	...
28	...	...	...	...	...	...
29	...	...	...	...	...	...
30	...	...	...	...	...	...
31	...	...	...	...	...	...
32	...	...	...	...	...	...
33	...	...	...	...	...	...
34	...	...	...	...	...	...
35	...	...	...	...	...	...
36	...	...	...	...	...	...
37	...	...	...	...	...	...
38	...	...	...	...	...	...
39	...	...	...	...	...	...
40	...	...	...	...	...	...
41	...	...	...	...	...	...
42	...	...	...	...	...	...
43	...	...	...	...	...	...
44	...	...	...	...	...	...
45	...	...	...	...	...	...
46	...	...	...	...	...	...
47	...	...	...	...	...	...
48	...	...	...	...	...	...
49	...	...	...	...	...	...
50	...	...	...	...	...	...
51	...	...	...	...	...	...
52	...	...	...	...	...	...
53	...	...	...	...	...	...
54	...	...	...	...	...	...
55	...	...	...	...	...	...
56	...	...	...	...	...	...
57	...	...	...	...	...	...
58	...	...	...	...	...	...
59	...	...	...	...	...	...
60	...	...	...	...	...	...
61	...	...	...	...	...	...
62	...	...	...	...	...	...
63	...	...	...	...	...	...
64	...	...	...	...	...	...
65	...	...	...	...	...	...
66	...	...	...	...	...	...
67	...	...	...	...	...	...
68	...	...	...	...	...	...
69	...	...	...	...	...	...
70	...	...	...	...	...	...
71	...	...	...	...	...	...
72	...	...	...	...	...	...
73	...	...	...	...	...	...
74	...	...	...	...	...	...
75	...	...	...	...	...	...
76	...	...	...	...	...	...
77	...	...	...	...	...	...
78	...	...	...	...	...	...
79	...	...	...	...	...	...
80	...	...	...	...	...	...
81	...	...	...	...	...	...
82	...	...	...	...	...	...
83	...	...	...	...	...	...
84	...	...	...	...	...	...
85	...	...	...	...	...	...
86	...	...	...	...	...	...
87	...	...	...	...	...	...
88	...	...	...	...	...	...
89	...	...	...	...	...	...
90	...	...	...	...	...	...
91	...	...	...	...	...	...
92	...	...	...	...	...	...
93	...	...	...	...	...	...
94	...	...	...	...	...	...
95	...	...	...	...	...	...
96	...	...	...	...	...	...
97	...	...	...	...	...	...
98	...	...	...	...	...	...
99	...	...	...	...	...	...
100	...	...	...	...	...	...

ग्रन्थकृत्परिचयः

नाम - डॉ. सीहेच्. नागराजु
 जन्मस्थानम् - वरङ्गल्, (तेलङ्गाणा)
 पितरौ - राधाराजनारायणौ
 अध्ययनम् - साहित्याचार्यः,
 विद्यावारिधिः, J.R.F.

पुरस्कारः -

अखिलभारतीय-
 साहित्यशलाकापरीक्षायां
 लब्धस्वर्णपदकः

अध्यापनम् -

२०१२ तः सहाचार्यः,
 अनुसन्धानप्रकाशनविभागः,
 राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्, तिरुपति:

प्रकाशनानि-

१. मदनतरङ्गम् (स्वीयपद्य
कदम्बकम्) ।
२. औचित्यविचारचर्चायाः
'प्रसादिनी' व्याख्या ।
३. यथार्थभारतीनाम्न्यां तेलुगुभास-
पत्रिकायां 'वेदामृतम्' इति
शीर्षकेण लेखावलिः ।

ISBN : 978-81-942756-2-6